

Нурилла АҲМЕДОВ

ТАРИХИЙ ШАХС
ТАЛКИНИ

821. 612. 133. 09

A - 98 2021 / 13 - 24

Н. Александров

Ташкентский шах

Ташкент

Т. 1 2020. - 1565

28 7000

2021 / 13 - 24

А 98

Нурилла АҲМЕДОВ

ТАРИХИЙ ШАХС ТАЛҚИНИ

*Монография. Маколалар
Дўстлар хотираси*

Тошкент
«Zilol buloq» нашриёти
2020

512.133.09 Навоий, б.б

КБК 83.3 (5У)я 43
УУК 821.512.133-1
А 98

Аҳмедов, Нурилла

Тарихий шахс талқини / Монография. Мақолалар. Дустлар хотираси – Тошкент: «Zilol buloq» нашриёти, 2020 й. 156 бет.

Туплаб нашрга тайёрловчилар:

**Адҳамбек Алимбеков – ТошДШИ доценти,
Усмонжон Аҳмедов**

Ушбу илмий рисола профессор Нурилла Аҳмедовнинг илмий меросидан намуналар сифатида нашрга тайёрланди. Рисолага олимнинг бадиий адабиётда Алишер Навоий образи талқинига бағишланган монографияси ва матбуотда эълон қилинган айрим мақолалари киритилди. Алишер Навоий образининг бадиий адабиётда акс этдирилиши ҳамиша долзарб мавзу. Шунинг учун китоб азиз ўқувчиларга қизиқарли бўлади деган умиддамиз.

ISBN 978-9943-5856-0-7

© «Zilol buloq» нашриёти, 2020 й.

2021/13
24
nashridagi
MK

Ю 48549
3

ОДАМОХУН ИНСОН ЭДИ

Раҳматли Нурилла Аҳмедов ҳаёт булганларида бу йил 70 ёшга тулган буларди. Зомин туманининг Боймоқли қишлоғида туғилиб вояга етган Нурилла Аҳмедов оддий укувчиликдан профессор даражасигача етди. Урта мактабни тугатиб Самарқанд давлат педагогика институтининг филология факультети талабаси булди. Оталари Аҳмад ота элнинг обрӯли кайвониларидан, акаси Хайрулла Аҳмедов мактаб директори ёш Нурилланинг илм олиши учун ҳамма шароитни яратиб бердилар. Институтни муваффақиятли тугатган Нурилла, илмий иш қилиш мақсадида Тошкентга келди. Тошкент давлат университетига аспирантурага кириш учун ҳужжатларини топширди ва қабул қилиниб 1976 йили профессор Лазиз Қаюмов раҳбарлигида “Ўзбекистон ва Болтиқ буйи халқлари адабий алоқалари” мавзусида илмий тадқиқот ишини бошлади. 1979 йили номзодлик диссертациясини ҳимоя қилгач кафедрада уқитувчи булиб ишга қолди. Нурилла Аҳмедов педагогик фаолияти давомида илмий иш қилишдан тухтамади. Бадиий адабиётда тарихий шахс (Алишер Навоий образи) мавзусида илмий тадқиқотлар олиб бориб, 1994 йилда “Бадиий адабиётда Алишер Навоий образи талқини муаммолари” мавзусидаги докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. У умрининг охиригача илмдан узоқлашмади, имкони қадар ёзди. Бор билимини талабаларга беришга интилди.

Нурилла ака ишда тиришқок, атрофидагилар билан муносабатда жуда одамшаванда эдилар. Талабалар билан ҳам ёши катталар билан ҳам бирдек тил топишарди. Умуман домла Лазиз Қаюмов бошлиқ кафедра аъзолари бир-бирлари билан жуда иноқ эдилар. Доцентлар – Раҳматилла Иноғомов, Мухсин Олимов, Марҳамат Аминова, Ҳулқар Олимжонова, Фотима Ҳусайнова, Дилбар Қамбароваларнинг олим сифатида ҳар бирининг уз урни булгани ҳолда инсон сифатида бир-бирларига ҳурмати баланд, ҳамжихат, ҳамфикр эдилар. Кафедра лаборанти Озода Носирова ташкилий ишларда бош-кош эди. Кафедра

аъзоларининг туғилган кунлари биргаликда нишонланар, узаро аҳволларидан хабардор булиб турардилар. Нурилла ака айниқса доцент Муҳсин Олимов билан яқин эди. Улар ака-укадек муносабатда булишиб, Нурилла аканинг олим сифатида шаклланишида Муҳсин Алимовнинг хизматлари катта. Нурилла ака устозларни ҳурматини жойига қуйиш билан бирга, кафедранизга кардош республикалардан (купроқ Озарбайжондан келишарди) келадиган меҳмонларни ҳам Зоминга олиб бориб, Зомин гоғларини курсатиб саёҳат қилдириб келарди. Профессор Паноҳ Ҳалилов, Абузар муаллим каби озарбайжонлик олимлар бундай сафарлардан нечоғлик хурсанд булиб қайтганларининг гувоҳи булганман.

Мен Нурилла ака билан Тошкентга келган йилидан бери ёнма-ён юрдим. 1976 йили университетни тугатиб аспирантурага кирдим. Олдинма-кетин уша вақтларда “СССР халқлари адабиёти” дея аталувчи кафедрада фаолиятимизни давом этдирдик. Бора-бора иккаламиз кадрдонлашиб кетдик. Дустларимиз давраси кенгайди. Бизнинг Нурилла Аҳмедов билан дустигимиз кейинчалик оилавий бордикдилар билан мустаҳкамланди. Оллоҳга шукрким умрларининг охиғигача бир-биримизга илиқ, яхши муносабатда булдик. Нурилла ака ниҳоятда меҳмондуст киши эди. Уйига қишлоқдан тез-тез дуслари ёки қариндошлари келиб турарди. Умр йулдоши Тилла янга ҳам ҳеч огринмай меҳмонларни қабул қилар, кунглини олишга чоғланарди.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али, атоқли шоир Абдусайд Кучимов, таниқли олимлар Бегали Қосимов, Пирмат Шермухамедов, Жуманазар Бекназаров, Қозоқбой Йулдошев, Насимхон Раҳмонов, журналист Абдуҳолик Мусо, шоир Ҳумоюн, адабиёт мухлиси, молиячи булсада шеърлар машқ қилиб турадиган Мирза Маҳмуд акалар билан даврамиз булиб, қизғин адабий суҳбатлар буларди. Даврабоши Пирмат ака кейинги йиғилишгача албатта бир янги илмий гап топиш, иложи булса бирор нима ёзишни: қайта- қайта уқтирарди. Даврада ғийбат сингари ортиқча гап сузлар булмас ё илмий мулоҳаза, ё шеърхонлик, ёки аския. Бу суҳбатларда Нурилла аканинг узига хос урни бор эди. Бирор йиғилишдан эртароқ чиқиб қолсақ, Нурилла ака уйига таклиф қилар, биз ҳам ўз уйимиздек кириб бораверар

эдик. Раҳматли Тиллахон янга ҳам меҳмонларни очик чехра билан кутиб олиб, дарров уз тадорикига тушиб кетарди.

Биз Парпи ака Рустамов бошчилигида бир яна бир гуруҳ дустлар Зоминга ҳам тез-тез бориб турардик. Нурилла аканинг кадрдон дусти Карим Хаиткулов, ажойиб инсон Абдуғани ака ва бошқа дустларимизнинг ҳам хонадонида булар, бир-икки кун бирга булсақда меҳримиз конмасдан тақралишардик. Мен Нурилла ака билан куп даврларда, сафарларда ҳамроҳ булганим учун, у кишини ҳар хил вазиятларда курганман. Нурилла ака каерда узни қандай тутишини билар, бировнинг дилига озор бермас, кечиримли одам эди. Қулидан келса яхшилигини, булмаса маслахати, ширин сузини аямасди.

Нурилла ака кариндошларига жуда меҳрибон эди. Акаси Хайрулла ака ҳаётдан бевақт кетганда, акасининг фарзандларини уз фарзанданларидан аъло куриб тарбиялади, олий маълумотли булишида бош-қош булди. Сайфуло, Усмонжон, Имомқуллар бугун эл назаридаги кишилар булиб етишган.

Нурилла Аҳмедовдан яхши фарзандлар колди. Саъдулла, Сайёра, Озода, Алишер отасига муносиб булдилар. Уларнинг бу даражага етиши отасининг, онасининг берган тарбияларининг натижасидир. Нурилла Аҳмедовдан китоблар, мақолалар колди. Бу китобга ҳам 1989 йил Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан нашр қилинган “Тарихий шахс талқини” рисоласи ва айрим мақолалари киритилди. Монографияда давр таъсирида булган айрим фикрлар булиши табиий. Аҳамиятлиси илмий тадқиқотнинг илмий жиҳатдан эскирмаганлигидир.

Энг муҳими уни билганлар кунгида Нурилла ака билан боғлиқ ёркин хотиралар бор. Одамохун инсон булган Нурилла Аҳмедов дустимизни охирати обод булсин дея хамиша яхшилик билан эслаймиз.

Адхамбек Алимбеков
ТошДШИ доценти

МУҚАДДИМА

Дунёда бадиий фикрлаш пайдо булгандан буён у қандай даражада ва усулда эканлигидан қатъи назар, унинг барча йуналишларида асосан инсонни ғоявий-эстетик тадқиқ этгиш етакчи хусусият булиб қолди. Инсоннинг ижтимоий ҳаётидаги урни, унинг руҳий оламидаги ранг-баранг узгаришларнинг уринли ғоявий-эстетик позициялардан туриб талқин этилиши уз навбатида адабиётда турли-туман йуналиш ва услубий изланишларнинг юзага чиқишига олиб келади. Услубий изланишлар, энг аввало, инсонни тадқиқ қилишдаги ранг-баранг ижодий муносабатлар бирлиги ва мутаносиблигидир. Инсонни тадқиқ қилиш йулидаги мақсадлар бирлиги турли оқим ва услубий изланишларни бир-бири билан боғлаб, ягона ижодий жараён сифатида шаклланишига олиб борса, тадқиқ қилишдаги усуллар, восита ва муносабатлар хилма-хиллиги уларни узига хос талқин йуналишларига ажратиб туради. Бу уз навбатида, ҳар бир асарнинг поэтик хусусиятларини, қолаверса услублар йуналишининг шаклу шамоилини белгилаб беради.

Ҳар бир адабиётдаги инсон талқининг муайян узгаришларга учраб бориши, энг аввало, ижтимоий-тарихий тараққиёт талаби билан унинг табиатига ҳамоҳанг тарзда содир булади. Ижтимоий тараққиётда муайян узгаришнинг содир булиши бадиий тафаккурнинг барча қатламларида узининг учмас муҳрини қолдиради. Натижада содир булиши мумкин булган воқеа-ҳодисаларни ғоявий-бадиий жиҳатдан қайта баҳолаш жараёни бошланади, шундай талқинга эҳтиёж сезилади. Мабодо ижтимоий ҳаётдаги узгаришларни инсон психологияси, унинг фикрлаш ва яшаш тарзига актив таъсир курсатишни ҳисобга олсак, у ҳолда бадиий тафаккурнинг ҳам биринчи навбатда ана шу инсон омили муаммосини тадқиқ этишга сафарбар этилганлиги аён булади, унинг ҳозиржавоблигининг асослари ойдинлашади.

Янги қарашнинг шаклланиб қарор топиши ўта мураккаб ва зиддиятли булиб, у уз ичига утмишдаги барча илғор қарашлар ва ибратомуз тарихий шахслар талқинини

хам камраб олади. Чунки у ёки бу илғор қараш ҳамда тарихий шахс қисматидаги тарихининг уч таркиби қисми - утмиш, ҳозир ва келажак бир бутун уйғунликда яшайди. Барча илғор, прогрессив қараш ҳамда идеалларнинг илдизи, уларнинг, юзага келиш сабаблари узоқ утмиши қаърида қачонлардир содир булган воқеалар билан чамбарчас алоқадорликдадир. Ана шу алоқадорлик туйғуси, туғрироғи, сабаб ва оқибат уйғунлиги ижодкорни тарихий воқеалар моҳиятини ёритишга, тарихий буюк шахслар характериға ибратомуз қирраларини тадқиқ ва талқин этишга ундаб турадиган заминдир. Утмишнинг ибратомуз томонларини, буюк тарихий шахслар ҳаётини бадиий тадқиқ этиши- бу бевосита тарихий тараққиётининг талаб ҳамда эҳтиёжлари билан амалга ошириладиган, катта руҳий эҳтиёжга жавоб тарзида юзага келадиган ғоявий-эстетик жараён маҳсулидир.

Адабиёт ва санъатда буюк тарихий шахслар образини яратишга булган мойилликнинг асосий сабаби – улар узларининг бетакрор шахсияти ва фаолиятида биз учун унут булаётган тарихнинг жонли ҳамда ишонарли қирраларини ташишлигидадир.

Масаланинг иккинчи муҳим томони шундаки, буюк тарихий шахсларнинг ижтимоий саҳнага чиқиши аксарият ҳолларда тарихий тараққиётнинг бурилиш нукталарида, инкилобий узғариш даврларида содир булади.

Ижтимоий тараққиётнинг бурулиш нукталарида муайян халқ тафаккурида, ижтимоий онгида узиға хос сифатида узғаришлари содир буладики, бу уз навбатида ана шуларнинг ифодачиси була оладиган давлат арбоблари ёхуд санъаткорларни курашнинг энг олдинги сафларига чиқаради. Асрлар давомида тараққий этиб келган узбек тилидаги адабиётлар XV аср бошларига келиб Атоий, Саккокий ва Лутфийлар ижодида узининг муайян тадрижий босқичига кутарилди. Унга энди кудратли ва кўп асрлик анъаналарга эга булган форс-тожик адабий тилидаги буюк асарлар билан ижодий беллаша оладиган, кашфиётлар ярата олишга қодир улкан санъаткор, мутафаккир ҳамда ватанпарвар, фидоий шахс керак эди. Бу шахс маълум даражада шаклланган узбек ёзма адабиёти ва адабий тили заминига таянган ҳолда поэтик тафаккур борасида катъий сифат узғаришларни вужудга келтирилиши ҳамда узбек

ҳалқи адабиёти, адабий тилининг тараққиёт уфқларини белгилаб бериши лозим эди. Бадий тафаккур соҳасидаги бундай узгаришга Алишер Навоий асос солди.

Шоир узи таъкидлаганидек, халқимизнинг бой оғзаки ижоди ва ёзма маданиятини асосий замин деб билди.

*Олам ичра ҳар не ҳувайдо дурур,
Сирри анинг зимнида пайдо дурур.*

Шундан келиб чиқиб, Навоий даҳосининг аксарият қирраларини, унинг узбек адабий тили камоли йулида олиб борган барча илмий ҳамда амалий курашларнинг зимнида то унгача яратилган ғоявий-эстетик тафаккур намуналарининг таъсир салмоғи анча сезиларлидир десак ҳақиқатга зид булмайдим.

Иккинчидан, Навоийнинг ижтимоий фаолияти ҳам ута ибратомуз воқеаларга, муносабат ва вазиятларга бой. У давлат арбоби ва мутафаккир сифатида узининг эстетик идеалларни мавжуд анъанавий қарашларга суянган ҳолда ижтимоий ҳаётда амалга оширишга астойдил киришди. Бунда баъзан уни уддалади, баъзан эса давридаги мавжуд ижтимоий муносабатлар залвори устун келди.

Алишер Навоийнинг куп қиррали фаолияти тумурийлар сулоласи инқирозга юз тутган шароитда, энг аввало, халқ онгида муайян узгаришларнинг содир булишига олиб борди. Буни натижаси улароқ халқ уз севган фарзанди ҳақида уни улуғловчи, унинг ибратли хислатларини мадҳ этувчи ҳикоя ва афсоналар бунёд этди.

Замондошлари томонидан тан олинган даҳолик хислати эса узбек классик адабиётида янги бир анъананинг – Навоийга издошлик, ғоявий-эстетик ворисликнинг бошланишига сабаб булди. Навоий образининг ранг-баранг талқин ва поэтик тадқиқ намуналари вужудга келдики, бу бадий ижод жараёни ҳамда табиати учун қонуний ҳолдир.

Тарихий шахслар характеридаги ибратли қирраларни тадқиқ этиш, энг аввало, ғоят таъсирчан тарбиявий аҳамиятга эга. Зеро, тарихий воқеа ҳамда буюк шахслардаги ижобий қирралар даврлар синовидан утган, барча замону маконлар учун муштарак булган қандайдир узига хос маънавий-руҳий комолот мисолидаги мезонлардир.

Бас шунда экан, буюк тарихий шахс талқин ва тадқиқи нисбатан кенг ва ранг-баранг ғоявий-эстетик ҳодиса бўлиб, у фақат муайян шахс характеридаги ибратомуз хусусиятлар воситасида уқувчиларни тарбиялашгагина хизмат қилиб қолмай, балки, у муайян халқнинг уз тарихи, маданиятига булган муносабати, ундаги ватанпарварлик туйғусининг нечоғлик даражада эканлигини ҳам курсатади.

А.Толстойнинг "Пётр Биринчи", М.Авезовнинг "Абай", Ойбекнинг "Навоий", Урдубодийнинг "Қилич ва қалам", Ю.Марцинкявичюснинг "Миндаугас" каби асарларида тарихий шахс талқини мавзусига қул урушнинг сабабларини ана шулар билан изохлаш керак. Мазкур асарлардаги мавзулар моҳияти ва характерини фақат шу асарлар ёзилган вақтнинг, тарихий шароитнинг табиатидан келиб чиқиб боҳоласак, биз маълум маънода бирёкламаликка йул қуйган буламиз. Ойбекнинг "Навоий" романи ҳақида кутарилган проблеманинг муҳумлигини далиллаш учун адабиётшуносларимиз аксарият ҳолларда асарнинг ёзилган даврига мурожаат қилишдан нарига утолмаган вақтлари ҳам булгани ҳозирда ҳеч кимга сир эмас. Бу ҳақида кейинроқ батафсил тухталамиз.

"Навоий" романи яратилганга қадар ҳам буюк шоирнинг ҳаёти ва ижодига қизиқиш кучли эди. Бироқ Ойбекнинг асари эълон қилинган, Алишер Навоийнинг ижоди ҳамда шахсига булган қизиқиш ҳам янада кучайди. Ҳам роман ҳақида, ҳам Навоий ҳақида бир-биридан тўдан фарқ қилувчи қатор ишлар яратилди.

Адабиётшуносларнинг фикри ва мулоҳазалари ҳатто бир-бирини мутлоқ рад этувчи, романга "миллатчилик руҳида ёзилган" асар деган ёрлиқ ёпиштириллар ҳам кузга ташлади.

Ўзбек халқи узининг севиқли фарзанди ҳақида асрлар давомида куплаб ҳикоялар, латифалар, мутойибалар яратди, шоирлар уз устодларига булган меҳрларини шеърларида тараннум этишди, драматурглар шоир образини сахна талқинини яратдилар ва ниҳоят Ойбекнинг "Навоий" романи уқувчилар қулига теғди.

Таъқидлаганлардан ташқари Алишер Навоий ҳақида турли халқлар ёзма ва оғзаки адабиётларида ҳам қатор ҳикоя ва қиссалар, латифа ва дostonлар яратилган. Шарк

халқлари фольклори ва ёзма адабиётларида буюк шоир ҳақида битилган шеърӣ сатрлар ҳамда тарихӣ-бадий қайдлар ҳисобга олинган бўлса, навоийноманинг шаклу шамоили, ғоявий-поэтик мундарижаси яна ҳам кенг кулам касб этади ва узбек адабиёти тарихидаги бу ҳодисанинг анъанавӣ илдизларини таҳлил этиш, унинг оғзаки ва ёзма адабиётдаги узига хос талқинларни тадқиқ қилиш, турли адабий жанрлардаги тадрижий такомилни атрофлича ҳамда теран урганиш адабийтшунослигимиз олдиға ута маъсулиятли вазифалар қуяди.

Маълумки, бадий ижод жараёнида юзаға келган ҳар қандай анъанаға узига хос илдизлари, унинг узоқ вақт бадий ҳодиса сифатида яшаб қолишиға сабаб буладиган қонуниятлар мавжуд. Ана шу қонуниятларнинг мавжудлиги анъананинг яшовчанлиги таъмин этувчи асосӣ заминдир.

Агар биз навоийномани анъанавӣ бадий ҳодиса, адабиётимизда конкрет мавжуд булган узига хос мавзу ва талқин йуналиши деб тан олсак, буни эътироф этмоқдан бошқа иложимиз э йвк, у ҳолда, бунинг қонуниятларини буюк шоирни ҳаёти ва ижодий фаолиятдан, ибратли шахсиятдан, адабиётимиз ҳамда халқимиз тарихида тутган урнидан излашимизға туғри келади. Зеро ана шу томонлар теран ва атрофлича тадқиқ қилингандагина Алишер Навоийнинг халқлар ардоғида нечоғлиқ узоқ яшаб келганлиги ҳамда яшаб қолишнинг сабаби очилади, уз сирларини руй-руст намойиш қилади.

Шубҳасиз, бу муаммоға куплаб адабиётшунос олимларимиз кул урдилар. Проблеманинг у ёки бу кирраси олимларимиз текшириш объекти қилиб олган мавзулар талаби ҳамда табиатидан келиб чиқиб ёритилади. Бироқ биргина бадий адабиётнинг узида узбек, рус, тожик тилларида йигирмадан ортиқ турли жанрлардаги асарларнинг яратилганлиги бу проблемани монографик йуналишда теран ва атрофлича тадқиқ этишни аллақачонлар кун тартибига қуйган бўлса ҳам, хозиргача амалға оширилган илмий-тадқиқот ишларида бу муаммо бутун салмоқдорлиги ва мураккаблиги билан қамраб олинмаган.

Мазкур тадқиқотдан ташқари яратилган қатор ишларда адабиётшуносларимиз асосан бадий адабиётда яратилган Навоий образиға уз текшириш объектларининг табиати, ха-

ракетери ва йуналишидан келиб чиқиб муносабат билдирилади. Натижада аксарият ишларда мазкур мавзу табиатидаги тарихийлик ва анъанавийлик, Навоий образи талқинидаги ранг-барангликлар, унинг турли жанр ва улубда намоён бўлиши поэтикаси, қолаверса, мазкур проблеманинг тадрижий такомил қамда қардош халқлар адабиётларида яратилган Навоий образи билан тарихий-киёсий урганиш каби масалалари тадқиқ объектга кирмай қолди ёхуд теран, изчил таҳлил қилинмади. Жумладан, М.Қушжоновнинг "Ойбек маҳорати"¹, "Эмас онсон майдон ичра турмоқ", "Алишер Навоий ҳақида қисса"², Х. Ёқубовнинг "Навоий ва узбек совет адабиёти"³, Б.Ғуломовнинг "Навоийнинг бадий ҳайкали"⁴ М.Соловьёвнинг "Против искажения истории"⁵, Ў.Шукуровнинг "60-йиллар узбек адабиётида Навоий сиймоси"⁷, мақолалари, А.Дейчнинг "Ўзбекистон қалби" китобининг 5-6 булимлари⁸, К.Расуловнинг "Драматургия Уйғуна" кандидатлик десертацияси ва бошқалар ана шундай тадқиқотлардандир.

М.Қушжоновнинг узининг Ойбек ҳақидаги тадқиқотларида Навоий образининг яратилиши масаласини асосан ёзувчиларнинг буюк шоири ҳақида яратган асарлари таҳлили, образ яратишда маҳорат ва замонавийлик масаласи доирасида тадқиқ этди. Урни билан буюк шоир образининг бадий талқинига билдирилган ноҳақ тухматларга кескин зарба бериб, Навоий характери учун етакчи булган хусусиятларни тарихийлик принципи асосида синчков-

¹ М.Қушжонов "Ойбек маҳорати", "Тошкент", бадий адабиёт наприёти, 1965 йил.

² М.Қушжонов "Ижод сабоқлари", "Тошкент", 1973 йил.

Х.Ёқубов "Навоий ва узбек совет адабиёти", "Шарқ юлдузи", 1968 йил, 9-сон.

⁴ Б.Ғуломов Навоийнинг бадий ҳайкали. "Адабий мерос" туплами 1968 йил, 1-сон.

⁵ М.Соловьёв, Против искажения истории, журн. "Новый мир". Москва 1951г. № 3.

⁶ У.Шукуров. 60-йилларузбек адабиётида Навоий сиймоси. "Адабий мерос" туплами, 1971 йил, 2-сон.

⁷ А.Дейч. Ўзбекистон қалби. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наприёти, 1983 йил.

⁸ Қ.Расулов. Драматургия Уйғуна. Афтореф.диссер. на соиск уч. Ст. Канд. Филол. Наук. Самарканд. 1964 г.

лик билан ёритиб беради. Ойбекнинг “Навоий” романида унинг “йирик феодал эканлиги кўрсатиб берилмаган” деган уринсиз ва ноилмий даъво билан чиққан Б.Файзиевнинг қарашларини асосли танқид қилишда М. Қўшжоновнинг буюк тарихий шахслар учун хос бўлган етакчи, энг муҳим ва уларнинг шахс сифатидаги характерли хусусиятларини белгиловчи қиррани туғри аниқлаб, мазкур масалага аниқлик киритади.

Шунингдек С.Мирвалиевнинг “Ўзбек романи” монографияси, Қ.Расуловнинг Уйғун драматургияси ҳақидаги тадқиқотларида ҳам ушбу ишларнинг характери ҳамда йуналиши билан боғлиқ ҳолда Навоий образининг бадиий талқинига оид фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Алишер Навоий образининг яратилиши, тарихий илдизлари, унинг халқ оғзаки ижодидаги узига хос талқини ҳамда тарихийлик принципи, халқ поэтик тафаккурининг буюк шоир образини яратишдаги бетақрорлиги ва эстетик идеали каби масалаларини қамраб олишни ўз олдимишга мақсад қилиб қўйдик.

Иккинчидан, ўзбек, тожик, туркман ва бошқа қардош халқлар классик шеърятидан яратилган Навоий образининг таҳлилсиз мазкур проблеманинг барча қирра ва хусусиятлари етарли қамраб олинмаган буларди. Шунинг ҳисобга олган ҳолда биз тарихий шахс талқинидаги кутаринки-романтик услубий изланишлар масаласига ҳам тухталиб ўтиш лозим деб топдик. Бу борада биз классик шеърят намуналари билан бир қаторда, ўтмиш адабиётимизда яратилган тарихий-хроникал жанрдаги насрий ҳамда лиро-эпик асарларга мурожаат этишни ҳам мақсадга мувофиқ деб уйлаймиз.

Ва ниҳоят, учинчидан, ўзбек адабиётида яратилган Навоий образининг турли жанр ва шакллари табиати билан бевосита мантиқий алоқадорликда ранг-баранг талқин қилиниши, тарихийлик ва бадиий туқима, шоир шахси ва замонавийлик, бу борадаги хилма-хил поэтик изланишлар, қулга киритилган ютуқ ҳамда камчиликлар имконият тақозоси даражасида ёритилади.

АЛИШЕР НАВОИЙ ОБРАЗИ ХАЛҚ ТАЛҚИНИДА

Алишер Навоийнинг узбек адабиётида, адабий тилини ривожлантиришдаги буюк хизматлари ҳамда бой ва беқиёс ижодий меросини урганиш беш аср давомида қанчалик оламшумул аҳамият, қизиқиш касб этган булса, унинг шахсиятини талқин этиш утган ана шу давр ичида янада қамровга эга булиб боради. Алишер Навоий образининг у ёки бу қиррасини очишга хизмат қилувчи, унинг уз асарларида қамраб олинмаган, акс этмаган хусусиятларини ёритувчи қўплаб ҳикоят ва ривоятларнинг яратилиши фақат узбек фольклоридагина эмас, бошқа туркий халқлар, қолаверса, бутун Шарқ оғзаки ижодиётида етакчи тенденцияга айланади. Мазкур адабий ҳодисанинг юзага келишида узига хос ички қонуният мавжуд.

Мазкур қонуниятнинг асосларидан бири халқнинг уз суюкли фарзандига бўлган меҳр-муҳаббат ҳамда бу буюк фидойи ватанпарвар олдидаги адоғ булмас маънавий қарзини узишга интилишидир.

Иккинчидан, Алишер Навоий уз асарларида (“Мажолис-ун нафоис”, “Муншоат” кабилар) замондошлари ва яқин утмишда яшаб утган шоир, фозилу фузалолар, дин арбоби ва олимлар, уланинг фаолияти ҳамда характерли хусусиятлари, жамиятда тутган мавқелари, касб-корлари ҳақида ута қийматли тарихий маълумотлар қолдирган булса ҳам, узи туғрисида “фақир у пайтлар...” дейишдан нарига утмайди. Олти юздан ортиқ замондошлари ҳақида қисқа-қисқа булса-да, мухтасар маълумот беришга улгурган шоир асарларидан унинг узи туғрисида, шахсият, характерли фазилатлари борасида етарли маълумот топа олмаймиз.

Учинчидан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур минг афсус билан таъкидлаган “оламни тавре фард ва жорийда (дунёни ғалати ёлғизликда) утқарганлиги” ҳам Алишер Навоий ҳақида қўплаб ҳикоят ва афсоналарнинг юзага келишига сабаб булган омиллардандир. Халқ севги-муҳаббат ҳақида нафис ғазаллар, ажойиб дostonлар битган буюк фарзанди ҳаётининг уз асарларида аниқ акс этмай қолган томонларни

узича тулдиришга, унинг нури ва ибратомуз шаклу шамоилини асрлардан-асрларга етказишга ва келгуси авлод ардоғига қолдиришга жазм этган.

Туртичидан, Алишер Навоийнинг шоҳ-султон Ҳусайн Байқаро ва аксинча, шоҳнинг шоирга булган муносабатлари ҳам муайян аниқликларга муҳтож. Зеро, Алишер Навоий, тарихий маълумотлардан маълум булишича, Ҳусайн Байқаро саройида хизмат қилиб юрган кезларида ундан, яъни шоҳдан ҳеч қандай хизмат ҳақи олмаган, бойлик ортириш йулини тутмаган. Бу ҳақда “Бобурнома” муаллифи ёзади:

“Мирзодин (Ҳусайн Байқародан – Н.А.) нима олмас, балки йилда Мирзоға қулай маблағлар пешкаш қилур эди”.

Шу ва унга ухшаш муносабабларга оид турфа гап-сузлар халқ орасида кенг тарқалганлиги учун ҳам оғзаки ижодиётида Алишер Навоий ва Ҳусайн Байқаронинг дустлигига, улар уртасидаги зидликка оид турли-туман хикоятлар пайдо булган.

Ойбекнинг А.Дейч билан ҳамкорликда ёзган “Алишер Навоий” номли танқидий-биографик очеркида шоир биографиясидаги “оқ доғлар”нинг халқ бадиий тафаккури томонидан тулдиришли сабаблари қуйидагича изоҳланади.

“Прошли веки, но народная память сохранила образ Алишера Навои. Песни, легенды, сказания среднеазиатских народов, говоря о великом поэте, причудливо изменяют факты, вплетая в них фантастические подробности, по своему создавая привлекательную и благородную фигуру певца-гуманиста, ратовавшего за народное счастье. Все «белые пятна» в биографии Алишера Навои – его-дружба, вражда с Султаном Хусейном, от сутствие всяких сведений о любви поэта к какой-нибудь избраннице его сердца вызывали поэтические отклики в народной фантазии и рождали легенды, которые дожили до нашего времени»⁹

Юқорида таъкидланган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг бевосита Навоий шахсига оид қайдлари узбек халқининг ижодиётида буюк шоир ҳақидаги ривоятларнинг вужудга келишига сабаб булган фактлардир. Шубҳасиз, Алишер Навоийнинг “олами тавре фард ва жорийида

---

⁹ Айбек и Ал. Дейч. Алишер Навоий. Изд. худ. литературы. Ташкент, 1968, стр.57.

уткарган” лигининг муайян объектив ҳамда субъектив сабаблари мавжудки, биз бу ҳақда шоир ва Гули ҳақидаги афсона ва ривоятлар таҳлили сунгида батафсил тухталамиз.

Бууринда асосий гап шоир шахсига оид на шу фактларни халқ томонидан, Ойбек ва Ал. Дейч таъкидлаганидек, ута нозиклик билан узгартирилиб, фантастик аниқликкача туйинтирилишидадир. Буюк тарихий шахслар ҳақидаги ривоят ва афсоналарда улар шахсиятига оид фактлар фақат туртки, қандайдир ишора хусусиятига эга булади, холос. Бироқ фактлардан баъзан сезилар–сезилмас, баъзан нисбатан анча йироқлашган ҳикоят ва афсоналар уларнинг нечоғлик аниқлигини ёки тарихий ҳақиқатга мутаносиб булишини эмас, балки уша тарихий шахснинг ижобий хислатларини таъкидловчи, уни буртттирувчи моҳият касб этади.

Демак, ҳикоя ва афсона, ривоятларнинг юзага келиши баъзан тарихий фактларга асосланиш мумкин. Бироқ бундан келиб чиқиб, уларнинг талқинидан реал факт, тарихий воқеалар тасвирини талаб қилиш ута кулғили булиб қоларди.

Буюк шахслар ҳақида халқ ижодиётида яратилган асарлар учун факт аниқлиги эмас, балки тарихий моҳият аниқлиги, унинг буюк шахс шаклу шамоилига мутаносиблиги муҳимдир.

Бу узига хос хусусият, яъни тарихий моҳият аниқлигини бериш ҳатто халқ ривоятлари асосида яратилган ёзма адабиёт намуналарида ҳам сақланиб қолади. Чунки у халқ бадиий тафаккурининг узоқ асрлар давомида шаклланиб, тегишли такомилга етган ифодалаш усулидир.

Халқимиз орасида кенг тарқалган ривоят асосида яратилган Омон Матжоннинг “Ун учинчи эшик” асари мисолида бу фикримизнинг тасдиғини қуришимиз мумкин. Унда Султон Маҳмуд Ғазнавий ва Абу Райҳон Берунийнинг муносабатлари ҳамда буюк олимнинг зукколиги, мутафаккирлиги ёритилади.

Ғазна. Султон Ғазнавий саройи. Султон негадир гунд, ҳеч нимани ёқтирмайди. Уни на узининг беқиёс бойликларини, на бутун Шарққа ёйилган шухрати овунтира олади. Эҳтимол, бу ғашлик қайсар, буйсунмас Ҳиндистон туфайлидир. Лекин бу тундлик ва ғашликнинг асрорини

саройдаги ҳеч кимса тушуниб етмайди. Шундай ҳолатда Султоннинг Ҳасан исмли вазири қандайдир Хоразмлик олимни “қузлардан маъни уқиши” ҳақидаги хабарни унинг қулоғига шипшитади. Султон олимни чақириб, эшикларининг кайси биридан чиқиб кетишимни айт дейди. Шоир қоғоз ва қалам олиб, унга нималарни ёзадию Султонга узатади. Султон олим ёзувларига ҳам этибор қилмай, ун икки эшик қолиб деворни бузиб, ун учинчи эшикни очишни буюради. Қайтиб келгач, олим устидан ғалаба шуқуҳини хис этган қиёфада, тантанавор оҳангда хатни уқишни буюради. Хатда эса қуйидагилар ёзилган экан:

*Кимнинг агар бор тахти тожи,
Куч қудрати тагин устувор, –
Қай томонга юз бурса - ҳаждир,
Қай томонга шаҳд этса – йул бор!*¹⁰

Халқ ривоятлари таъсирида яратилган мазкур асарда ҳам фактлар тарихийлигида эмас, балки биз юқорида таъкидлаган, моҳият мутаносиблигига амал қилинган. Чунки Абу Райҳон Берунийнинг асарларида ҳам, бизгача етиб келган тарихий-хронологик ёдномаларда ҳам Ғазнавий билан буюк олим уртасида бу ва бунга ухшаш муносабат, тукнашув ҳақидаги фактни учратмадик. Шундан келиб чиқиб, шоир Омон Матжонни тарихий ҳақиқатни нотўғри галкин қилганликда айбласа буладими? Албатта, йук. Сабаби шундай фактнинг Беруний ҳаёти ва фаолияти давомида руй бермаган булиши, айнан шундай тукнашув ҳамда айнан шундай жавоб умуман олим асарлари, тарихий манбаларда учрамаслиги мумкин.

Лекин асосий гап шундаки, уз фаолияти давомида геология, астрономия, гидростатика, география тарих, логика, шеърят ҳақида «Мухтор-ул ашъор», «Утмиш аждодлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон тарихи», «Астрономия калити», «Маъсуд жадвали» каби 150 га яқин асар ёзган буюк олим султон томонидан қуйилган бу кичик шартнинг моҳиятини, саройдаги нотинч вазиятга караб, тезлик билан аниқлаб бериш

¹⁰ Омон Матжон. Сени яхши кураман. Шеърлар. Ғ. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1981, 219-бет.

мумкинда! Шунинг учун ҳам Беруний даҳосининг бесарҳадлигини ишонарли ёригиб берувчи мазкур ҳолат асосида фактларнинг тарихан туғри ёки нотуғрилиги эмас, балки ҳолат моҳиятининг тарихан буюк олим шахси ва иктидорига ҳамоҳанглиги ётади.

Шунинг учун ҳам Алишер Навоий ҳақида узбек ва қардош халқлар ижодиётида яратилган ҳикоят ҳамда афсоналарнинг юзага келиши, улардаги талқиннинг узига ҳослиги ва тарихийлик принципининг нечоғлик аниқлиги ҳамда ижодий жараёнда халқ бадиий тафаккурининг иштироки масаласини атрофлича ва теран урганиш мақсадга мувофиқдир.

Бизгача Алишер Навоий ҳақида сақланиб қолган ривоят ва афсоналарнинг энг мукаммали Ойбек ва Ал. Дейчнинг «Алишер Навоий» номли танкидий-биографик очеркида келтирилган. Биз умуман буюк тарихий шахслар, хусусан Алишер Навоий образининг бадиий талқини ҳақидаги мулоҳазаларимизни муайян бир илмий нуқтада мухтасар қилиш учун, гапни энг аввало юқорида таъкидланган китобда Ойбек ва Ал. Дейч томонидан қайд этилган бир афсонанинг қисқача сюжетини қайд этишдан бошламоқчимиз. Бунинг асосий сабаби мазкур сюжет чизиғи Навоий ва Хусайн Бойқаро образларидан ташқари, халқ томонидан туқилган Гули образига ҳам муайян аниқлик киритади.

Иккинчидан, Алишер Навоий ҳақидаги барча халқ ҳикоятлари ва афсоналарининг моҳияти, улардаги ифодалаш усуллари ҳамда тарихий фактлар билан ҳамоҳанглик ана шу ҳикоятдан қувват олади, узининг ибтидосини бошлайди. Шунинг учун ҳам биз афсонанинг тулиқ текстини келтириб, сунг ундаги воқеаларнинг тарихий ҳақиқатга нечоғлик мутаносиблиги ҳамда бу борадаги халқ бадиий тафаккури ва фантазиясининг роли ҳақида тухталишни лозим деб топдик. 1 (Ойбек ва Ал. Дейчларнинг шаҳодатига кура, мазкур афсонанинг мазмуни, сюжети битилган форсча қулёзма шарқшунос олим проф. А. А. Семёнов томонидан Тошкент шаҳрида харид қилинган).

Мазкур афсонанинг текстини кейнчилик профессор А. А. Семёнов рус тилига угириб, “Урта Осиё Давлат университети бюллетени”нинг 1926 йил 13-чиқарилишида чоп эттирган (шу сонли хужжат, 177 – 185-бетлар).

Ривоятнинг тулиқ тексти қуйидагича:

“Кексаларнинг ривоятига кура, султон Ҳусайнга тобе булган Қарши вилоятида Сабзавор номли чул булиб, у ерда Мир деган ақлли, фозил бир йигит яшар эди. Кунлардан бир кун у уз сурувлвридан мингта йирик ва бурдоқи қуй ажраттириб, хизматкорларига қуйларни Қаршига хайдашни буюради. Узи эса отда сурувнинг олдида боради. Мир қуй бозорига бориб, сурувни кузатади. Сурув етказилиб, одамлар қуйларга харидор була бошлайдилар. Шунда Мир харидорларга қараб: – Халойиқ, мен қуйларимни савдогарларга ҳам, бойларга ҳам сотмайман. Мен қуйларимни камбагал ва софдил кишиларга фақат қарзга бермоқчиман, – дейди.

Ана шундай кишилар топилгач, Мир уларга биттадан қуй бериб:

– Биродарлар, мен қуйларимнинг ҳақини султон Ҳусайн улган куни оламан, – деб қичқиради ва отига миниб уйига жунайди.

Бозорда подшоҳнинг айғоқчилари бор эди. Улар воқеани оқизмай-томизмай унга етказадилар. Бундан кахрланган султон Қарши чулига бориб, уша Мир исмли йигитни тутиб, Самарқандга келтиришни буюради. Ҳусайн юборган кишилар бойвачча йигитни топадилар. У эса чопарларни яхши меҳмон қилади. Сунгра, подшоҳнинг амрини эшитиб, ҳеч нарса булмагандай, чопарларга қушилиб Самарқандга отланади. Шаҳарга етиб келишгач, султоннинг бир чопари унинг амри бажо келтирилганлигини шоҳга хабар қилади. Шоҳ Мирни уз ҳузурига олиб келишни буюради. Бойвачча йигит шоҳ билан учрашгач, унга эҳтиром билан таъзим бажо келтиради. Султон уни утиришга таклиф этиб:

– Қарши бозорига қуй суруви олиб бориб, қуйларни нақд пулга эмас, балки султоннинг вафоти куни қиммагини тўлайсан, деб қарзга сотган сен эмасмисан? – деб суради. У яна:

– Мен сенга нима ёмонлик қилдим, қандай ноҳақлик курдинг менданки, улимимни тилайсан - дейди.

Мир ер упиб, эҳтиром билан подшоҳга дейди:

– Эй, бутун олам подшоҳи! Ҳалигача бирор-бир бандан фоний сиздан зулм курдим деб айтолмайди. Юртимизнинг тинчлиги ва осойишталиги сиз туфайлидир. Менинг қилмишларим эса сизга булган самимий хурматим боисидир.

Бўни қандай тушуниш лозим? – дейди подшоҳ.

Менинг сизнинг вафотингиз кунини баҳона қилиб, элга қуй тарқатишимдан мақсад шуки, қуй қарз олган бечоралар кечаю кундуз шоҳимиз дард курмасин, деб сизни дуо қилишади. Қарзнинг муддати узоқ бўлишини истайди.

Йигитнинг узи ҳам, сузи ҳам шоҳга ёқиб қолади. У сарой аъёнларига юзланиб:

– Бу йигит ажойиб сузлади. Афсуски, у чулда яшар экан. Вахоланки, унинг урни саройда бўлиши лозим, дейди.

У муншинни чақириб, Мирни вазирликка тайинловчи фармон ёздирди. Сунгра унга муҳр босиб, Мирнинг дастори қатига тиқиб қўяди...”

Ҳикоягнинг кейинги қисмида маълум бўлишича, подшоҳ Мирга Самарқанд қалъа девори ташқарисидан ажойиб бир боғ инъом этади. Яйловга урганган йигит шаҳарда зерикиб қолмасин, деб ғамхурлик қилади.

Сарой муҳитида Мир аъёнларга хос назокатликни урганади, унда шоирона таъб камол топади.

...Бир куни эрталаб ишга бораётиб, у томда кир ёяётган гузал қизни куриб қолади. Миралининг юрагида ишқ туғён уради. У беихтиёр қизнинг ҳовлисига киради ва дардини қизнинг отасига айтади. Қизнинг отаси ихтиёрни қизнинг узига солади. Қиз ғоятда ақлли эди. У отасига:

– Ота, агар вазир мени чуриликка сураса ҳам рози булар эдим, – деб жавоб беради.

Шу кеча Мирали тунни саройда ўтказди. Иттифоқо, эрталаб саройда овга чиқиш эълон қилинади. Овга боратуриб, бехосдан султон ҳам қизни куриб қолади. Овдан қайтгач, ошиқи беқарор булган султон қози калонини чақириб, уни Гулининг уйига (қизнинг номи шундай эди) совчиликка юборади.

Қизнинг отаси домулло Солиҳ яна қизнинг узига маслаҳат солади. Қиз:

– Ота, мен туя эмасманки, икки жойимдан бугизлансам, – деб жавоб беради.

Подшоҳ иккинчи марта Миралини совчиликка юборади. Бу гал қиз отасига:

– Мен вазирга канизак бўлишга ваъда берганман. Шу туфайли подшоҳнинг сузини қабул қилолмайман, – дейди.

Бироқ Мирали:

– Подшоҳнинг менга мархамати туфайли, узимининг мухаббатимдан воз кечдим, деб қизнинг подшоҳ никоҳига розилигини олади. Қиз кон йиғлайди.....

Мирали шартга кура (у қиз подшоҳ никоҳига рози бўлса, унинг ҳар қандаи талабини бажаришга суз берган эди) наслини улдирувчи дори ичади, қиз эса захар...

Мирали қизнинг иккинчи марта шартини бажариб, қизнинг харамдаги уйига киради. Унинг мен улгач, тобутимни кутар, дуола ёд қил, деган васиятлари эшитилади.

Подшоҳ овдан тез қайтиб келади. Канизлар Миралини този итларга овқат пишириладиган қозонга яширадилар. Подшоҳ уни куриб қолади. Мирали дарвишлар жандасида хажга жунайди. Гулини ёмон ҳолатда курган подшоҳ вазирини – Миралини сўрайди. Унинг Маккага жунаганини эшитиб, унга Бодпой оркали хат йўллайди. Гули вафот этади. Унинг қабри устида икки ошиқ – рақиб ярашадилар..

Мазкур афсонага ҳамохангрок бўлган бир хикоят проф. Е. Бертельснинг “Навоий” номли рисоласида ҳам келтирилади. Бу афсона бевосита Алишер Навоийнинг ёлғиз умр утказиш сабабларини изоҳлаш, излаш билан бевосита боғлиқ, охир-оқибатда Заҳириддин Бобурнинг машҳур бир қайди билан боғланиб кетади. Е. Бертельснинг қисқача мазмуни қуйидагича: шоҳ Ҳусайн Бойқаро уз вазири Навоий билан овга отланишади. Не тасодифки, Навоий йўлда Гули деган бир соҳибжамол қизни куриб севиб қолади. Ҳусайн Бойқаро уз дустининг бу ишқий саргузаштидан воқиф бўлиб, у қизни харамга олиб келтиришни шахсан Навоийга топширади.

Ҳам дустни, ҳам шоҳ Ҳусайннинг фармонини бажариш учун Навоий Гулининг уйига узи совчиликка боради. Навоийни совчи сифатида кутиб олган Гули икки пиёлага шароб қуйиб, бирини шоирга узатади, иккинчисини узи олади. Бир оз муддат утгач (35 кун) шоҳ харамидagi Гули Навоийни уз ҳузурига чакиради ва захар ичганлигини, улимига эса беш кун қолганлигини айтади. Гули ҳақиқатга тик боқиб, бу фоний дунёда бир умр вафодор бўлиб қолишини айтади ва шоирдан ҳам ана шундай вафодорлик кутишини айтади. Маълум булишича, Навоий ичган иккинчи пиёладаги шароб эрлик хусусиятини емирувчи ёхуд унга заҳмат етказувчи ичимлик экан.

Биз бу уринда ривоятдаги барча версияларни айнан ҳақиқат дейишдан йироқмиз.

Бироқ ҳар қандай муболаға, афсона заминиди ҳам реал ҳақиқатнинг қолдиқлари мавжуд эканлигини, қатрада олам акс этиши мумкин эканлигини мутлоқ ёддан чиқармаслигимиз керак.

Иккинчидан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг куйидаги дил изҳорларида ҳам уша унут булаёзган тарихнинг ғира-шира булса-да, нур сочиб турган шуълалари узи-ча қиммат касб этгандек туюлади.

«Алишербекнинг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ҳузуридан тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анча жиббилый (туғма) экандур»¹¹.

Шубҳасиз, биз «Бобурнома» муаллифининг кузатишлари билан юқорида келтирилган ривоят уртасида қатъий тарихий боғланиш мавжуд, деган фикрни утказмоқчи эмасмиз. Лекин бундай боғланиш эҳтимолдан ҳам холи эмас. Чунки ҳар қандай эҳтимоллик асосида, оз булса-да, қонуний боғланиш мавжуддир.

Навоий узининг бир рубоийида ҳудди шу ривоятга монанд воқеани лирик-мажозий усулда ифодалаб, куйидагиларни ёзади:

*Бир гул гамидин, дедим, қуяй бағрима доғ,
Бергаймү дебон атир, димогимга фароғ,
Баргин чун муллаваас айлади бум ила зог,
Энди ани исламакка юз ҳайф димоғ.*

Ҳар қандай шоирнинг уз шеърларида яшамоғи – тан олинган ҳақиқат. Бас, шундай экан, мазкур сатрлардаги ҳолат ҳам, ифода усули ҳам шоир ҳаёти билан, халқ ривояти, қолаверса, Бобур ишоралари билан ҳамохангдир.

Яна бир уринда:

*Бевафодур чун жахон гулзори, эй кунгул қуши,
Булма бир гул волеҳи, булбулга ногоҳ утканиб –*

деб таъкидлайди.

¹¹ «Бобурнома» УзФА нашриёти, Тошкент, 1960., 233-бет.

Халқ ижодиёти намуналаридаги версиялар, шоирнинг дил изхорларидаги мажозий вазиятлар, Бобурнинг қайдларидан келиб чиқиб, Навоий қачонлардир бир гузални севган-у, бироқ у, гулнинг барглари «муллаваас айлангач». шоир севги борасидаги ҳар қандай ишончдан, комил эътиқоддан айрилиб, «оламни тавре фар два жорийда утказиш» йулини узига мақбул тутган, деган ҳулсаю хукмга келиш ҳам муайян маънода мақсадга мувофиқ деб уйлаймиз. Биз бу уринда фақат мавжуд тарихий ва адабий фактларнинг табиати ҳамда характеридан келиб чиқадиган ҳулосаларни қайд этишни лозим топдик, холос. Ҳарҳолда уларнинг заминида эҳтимол тутилган мулоҳазалар салмоғи сезиларли бўлса-да, иккинчи томондан ички мантикий-психологик алоқадорлик ҳам яққол кузга ташланади.

Энди проф. А. А. Семёнов томонидан ёзиб олиниб, Ойбек ва Ал. Дейчларнинг «Навоий» рисоласида келтирилган ривоятнинг табиати, характери ва унинг Навоий образининг талкинидаги урнига бир назар ташлайлик.

Агар султон Ҳусайн образи билан алоқадорлик эътибордан соқит қилинса, ҳикоятдаги Мир образининг Алишер Навоий шахсияти билан ҳеч қандай яқинлиги қолмайди. Чунки тарихий факт нуқтаи назаридан муносабатда бўладиган бўлсак, ҳикоятдаги Мир исмли йигитнинг бирон бир хислати Алишер Навоий шахсига алоқадор эмасдек туюлади. Бироқ энг муҳими шундаки, биз ҳикоятдаги бадиий психологик ҳолатга бир бутун борлиқ сифатида қарашимиз керак. Чунки Ҳусайн Бойқаро саройида Алишер Навоийнинг хизмат қилганлиги тарихий факт. Ҳикоятда худди ана шу фактни ута нозиклик билан узгартириб, «ута фантастик аниқлик билан туйинтириш» каби хислат етакчидир. Гап бу уринда, детал ва ҳолатларнинг Навоий фаолияти билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларга мос тушушида эмас. Уларни халқ бадиий тафаккури ва фантазияси хоҳлаганча узгартириши, катта синовдан утказиши мумкин. Ҳолат, вазиятлар, тукнашувлар ҳам ута ғайритабиий тус олиши, ўқувчини ҳайрон қолдирарлик даражада узгаришга юз тутиши ҳам табиий. Ҳаммаси булиши мумкин. Бироқ халқ поэтик тафаккури бир нарсага йул бермайди. Мир, яъни Алишер тадбиркор ва султон Ҳусайнга содиқ (чунки у шохга яхшиликни раво куради, қўй тарқатиш воситасида унинг узок

умр куришини истайди) инсон сифатида гавдаланади, бу тадбир орқали унинг асосий мақсади муайян лавозимни эгаллаш, у орқали бойлик орттириш ҳам эмас. Ана шу асосий чизик Гулига булган муносабатда ҳам, совчилик воситасида ҳам етакчи булиб қолади. Мир ҳамма нарсадан воз кечиши, ҳатто қўнғил қўйган қизи Гулидан узини йироқ тутиши мумкин. Бунинг муайян мантиқий-психологик асослари мавжуд. Акс ҳолда унинг қўйларини тарқатиб, «Биродарлар, мен қўйларнинг ҳақини султон Ҳусайн улган қўни оламан», дегани ҳам, вазир булиб тайинланиши ҳам ута усталик билан амалга оширилган қаллобликнинг натижаси булиб қолар эди. Куришиб турибтики, халқ Мирдаги тадбиркорлик буюк шоир шахсига оид муайян қирраларни очса булгани. Бунинг учун тарихий ҳақиқатга айнан мос тушувчи (Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларига оид) детал ҳамда вазиятларнинг булиши шарт эмас. Энг муҳими, Мир образидаги етакчи хусусият – тадбиркорлик буюк шоир шахсига оид муайян қирраларни очса булгани. У халқ фарзанди, унинг ардоқли булганлиги учун ҳам унинг характерида олижаноб хислатлар етакчи булиши керак.

Қолаверса, хиёнат халқимизда ута номақбул ҳодиса сифатида доимо қораланиб келинган. Шунинг учун булса керак, мазкур афсонада ҳам Мирали қизнинг «Мен вазирга (яъни Миралига – Н. А.) канизак булишга ваъда берганман. Шу туфайли подшоҳнинг сўзини қабул қилолмайман» , деган жавобини рад этиб, «Подшоҳнинг менга марҳамати туфайли, узимнинг муҳаббатимдан воз кечдим, деб қизнинг подшоҳ никоҳига розилигини олади. Қиз қон йиғлайди...» Мирали шартга кура наслни улдирувчи дори ичади, қиз эса захар...

Ҳар икки ривоятда ҳам Алишер Навоийнинг севгига вафодорлиги, садоқати, ҳамда бир умр танҳоликда утганлигининг сабаби шартга биноан дори ичиш эпизоди орқали изоҳланаёпти. Ҳар икки ривоятда ҳам Алишер Навоий образини талқин этишда мазкур эпизод ута зукколик ва нозиклик билан қўлланган.

Бир томондан кенг халқ оммаси Алишер Навоийнинг «дунёни ғалати ёлғизликда утказган» лигининг (Бобур) туб моҳиятини, уннинг объектив ва субъектив сабабларини у вақтда атрофлича ҳамда теран тушуниб етмаган. Бобур таъкидлаган «мижози нозуклик» ка буришга эса шоирга

булган катта эътиқод ва меҳр-муҳаббат йул қуймаган. На-тижада халқ поэтик тафаккурида фактларни ута нозиклик билан узгартириш, уни ута фантастик аниқлик билан туй-интириш бошлаган. Бу мантиқий равишда наслини улдирувчи дори детали ҳамда у билан боғлиқ тўқима эпизоднинг туғилишига сабаб булган. Бу детал эса севгига содиқлик ҳамда аҳда собитликни ифодалашда энг ишонтирарли ва шарқ халқларининг одату удумларига ҳамоханглиги билан ҳам характерлидир. Эътибор қилинса, мазкур қиссадаги (Ойбек ва Ал. Дейчлар уни қисса деб аташади) сюжет йуналишини ва такомилени таъмин этувчи уч нуқта кузга яққол ташланади.

Улар бир-бирисиз мутлақо аҳамиятсиз булиб қолади. Иккинчи томондан, улар бир-бирини мантиқан тўдириб, ягона йуналишнинг таянч нуқталари сифатида асар сюжетининг яхлитлигини таъминлайдилар.

Биринчи таянч нуқта Миралининг «Биродарлар, мен қўйларимнинг ҳақини султон Ҳусайн улган куни оламан», - деган эпизоддан бошланади. Зеро унинг султон Ҳусайн саройига келиши ва содиқ тадбиркор киши сифатида вазир этиб тайинланиши худди ана шу сузларнинг шоҳга шарҳлаб берилиши билан бевосита мантиқий алоқадорликдадир.

Иккинчи таянч нуқта Миралининг, «Подшоҳнинг менга марҳамати туфайли узимнинг муҳаббатимдан воз кечдим» - дейиши билан боғлиқдир. Бу изҳори дил уша таъкидланган биринчи ҳолатнинг мантиқий – психологик натижасидир. Ва, ниҳоят, Миралининг наслини улдирувчи дори, Гулининг заҳар ичиши натижасида қисса бош қаҳрамонининг қисмати билан боғлиқ барча воқеалар уз ниҳоясига етади.

Қиссада Алишер Навоийнинг шахсияти, унинг Ҳусайн Бойқаро билан муносабати, саройга келгач, вазир этиб тайинланиши ва ниҳоят, унинг севгилиси Гули туғрисидаги маълумотлар буюк шоир ҳақидаги тарихий ҳақиқатга айнан мос тушмаса-да, лекин моҳият эътибори билан унга ҳамохангдир. Моҳият ҳамоханглиги Миралининг таъкидлаган уч таянч нуқтадаги хатти-ҳаракатидан келиб чиқади. Қолаверса, бу уч нуқта Миралининг тарихий шахс Навоийга нисбат бериш учунгина хизмат қилиб қолмай, шу шу билан бирга қиссадаги Султон Ҳусайн, Гули образларини бир бирига боғлайди, асарнинг композицион яхлитлигини таъмин этади.

Мазкур қисса дастлаб узбек тилида ёзилган бўлиб, бизгача етиб келган нусхаси асарнинг номаълум адабиёт ихлосманди томонидан форс тилида ёзиб қолдирилган қисқача мазмунига ухшайди. Агар шундай бўлмаганда, форсчадан русчага ағдарилган таржиманинг охирида: «Тез орада Гули вафот этди ва унинг қабри устида икки ошиқ – рақиб ярашдилар» – жумласи келтирилмаган буларди. Чунки қиссанинг аввалги қисмида Мирали билан султон Ҳусайн ораларида Гули туфайли содир бўлган рақиблик, унинг сабаблари ҳақида хатто ишора ҳам йўқ. Эҳтимол бундай муносабат ҳақида қиссанинг узбекча, тулиқ текстда муайян бир ишора ёхуд эпизод берилгандир. Иккинчидан, форсча текстнинг русча таржимасида: «Орадан бир мунча муддат утди ва йигит султон саройида назокатли сузлашни урганди, унда шоирона таъб камол топди», дейилгани ҳолда, Миралининг шоирлик қобилиятини намоиш этувчи бирор-бир далил келтирилмайди. Ана шу икки эпизоднинг сабаби ва оқибат тарзида пухта ишланмаганининг узи ҳам мазкур қисса узига нисбатан каттароқ бўлган узбекча асарнинг форсчага қисқартирилиб ўғирланганидан далолат беради. Шу уринда яна шуни ҳам унутмаслик керакки, халқ оғзаки ижодиёгининг аксарият намуналарида қахрамонларнинг бир-бирига муносабатларини белгиловчи асосий, ҳал қилувчи моментлар, ҳолатлар аниқ, урни билан бир оз бурттирилган ҳолда ёритилади. Акс ҳолда уларнинг муносабатларидаги айрича, узига хос йул тутишларнинг моҳияти очилмай, тингловчи учун мавҳум бўлиб қолади. Агар шу уринда оғзаки ижод намуналарини бадиий узлаштириш асосан тинглаш жараёнида амалга оширилгани эътибордан соқит қилинмаса, юқоридаги қиссанинг қисқартирилганлиги борасидаги биз билдирган мулоҳазаларнинг ҳақиқатга яқинлиги яна ҳам ойдинлашади.

Иккинчидан, қиссанинг ҳозирги вариантыда Мирали ута журъатсиз, севги-муҳаббат бобида эъгиқодли султ кимса сифатида таассурот қолдиради. Акс ҳолда унинг совчиликка боришини, Гулининг султон Ҳусайн никоҳига утишини, бунга розилик бериши учун ундашини, хатто бу ишга кизнинг отаси домла Солиҳни ҳам: «Ҳар нарса худонинг хоҳиши билан бўлади, бандаси чорасиз», – дея ташвиқ қилишини фақат шох билан бўлган дустлик муносабатлари

оркалигина исботлаб булмайди. Миралининг шундай йул тутишига, уз муҳаббатидан воз кечишига сабаб булган уша нуқта ёки эпизод, яъни шоҳ билан ораларида булиб ўтган тўқнашув берилганида эди, унинг «Подшоҳнинг менга курсатган марҳамати эвазига мен уз муҳаббатимдан воз кечдим», деган эътирофи яна ҳам тиниқ тортиб, ундаги дўстлик, садоқат каби хислатларни бўрттирар, уларни асарнинг етакчи мотивига айлантирар эди.

Дейлик, қиссадаги воқеалар силсиласи ва ривожини буйича Гули Миралини севади(шунинг учун у вазирнинг канизаги булишга рози), Мирали ҳам қизни севади, акс ҳолда у Гули берган наслни улдирувчи дорини ичмаган буларди. Султон Ҳусайн Гулини севгани ҳолда қиз томонидан бу таклиф рад этилади. Хуллас, жаҳон халқлари оғзаки ва ёзма адабиётидаги уша маъшум учбурчак – ёр, ошиқ ва рақиб. Гули узи заҳар ичиб улади. Миралининг наслсизлик дардига дучор қилади. Натижада Султон Ҳусайн канизаксиз қолади. Фақат Мирали хатти-ҳаракатидаги журъатсизликнинг сабаби шоҳ ҳукми билан боғлиқ ҳолда ёритилганида, Гулининг Миралидан узига хос йусинда уч олиши, уни наслсизлик дардига дучор этишининг сабаблари яна ҳам ойдинлашарди. Гулининг хатти-ҳаракати, интилишлари ва уларнинг натижасида содир булган воқеалар мазкур қиссанинг мазмунини, ғоявий мундарижасини Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатлари доирасидан ташқарига чиқариб юборади. Чунки Гулининг заҳар ичиб олишини афзал куриши, уз севган кишини улимдан ҳам мудҳишроқ дард – наслсизликка маҳкум этиши – биргина шоир ва шоҳ муносабатларидаги зиддиятлар моҳиятини очишга қаратилган эмас. Бу уринда проф. Н. М. Маллаевнинг қуйидаги мулоҳазалари анча асосли ва уринлидир.

«Халқ ижодида, бир томондан Навоий билан Ҳусайн Бойқаро уртасидаги зиддиятларни маълум даражада тарихий ҳақиқатга мувофиқ равишда акс эттирилса, иккинчи томондан бу ихтилоф аспектида умуман феодализм жамиятидаги прогрессив кишилар билан реакцион кишилар уртасидаги зиддиятлар тасвирланади»¹².

---

¹² Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 1 китоб, Тошкент, 1976й, 351-бет.

Мазкур қиссада қаҳрамонлар хатти-ҳаракатидаги уёкибу ҳолатларни акс эттирувчи эпизодлар номаълум сабабларга кура қисқариб кетганлигини юқорида таъкидладик.

Қиссада тасвирланишича, Мирали (Алишер Навоий) Ҳисор тоғлари билан Сандиқли саҳроси оралиғида жойлашган Қарши вилоятининг Сабзавор аталмиш чўлларида чорвачилик билан кун кечирувчи бойваччадир. У бир оз шоиртабиат, акли комил йигит. Мирали мамлакатнинг осойишталиги ва ҳафвсизлигини таъмин этгани учун Самарқанд подшоҳига – султон Ҳусайнга эътиқод қуяди ҳамда уз тadbиркорлиги натижаси улароқ саройга яқинлашади, вазир этиб тайинланади. Одил ҳукмдор тарафдори сифатида халқни ҳам шу йулга тарғиб этади.

Қуриниб турибдики, қиссада Алишер Навоийга нисбат берилувчи энг асосий жиҳат – шоирлик ҳам четлаб утилган. Иккинчидан, Миралининг чорвадор бойвачча йигит деб талқин этилиши бизнинг тасаввуримизни тарихий ҳақиқатдан яна узоқлаштиради. Ва қолаверса, қиссада Миралининг Гулига ҳамда уз тақдирига бефарқлиги, муҳаббатдаги журъатсизлиги бу қаҳрамонни реал тарихий шахс – Алишер Навоийдан яна ҳам узоқлаштириб, бегоналаштириб юборади. Бироқ булар масаланинг бир томони, холос. Бизнингча, асосий гап халқ оғзаки ижодида мазкур қиссанинг яратилиш сабаблари, унинг юзага келиш илдиэларидадир.

Мазкур асарда, асосан, уша Ойбек ва Ал.Дейчлар уринли таъкидлаган фактларни нозиклик билан узгартириш , Алишер Навоий таржимаи ҳолидаги “оқ доғлар” ни халқ поэтик тафакқурига хос топқирлик билан тулдириш, шу орқали уз севимли шоирининг сиймосини янада муҳтасар ва мукамал этиш иштиёқи етакчидир. Яна ҳам туғрироғи, қиссадан кузланган мақсад “дунёни ғалати ёлғизликда утказган” шоирнинг бундай аянчли қисматга маҳкумлиги феодал муносабатларнинг ута шафқатсизлиги туфайлидир, деган хулосани тингловчига етказишда. Шунинг учун ҳам қиссанинг мазмуни Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларига нисбатан кенгрок объект ҳамда муносабатлар зиддиятини камраб олади.

Миралининг истиқомат қилган жойи ва касб-кори масаласига келсак, бу асосан ана шу қисса яратилган жойга

нисбат беришнинг узига хос бир усули, холос. Тарихда уткан буюк шахсларни (хатто улар босқинчи булса ҳам, масалан, Алесандр Македонский каби) узиники, шу жой, элат, халқ фарзанди қилиб талқин этиш Шарқ халқлари оғзаки ижодиёти, ёзма адабиёти учун қадимий анъаналардандир. Асардаги жой номлари ва атамаларга асосланиб, мазкур қиссани Қашқадарё воҳасида яратилган, кейинчалик у қискартириб форс тилига ағдарилган дейиш мумкин. Қиссадаги Мирали (Навоий) тадбиркор, камбағалларнинг ҳолига ачинувчи, уни енгиллатиш учун курашувчи, ҳукмдорни одиллик йўлига бошловчи, шу билан бирга, уз шахсий ҳаётида бахтсиз бир йигит каби гавдаланади. Қиссадаги воқеалар тизмаси бош қаҳрамон характеридаги ана шу хислатларни ёритишга қаратилган. Энг муҳими, халқ поэтик, тафаккури узи севган доно фарзандининг шахсий ҳаётидаги узига номаълум бўлган уринларни ута муболағавий эпизодлар кашф этиш воситасида узича, узига хос йусинда нурлантиради.

Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларидаги узига хос паст-баландликларни, зиддиятларни ёритишда машҳур ёзувчи ва олим Берди Кербобоевнинг “Мирали” тупламига киритилган “Сулди гул, нетмак керак?” ҳикояси ҳам характерлидир. Ҳикояда Навоий Ҳусайн Бойқаро муносабатларининг тарихий ҳақиқатга нечоғлик яқин ёки ундан йироқ талқин этилганлигини аниқроқ тасаввур қилиш учун биз унинг узбекча текстини М. Шариповнинг “Навоий ва адабий алоқалар”¹ китобидан (М.Шарипов. Навоий ва адабий алоқалар. Тошкент, Узадабийнашр, 1968, 100-102- бетлар) гулиқ келтираамиз.

Султон Суюннинг (Ҳусайн Бойқаронинг) бир қора оти ва Гул деган бир хотини бор экан. Хон уларни дунёга тенглаштирар экан. Султон уларнинг улимини хатто тасаввур ҳам қила олмас экан. Бир кун у вазирларининг чақиргирибди:

– Кимда-ким қора отим билан Гулимнинг улим хабарини келтирса, унинг ҳаёти хавф остида қолғусидир, – дебди.

Жон бор ерда улим бор. Кунлардан бир кун қора арғумоқнинг бўғзига нимадир тикилиб, улиб қолибди. Вазирлари бу хабарни қандай йул билан султон Суюнга

етказишларини билмай, бир иложини қилар, деб Мир Алишерга мурожаат қилишибди. Мир Алишер сулгон Суюннинг олдига келиб, бошини қуйи солиб, ғамгин суратда тураверибди. Султон Суюн ундан:

– Қани, Алишер, бу қанақанги туриш! Сенинг бундай ахволга тушганингни ҳеч қурмаган эдим. Сабаби нима экан? – деб сурабди. Алишер бошини кутариб, шеър билан жавоб берибди:

*Қора отингиз ётипти,
Қоринга козик ботипти.
Оёқларини отипти,
Қулоқлари қотипти.*

Шунда султон Суюн унинг сузини кесиб:

– Ҳа, улди деб қуяқолсанг булмайдими!

Алишер жавоб берибди:

– Султоним, “улди” хабарини узларидан эшитиб туриб-
миз.

– Султон Суюн бир оз бошини қуйи солиб утирибди-да :

– Шу билан, сенинг жонинг хавф остида, демокчимисан?
– дебди .

– Йук, султоним. уз жонимни улимга тутиб беришни
истамадим, деб жавобни берибди

Алишер.

– Зарари йук, кора от улган булса, буз от бор-ку ! – дебди
подшоҳ.

Аяган кузга чуп тушар деганларидек, султон Суюннинг
энг яхши курган хотини Гул ҳам қазо қилибди. Вазирлар бу
хабарни ҳам Султон Суюнга айта олмастан, яна Алишерга
яқинлашибди. Навоий султон Суюннинг олдига бориб, бош
егиб:

– Агар султоним ижозат берсалар, бир мисра шеър
билан мурожаат қилмоқчи, – дебди.

– Рухсат – дебди султон Суюн.

Сарв оғочнинг соясида сулса гул нетмак керак,

Султон Суюн ҳам унга шеър билан:

Сарвдан тобут ясаб, гулдин кафан этмак керак, – деб
жавоб берибди – да, юрагини каттиқ уришидан қисқа –
қисқа нафас олиб дебди:

– Оҳ, Гул улди, десанг булмайдими, ахир!

– Гул, улди деб айтай десам, уз улимим куз олдимга келди, шоҳим, - дебди Мир Алишер...

Ҳикоятда султон Суюннинг фақат шоҳгина эмас, шу билан бирга иқтидорли шоир ҳам эканини курсатиш учун унинг суюкли хотини Гули вафоти муносабати билан ёзган шеъри ҳам берилган. Бу турт банддан иборат булган мухаммас бевосита Мир Алишер ва султон Суюн (Хусайн Бойқаро) муносабатларига янгироқ бир талқин руҳини бахш этмагани учун биз мазкур шеърий парчани тушуриб қолдирдик.

Қардош халқлар, жумладан, туркман халқ оғзак ижодида Навоий образининг талқини узига хос, шу халқнинг тарихи, маданияти билан ҳамоҳанг равишда юзага келган. Туркман халқи ижодиётида ҳам биз яна уша шоир таржимаи ҳолига оид тарихий далилларнинг узгартирилиши ҳодисасига дуч келамиз. Мазкур ҳикояда Навоий ва Хусайн Бойқаро муносабатларидаги муайян тарихий аниқликкина эмас, ҳатто Мир Алишернинг шоҳ саройида тутган мавқеи – вазирлиги ҳам “узгаришга” учрайди. Навоий образи эса халқ бахшиси сифатида талқин этилади.

Проф. А. К. Боровков уринли таъкидлагандек, “Туркман халқ ҳикояларида Навоий халқ бахшиси образини касб этади, ҳикоялар стили халқ эртаги стилида қолади”.

Туркман халқ ижодиётида Навоий образининг бахши сифатида талқин этилиши, бизнингча, энг аввал туркманлардаги бахшичилик анъанасининг таъсири натижасида, иккинчидан, шоирни яна ҳам халққа яқинлаштириш мақсадида амалга оширилганга ухшайди. Бундай йул тутиш ҳикояларга Навоийга алоқадор булмаган шеърий сатрларни киритиш орқали унинг шоирлигини тингловчи тасаввурига етказа олиш имконини берган.

Диққат билан эътибор қилинса, мазкур ҳикоя Мир Алишернинг ҳам донолигини, ғам улкан суз сеҳргари эканлигини уқувчи қалбию шуурга етказиш учун яратилганлиги яққол англашилади. Ҳикояда етакчи мотив шоирнинг мутафаккир ва суз сеҳргари эканини ёритишга йуналтирилган булса – да, унинг заминида Мир Алишернинг ана шу фазилатлари шоҳ вазирларига, уларнинг калтафаҳмлигига зид қилиб қуйилади. Натижада, Алишер Навоий фақат Хусайн

Бойқарога карама-карши қуйилиб, у орқали шоир ва шоҳ уртасидаги муносабатлар зиддиятлилиги эмас, умуман феодал муносабатларга булган нафрат ифодаланади.

Султон Суюн вазирлари хал кила олмайдиган вазифанинг маълум маънода муаммоликка хос хусусият касб этиши, аввало султонга бериладиган жавобнинг метафорик-мажозий характерга эга эканлигидадир.

*Қора отингиз ётипти,
Коринга қозик ботибти.
Оёқларин отипти,
Қулоқлари қотипти...*

Сатрларидаги поэтик ишораларда гап тирик эмас, улган от ҳақида кетаётгалиги оддий идрок этувчи киши учун ҳам англашилади. Бироқ Мир Алишер султон Суюн қуйган шартнинг моҳиятини теран идрок этгани ва “Қора отингиз улди” деган гап уни, яъни бахшини ёмон қисматга рубару этишини анлагани. қолаверса, қаршисида шоҳ булса-да, поэтик идрокдан маҳрум булмаган ҳукмдор утирганини фаҳмлаб, қутбларнинг мусбат ҳамда манфий томонлари нисбатини зукколик билан бир-бирига солиштира олганлиги мазкур эпизодда ута таъсирчан чиққан.

Шунингдек,

Сарв оғочнинг соясида сулса гул нетмак керак? Сатрида ҳам, унга жавобан айтилган шеърий жавобда ҳам метафорик-мажозий мазмун яширинган булиб, саволу жавоб ҳам Мир Алишер (Навоийнинг) нинг, ҳам султон Суюн (Ғусайн Бойқаро) нинг поэтик иқтидорини узига хос йусинда ёритади. Биринчисида, агар хотининг Гули улган булса, нима килиш лозим, деган маъно англашилса, иккинчиси, яъни:

– Сарвдан гобут ясаб, гулдин кафан этмак керак, – сатридан марҳумни дафн этиш лозимлиги англашилади. Ҳар икки эпизод – қора от ва Гули ҳалокати билан боғлиқ уринда суз уйини – мажозий ифода усулидан фойдаланган ҳолда халқ буюк шоирнинг топқирлигу донолиги, шеърий истеъдодининг бекиёслигини ифодалаяпти, улуғлаяпти.

Бу уринда Бобур таъкидлаган, буюк шоирнинг “дунёни ғалати ёлғизликда утказган” лиги ҳақидаги фикрга муносабатнинг бирон-бир кирраси ёритмайди. Бунинг боиси

Алишер Навоийнинг номи қардош халқлар орасида, энг аввало, буюк мутафаккир, улуғ шоир сифатида кенг ёйилганида булса ажаб эмас. Бобур таъкидлаган шоирнинг шахсий ҳаётига оид мулоҳазалар эса фақат ёзма тарихий-хроникал асарлардагина тилга олиниб, улар мазкур типдаги ҳикоялар яратилган даврда Алишер Навоийнинг шоирлик шухрати каби кенг тарқалмаган. Шунинг учун ҳам туркман халқ ижодидан келтирилган ҳикоятда шоир шахси билан алоқадор мазкур муаммонинг у ёки бу даражадаги талқинига дуч келмаймиз. Иккинчидан, Мир Алишер (НАВОИЙ) ва султон Суюн (Ҳусайн Бойқаро) муносабатида ҳам тарихий ҳақиқатга хийла яқинроқ булган ҳамоҳангликни сезмаймиз. Сабаби, бу муносабат тарихан нисбатан мураккаб, сирли зиддиятларга бой булиб, унинг унут булаётган қирраларини тулдириш иши навоийшунос олимларнинг олдида ҳали ҳам энг муҳим муаммолардан бири булиб турипти. Чунки илмий тадқиқотда фактларни “ута позиклик билан” булса-да, узгартириш яхши натижага олиб бормади. Академик Ойбек ва А. Дейчлар таъкидлаган узгартириш ҳамда фантастик даражадаги аниқликка риоя қилиш принципи халқ поэтик фантазияси, тафаккур қудратининг табиати, характеридагина хосдир.

Туркман халқ ижодиётидан намуна сифатида келтирилган ҳикояда узбеклардаги Навоий – Гули – Бойқаро муносабатлари анча узгаришга учраган. Бу ҳикоядаги асосий, марказий мотивнинг - Мир Алишерни топқир, халқ бахшиси қилиб мадҳ этишининг биринчи планга чиқиши ва юқорида таъкидлаганимиздек, Навоий шахсиятига доир маълумотларни кенг тарқалгани билан боғлиқдир.

Гап шу мавзу устида, яъни Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро ва Гули образлари яратилган асарлар ҳақида борар экан, худди шу мавзуда усмонли турк халқи орасида шоён булган бир асарни ҳам назардан қолдириб булмайди. Кузда тугилаётган асар “Гул ила Алишер ҳикояси” сарлавҳали достон булиб, унинг қисқартирилган варианты профессор И. О. Султоновнинг сайъ ҳаракати туфайли “Шарқ юлдузи” журналининг 1985 йил 12-сонида босилиб чиқди. Бу достон 1941 йилда ошиқ бахши Мудомий хотираси асосида ёзиб олиниб, Туркияда чоп этилган. Алишер Навоийнинг шоир, олим, йирик давлат арбоби сифатида ҳали ҳаётлиги давридаёқ

шарқнинг қупгина мамлакатларида, жумладан, Туркияда машҳур булганлиги ҳақида қатор тарихий ҳужжатлар мавжуддир. Ҳозирги замон турк адабиётшунос олими Оғах Сирри Левенднинг “Алишер Навоий” сарлавҳали турт жилдли китобининг биринчи жилдида маълумот берилишича, Навоийнинг шеърлари Боязид II замонида Басрий номли киши томонидан Истамбулга келтирилади ва шоирнинг шухрати ёйилади. Навоий Туркияда фақат шоир эмас балки давлат арбоби сифатида ҳам шухрат қозонади¹. Шоир вафотидан кейин Туркияда ҳам унинг истеъдоди ва шахсини, давлат арбоби сифатидаги иқтидорини улуғловчи бадиий асарлар яратилади, илмий-тадқиқот ишлари юзага келади.

Эслатганимиз дoston уз ғоявий мундарижаси ҳамда воқеалар ривожига, иштирок этган қахрамонларнинг узаро муносабатларига кура проф. А. А. Семёнов топган қиссага жуда якин туради. Шунинг учун ҳам уни Алишер Навоий ҳақида Шарқда кенг тарқалган мазкур қиссанинг қайта, пухтароқ ишланган поэтик интерпретацияси дейиш ҳам мумкин. Анъанавий сюжетни қайта ишлаш жараёнида, айниқса, Алишер Навоий образи талқинида муайян узгаришлар юзага келган.

Иккинчидан, Алишер Навоий образининг мазкур поэтик интерпретацияда муайян мукамаллик касб этишини асарнинг ёзиб олинган даври – 1941 йил билан изоҳлаш мумкин. Бу даврга келиб фақат шоирнинг асарларигина эмас, унинг шахси ҳақидаги маълумотлар ҳам Туркияда кенг тарқалган эди.

Дostonда тасвирланишича, Мир Алишер қиссада баён этилганидек Қарши вилоятининг Сабзавор чулида эмас, балки Самарқанд курғонида яшайди. Фақат ёз ойларидагина Самарқанд вилоятига қарашли Сабзавор номли қирга кучиб чиқар эди. У қорамоллари куп давлатманд киши булиб, асосан шуларни бозорга ҳайдатар эди.

Дostonнинг дастлабки эпизодларида Мир Алишер жумард, фақирпарвар, андишали, туғри суз йигит сифатида талкин этилади. У Самарқанд бозорига уз молларини ҳайлатиб келгач, савдогарлар, аснофлар унинг атрофини ураб олади, шунда Мир Алишер “... молимни фуқарога ҳады этаман, дейишдан тортиниб, бой-зангин билан савдо

қилмайман, улар билан олиш-беришим йук, фақат фуқарога сотаман”¹³ деб жарчи солади.

Мир Алишернинг хатти-ҳаракатларида ута назокатлилик ва мулоҳазакорликни сезган шох уни вазирликка тайинлайди, боғ ҳадя этади. Боғда Алишер уй қурдириб, боғнинг чиройини очади.

У тушдан кейин гоҳида овга чиқар экан, бир қуни куза кутарган қизга дуч келиб, уни севиб қолади ва бадиҳатан шеър айтиб, қизга муҳаббат изҳор этади:

*Занжири ишқингга этдинг гирифтор,
Кошки курмасайдим, дилрабо, сени.
Кунгул қушимни сен айладинг ишкор,
Жон олувчи курдим, махлиқо, сени.*

Достондаги воқеалар тизмаси ҳамда ситуациялар қиссадагига нисбатан ишонарлироқ, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари тасвири ҳам ҳаётийроқ чиққан. Достонда баёнга нисбатан қаҳрамонларнинг хос-хусусиятларини очишга хизмат қилувчи ҳолатлар тасвирини бериш етакчилик қилади. Шоирнинг қиз билан учрашиб қолиши эпизоди таҳлилида буни аниқ тасаввур этиш мумкин. Шоир қизнинг гузаллигидан ҳайратга тушиб, уни гулга қиёслаб шеър айтади. Иттфоқо, қизҳам шеър воситасида жавоб қилади:

*Гул исми кам толе чиқмас орадан,
Рақиб гофил колсин бу можародан:*

*Қулни қулга сабаб этмиш яратган,
Йуқса, куйдирмасди беҳуда сени..*

Куришиб турибтики, уз исмини айтиб таништирибгина қолмай, кунглида кечаётган талоотумлардан ҳам Алишерни огоҳ этмоқда. У шунчаки Гул (Гули) деб уз исмини айтиб, узини таништираётгани йук. Агар биз мазкур сатрларини фақат Алишер билан Гулининг танишуви шундай кечади, деган йусинда шархласак, унда поэтик контекстнинг мазмунини ута бирёқлама, саёз англаган буламиз. Қолаверса, воқеаларнинг кейинги оқимида албатта содир бўлиши

¹³ “Шарқ юлдузи”, 1986 йил, № 2, 163-бет.

лозим булган драматик тукнашувларнинг моҳиятини, Алишер билан Гули севгисидаги пинҳоний дарднинг юзага келиш сабабларини гофилларча англаб етмаган буламиз.

Рақиб гофил қолсин бу можорадан....

Сатридаги ута нозик ишорага эътибор қилайлик. Хуш, нима содир булдики, уни рақибдан сир тутиб, яшириш керак? Нима учун қиз бу холагни еру кукка ишонмаган ноёб нарсадай эҳтиёт қиляпти? У уз исмини айтди, холос. Исми Гули экан. Шунга шунча ваҳимами? Ана шу ва шунга ухшаш саволлар бизни уз гирдобига тортаверади. Ниҳоятда, биз банддаги сатрларни биргаликда олиб, бир бутун поэтик борлиқ сифатида қузатишга мажбур буламиз. Таҳлилда ана шундай йул тутсак банднини:

*Кўлни қўлга сабаб этмиш яратган,
Йуқса, куйдирмасди беҳуда сени, –*

Сатрлари Гулининг изҳори дилидай аҳамият касб этади. Алишернинг бу сузларни эшитгандан кейин бир оз ноқулай холагга тушиб қолиши хам қиздан ана шу дил изҳорини қутилмаганлигида. Бу уринда Алишерни журъатсизлик, пассивликда айблаш ҳақиқат мантиғига мутлақо зид хулоса чиқариш булади. Ахир у шоир, ута нозиктаъб йигит. Шунинг учун хам Гулига уз дилидагини руй-рост, бирданига айтолмайди. Бироқ қизнинг жавобидаги нозик ишораларни тушуниб етгач, унинг отаси хужа Солиҳ хузурига боради, шунда хам минг андишага бориб, тор журлигида уз дилидаги дардини унга ёради:

*Бу савдо ақлимни келтирди зоя,
Куним йилга тенгдир, соатим ой:
Қунди кунгил қушим Гули раноя,
Нолакор булбулам, гула келмишам.*

Асарда Алишернинг хам инсон, хам шоир сифатида ута нозиктаъблиги алоҳида эътибор берилган. “Нолакор булбулам, гула келмишам” сатрининг заминидagi мажозий-психологик ҳолат “Куним йилга тенгдир, соатим ой”

мисрадаги қаҳрамон руҳиятини, унинг қалбида кечаётган талотумларнинг моҳиятини яна ҳам теранлаштиради. У ута нозиктаъб шоиргина эмас, уз дардини, дил изтробини ҳар қандай ҳолатда ҳам очавермайдиган, мабодо шу дардни тан олиш муқаррар бўлибқолганда эса, “нолакор булбул”га айланиб у ҳақида фақт куйлай оладиган ошиқ сифатида гавдаланади. Шу уринлардаги Алишернинг ҳолати буюк шоир ғазалларининг бирида ифода этилган “аҳли дард”ни ёдга солади.

*Эй, Навоий, дардлиг назмингни аҳли дард билур,
Дардсиз доғи булур они уқигач аҳли дард.*

Мазкур сатрларнинг моҳияти халқ достонидаги “нолакор булбул” нинг ҳолату хусусиятига ута ҳамоҳангдир. Биз бу уринда дostonни яратган бахши буюк Алишер Навоийнинг айнан шу сатрларидан фойдаланган, деган мулоҳазани билдиришдан йироқмиз. Бироқ “нолакор булбул” нинг хос хусусиятларини очишда умуман Навоий лирикасининг мутлақ таъсирини курмаймиз, дейиш ҳам халқ ижодиётининг табиатини, ижод жараёнининг характерини бир ёклама қалқин этиш булур эди. Қолаверса, гул ва булбул мотивининг Шарқ шеъриятида узоқ асрлик ва теран анъанага эга эканлигини ёддан чиқармаслигимиз лозим. Дард ҳақидаги юқорида келтирилган сатрларда (аҳир дардли булгани учун “нолакор булбул”) узаро ички моҳият ҳамоҳанглиги бор. Буни инкор этиб булмайди.

Бадий асарда, у халқ ижодиётига ёхуд шоир, носир қаламига мансубми, бундан қатъи назар, ҳаётдагидек ҳеч нарса сабабсиз содир булмайди. Содир булдими, демак унинг оқибати ҳам мавжуд.

Дostonда ҳам қиссадагидек (А. А. Семёнов топиб нашр этган асар назарда тутилмоқда – Н. А.) Гулининг отаси ижобий, эҳтиёткор киши сифатида талқин этилган. У “нолакор булбул” нинг навосини эшитгач, обрули, давлатманд киши қизига оғиз солаётганини чуқур уйлаб, мулоҳазакорлик билан иш тутади. Ҳотини, қизи билан маслаҳатлашиб, Гулининг розилигини олади. Бироқ ҳудди ана шу эпизоддан бошлаб дostonдаги воқеалар, қаҳрамон ҳамда муносабатлар зидланиши кескинлашади. Осойишталик билан да-

вом этиб келаётган сюжет оқимиға шоҳ ва шайхулислам Қози образининг киритилиши асардаги барча образларни қутблаштиради.

Шоҳ Гулини қуриб, унга ошиқи беқарор булиб қолади. Гулининг уйига Қозини совчиликка юборади. Хужа Солиҳ Алишернинг умрини хавф-хатарда қолдирмаслик учун узаро келишилган маслаҳатдан совчини воқиф этмайди. Солиҳ яна содир булган ана шу муносабатларнинг сабабчиси Гулига шоҳ совчиси ҳақидаги хабарни айтади.

“Қулни қулга сабаб этмиш яраган” деган ҳақиқатга ишонган Гулининг барча орзулари илк бор тусиққа учрайди. Шунда ҳеч иккиланмастан шундай жавоб беради:

– Сабаби ҳаётим, суюкли отам, мен бир туя эмасманки, икки марта буғизлансам ва бу қайси китобда борки, бир қизга бир эр учун қисматнинг амри ижобат этилсин-да ва ҳали ҳаёт экан, уша амр ерда қолдирилиб, бир бошқаси учун қисматнинг амри қабул қилинсин... Мен подшонинг амрини рад этаман”.

Қизнинг бу жавобида унинг ута ақллилиги, мулоҳазакорлиги ҳамда табиатидаги ростгуйлик, уз сузида собитлик хислатлари мужассамлангандир.

Ахир, Алишернинг шеърига:

*“Қулни қулга сабаб этмиш яратган,
Иуқса, куйдирмасдан бехуда сени”, -*

деб жавоб берган ва биринчи булиб дил изҳорини руй рост айтган шаддод қиздан бундан узгача муносабат қутиш ҳам мумкин эмас-да!

Подшоҳ иккинчи марта совчиликка энди Алишернинг узини юборади. Алишер ута мушкул ҳолатга тушиб қолганига қарамай мулоҳазакорлик билан иш куради, “ Магар қисмат бизга қулиб боққанда, бу масаланинг орасига шоҳ аралашмасди. Балого ризо керак! ” – деган хулосага келади.

Унинг бу мулоҳазасида мавжуд шарт-шароитни теран ҳис қилиш бор, ахир у муайян шахс, кучлар қаршисида иложсиз эди. Достондаги воқеалар тизими қиссадагидек ривожланади. Улими яқинлашган Гул яна узига хос уша поклик, руй-ростлик билан Алишерни чақиртириб, унга васият қилади:

*Гунча эдим, рози булдим улима,
Ет булбулин қундирмадим гулима,
Ҳаётда тегмади қулинг кулима,
Тобутим остига кир ювош-ювош.*

Уз севгилисиниг иложсиз қисмаги учун узини ҳам гуноҳкор деб билган Алишернинг жавоби бундан ҳам муңглирок, бундан ҳам фожеалидир.

*Менга улим афзал бу тирикликдан,
Сен билан курардим кун ювош-ювош.
Сулар гулим муродига етмастан,
Вужудим тарк этар жон ювош-ювош.*

Алишер Гулнинг ёнидан чиққач, дарвиш либосида Байтуллога ҳажга отланади. Бироқ шоир шиятидан воқиф бўлган Ҳусайн унинг ортидан нома йуллаб, ҳаж сафарини қолдиришни вазирдан илтимос қилади.

Достоннинг Алишер ва шоҳ муносабатига бағишланган ана шу эпизоди тарихий ҳақиқатга оз бўлсада-да мосроқдир. Маълумки, Алишер Навоий умрининг охирларида саройдаги низолар, ижтимоий-сиёсий воқеалар таъсирида руҳан чарчаб, бир неча бор ҳаж сафарига отланган. Ҳусайн Бойкаро эса мамлакат осойишталиги учун сафар шиятидан қайтишни ундан илтимос қилган. Характерли томони шундаки, юқорида эслатилган киссада мазкур эпизод мутлақо йук. Қолган аксарият эпизодлар ва хатто қаҳрамонларнинг исмларигача киссадаги аниқлик сақланган ҳолда, Алишер Навоий ҳаётига оид мазкур тарихий фактнинг поэтик ишора тарзида булса-да, дostonга киритилишининг муайян сабаблари бор.

Мазкур эпизоднинг дostonга киритилиши Алишер Навоийнинг давлат арбоби сифатидаги фаолиятига алоқадор маълумотларнинг унинг шоирлик шухратига нисбатан кейинроқ тарқалганини яна бир карра исботлайди. Дostonга нисбатан олдинроқ яратилган киссага ҳамда Мирали ва султон Суюн тутрисидаги асарга бу факт киритилмаганлигини яна бир сабаби бор. Ҳар олдинги икки асарда ҳам Гули, унга бўлган муҳаббат туфайли шоҳ билан шоир уртасидаги му-

носабат зиддият тусини олмайди. Қиссада тасвирланишича, Алишер султон Ҳусайнга бурчдордир. Шунинг учун унинг измида, султон Суюн ҳақидаги асарда эса Гули шохнинг хотини тарзида талқин қилинади ва бутун асарнинг мотиви Миралининг зукколигини, донолигини очишга йуналтирилади. Дostonнинг интиҳосида Ҳусайннинг “Дорилфиғон” (фиғон-нола уйи) номли чиллаҳона қурдириб, дарвишона ҳаёт кечириши тасвирланади. Алишер ва шох уртасидаги муносабат куйидагича яқунланади.

Алишер:

*Ало, эй шоҳи Самарқанд, қандин захр этмак керак,
Чунки бу фоний жаҳондир, хар гелан гетмак герак:
Ҳамма нарса ҳолиқийдир, якка шу дунё қолур,
Сарви: гулнинг соясида сулди гул, нетмак керак.*

Ҳусайн:

*Улжак улур на чора найламак, нетмак керак,
Сарвдан тобут ясаб, гулдин кафан этмак керак.
Чун аносир хокка марбут, охири хам хок улур,
Тез ювинг ҳам кутаринг, тез манзила етмак керак.*

Дostonда Навоий образининг талқини оптимистик тугалланмага эгадир. Гули вафот этгач, Алишер дарвишлик ҳассасини тутмайди. У Гулининг қабрини зиёрат қилиб туради. Бу унинг учун ҳаж зиёрати вази:фасини утайди. Ҳар тонг чоғи эса оташнафас булбулдек дилторлар шеърлар ёзади.

Шу уринда А. А. Семёнов топган қисса муносабати билан профессор А. К. Боровков томонидан билдирилган мулоҳазаларнинг биринчи қисми, яъни Навоий ва султон Ҳусайн образларининг талқинига оид жойи мунозарали деб уйлаймиз.

Куруниб туриптики, дostonда Мирали ва султон Суюн ҳақидаги туркман халқ ижодиёти намунасида ҳам кенг истифода қилинган Гулнинг улими ва уни дафн этиш ҳақидаги мажозий-метафорик образли ифодалаш усули ҳамда поэтик воситалар тулиғича, узгартирилмасдан янги

бадий психологик ҳолатга едириб юборилган. Бу уринда бош кахрамонлар муносабатининг узгачалиги ҳам ҳисобга олинмаган.

А. К. Боровков ёзади:

“Книжная новелла о любви Навоий к красавице Гуль противопоставляет везиря-государю. Пользуясь правом господина, султан Хусейн лишает Навоий любимой невести: Навоий пытается бежать в Мекку, остаётся бездегным, одиноким, как Григорий-отрок русской легенды, строит хижину и уединяется в ней. Известны народные предания о любви Шота Руставели к царице Тамаре, об измене жены, о трагической смерти первой невесты, что в всех случаях заставляет Шота Руставели уходит в далекие края, в монастырь или Иерусалим”¹⁴.

Афтидан А. К. Боровков бу уринда Алишер Навоий ва Хусайн Бойқаро уртасидаги тарихий зиддиятларга купроқ таяниб иш курганга ухшайди. Чунки биз уч халқ ижодига мансуб ҳар уч асарда ҳам шох ва вазир образларини бир-бирига қарама-қарши қуйиш эпизодига дуч келмадик. Ҳатто анча ҳаётий яратилган энг кейинги достонда ҳам Хусайннинг уз шохлик мавқеини сутистеъмом қилиши аниқ сезилмайди.

Ўзбек ва туркман халқ оғзаки ижодиётида Алишер Навоийнинг шахсий ҳаётидаги “оқ доғлар”ни тулдириш мақсадида яратилган, биз юқоридда таҳлил қилган ҳикоя-қиссалардан ташқари ҳам талай асарлар мавжуддир. Филология фанлари доктори М. Муродов нашрга тайёрлаган “Алломалар ибрати” номли китобда мазкур мавзудаги асарларнинг бир нечасини учратдик. Бу асарларнинг диққатга молик томони шундаки, уларда Навоий ва унинг шахсий ҳаётига оид томонларни тулдириш фақат шоирнинг “ғалати ёлғизликда” кечган умрининг талқинидангина иборат бўлиб қолмайди, шоир образининг янги-янги қирраларини ёритувчи воқеалар тилга олинади.

Бу уринда “Навоий утди қучангдан” номли ҳикоят анча характерлидир. Ҳикоя қилинишича, Алишер билан Хусайн Бойқаро ёшлиқдан қалин дўст экан. Хусайн подшоҳ бўлиш ҳаёлига тушиб, сувори туплаб жанг суронлар қилиб подшоҳ бўлибди. Алишер эса шоирлик қуйига тушиб,

¹⁴ Известия АН СССР, отд. Лит. И яз 1947, том 6, вып стр. 482.

узоқ бир шаҳарга уқишга бориб, машҳур бўлиб қайтибди. Халқ уни шоду хуррамлику билан қарши олибди. Подшоҳ уни йуқламабди. Шунда Алишер, “Ҳусайн келганимни эшитмагандир ёки унинг подшоҳлик юмушлари купдир”, – деб уйлабди, севимли маъшукаси Гулини эргаштириб подшоҳ ҳузурига йул олибди. У подшоҳ шаҳарнинг ургасида бир боғ барпо эттириб, унга туташ кучалардан утган оддий халқни жазолашни одат қилганидан хабарсиз экан. Алишер ва Гулини посбонлар туғиб, шоҳнинг ёнига олиб бориптилар. Подшоҳ Алишерни танибди-ю, уз ҳукмимда турмасам, аёнлар олдида бебурд бўлиб қоламан, деб уйлаб, Алишерга ва Гулига юзланиб, шундай дебди:

– Ҳой, мусофирларФ, “Боғ кучадан” юриб гуноҳкор бўлибсизлар. Мен сизларни зиндон қилишим керак. Лекин бир саволимга туғри жавоб берсанглар, гуноҳларингдан утаман. Саволим шу: “Бир суз дегилки, унда узинг билан аёлингни исми, нима сабабдан боғ кучага кирганинг англашилсин. Жавобинг менга ҳам аёнларимга маъқул булсин. Навоийи бир дақиқа уйланиб турибди-да оғзига келган ушбу байтни айтибди:

*Навоий утди кучангдан ёри билан,
Киши балога қолурми уз ихтиёри билан,
Богбонни дуст дебон келдим куча боғи билан,
Афв этсалар кетгумдир Гули - ерим билан¹⁵.*

Шунда Ҳусайн: “Кечиринг, дустим!” – деб Алишернинг кучоғига отилади.

Мазкур ҳикояда ҳам Навоийнинг ҳаёти, Ҳусайн Бойқаро билан узаро муносабатларига оид тарихий фактларнинг узига хос бадиий-эстетик интерпрентациясига дуч келамиз. Халқ уз севган шоирининг Машҳад, Самарқанд тахсилдан сунг Ҳиротга етук шоир бўлиб қайтган йилларини ана шу иусинда бадиий гавдалантиради. Шоир билан шоҳ уртасидаги зиддиятли муносабатлар олдинда булгани, тасвирланган воқеалар Алишернинг усмирлик йиллари билан боғлиқлиги учун ҳам ҳикоядаги баён усулидан ҳазил-мутойиба, ёшликнинг беғубор кутаринки руҳи сезилиб

¹⁵ Алломалар ибрати”, Тошкент, УзЛКСМ МК “ Ёш гвардия” нашриёти, 1982 йил, 32-бет.

гуради. Ҳикоянинг мазмуни фақат ана шу мотив билан чегаралаб қуйсак, шубҳасиз, бирёқламаликка йул қуйган, халқ тафаккури қудратининг бесарҳад уфқларини илғамаган булар эдик.

Ҳикояда шоир ва шоҳнинг усмирлик йилларига алоқадор воқеалар талқин қилинса-да, халқ бадиий тафаккури ана шу илк муносабатлар қаъридан ҳам Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро уртасида келгусида кечадиган зиддиятларнинг моҳиятини аниқ илғаб, бу моҳиятини аниқ илғаб, бу моҳиятни уларнинг ёшлик йилларидаги хатти-ҳаракатларига жо қила олган. Бу уринда хикояда тасвирланган “Боғ куча” ва Ҳусайннинг шу билан боғлиқ хатти-ҳаракатлари анча характерлидир. Унда кейинчалик гулиқ шаклланадиган манманлик, кибрланиш, роҳат-фароғатга берилиш хусусиятларининг илдизлари ана шунда. Алишерни таниса ҳам, танимасликка олиб (бир оз ҳазил мутойибага мойиллик сезилса-да), уз шартини қуйишида булғуси ҳукмдорнинг характерига хос қирралар бор.

Ҳусайн Бойқаро шахсига алоқадор яна бир хусусият ҳам ҳудди ана шу “ Боғ куча” билан алоқадор шарт қуйиш эпизодида очилади. Ҳикоядаги шоҳнинг шарти оддий, шунчаки бир синов эмас. Унинг шартига кура “гвноҳкор” шеър билан жавоб қайтариши керак. Бундай шартни эса ҳамма ҳам қуявермайди, шунингдек унга ҳамма ҳам бирдек шеърый жавоб айтолмайди. Мазкур “Боғ куча” эпизодининг характерли томони шундаки, биргина шу кичик восита орқали ҳам Алишер Навоийга хос донолик ва буюк санъаткорлик, ҳам Ҳусайн Бойқарога хос манманлик ва шеърятга ошуфталик тарихий ҳақиқатга ҳамоҳанг ёритилипти. Алишернинг куча посбонига: “Бу адолатдан эмас, иним”, – деб уқтиришида Ҳусайннинг манмаңлигига қарши норозилик ҳам умуман адолатга ташналик руҳи бор.

Алишер ва Ҳусайн образларига, улар муносабатидаги ранг-баранг ҳолатларга эътибор бериш мазкур хикояда тарихий ҳақиқатга нисбатан яқинроқ. Таҳлил қилинган ҳар уч эпизоднинг ҳам муайян тарихий асосга эга эканлиги, билвосита булса-да, Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг фаолияти, шахсиятлари билан муганосиблиги хикояни буюк шоир образи талқин қилинган бошқа асарлар орасида алоҳида аҳамият касб эттиради.

Иккинчидан, бу ҳикояда аввал таҳлил қилинган дoston ва қиссалардаги ухшаш, сайёр эпизод ҳамда ҳолатларнинг учрамаслиги ҳам унга узига хос бир мустақиллик, оригиналлик бахш этган. Куриб утилган дoston ва қиссаларда, улар узбек, туркман, усмонли турк халқлари томонидан яратилганига қарамай, сайёр эпизод, вазият, ҳатто шеърӣ сатрларнинг айнан такрорланиши, биридан иккинчисига кучиб юриши халқ ижодиётига анъанавийлик нуқтаи назаридан характерлилик касб этса-да, бироқ муайян халқ бадиий тафакқурининг оригинал ижодий маҳсули сифатида олиб қаралганида маълум даражада хира тортади.

Албатта, Гули ва уни дафн этиш ҳақидаги шеърӣ сатрлар икки дostonда узга-узга, бир-биридан мутлако фарқ қилувчи вазиятларда қулланган. Бирида Хусайннинг хотини, бирида Алишернинг севгилиси тарзида талқин этилади. Бироқ шоҳ ва вазир, шоҳ ва бахши савол-жавоби усулидаги шеърӣ сатрлар айнан, узгартирилмай такрорланади. Бу ходисани фақат оҳзаки ижоддаги анъанавийлик, сайёр образлар масаласи, адабий таъсир муаммолари билан изоҳласакгина поэтик-мажозий вазиятнинг такрорланиш сабаби англашилади.

Дейлик, мазкур поэтик-мажозий ҳолатдаги **Гул, сарв, оғоч, гулдан кафан** этиш муайян тингловчилар тасаввуринда маълум бир поэтик кайфият, туйғуларни жонлантиради. Худди ана шу тингловчиларнинг узи мазкур поэтик-мажозий образлар силсиласини (Гул, сарв, оғоч, гул барги) мутлоқ бошқа, лекин аввалги вазиятга моҳиятан яқин бўлган ҳаётӣ куринишларга ҳам татбиқ қила бошлайдилар.

Натижада дастлаб оригинал поэтик кашфиёт сифатида юзага келган ходисанинг кенг оммалашуви, кучиши бошланади.

Бу кучиш дастлаб маълум халқнинг, кейинчалик унга урф-одат, тил жиҳатидан кардош бўлган халқлар ва ниҳоят ижтимоий тараққиёт жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган халқлар яшовчи регионни қамраб, забот этади. Аксарият ҳолларда “сайёр образ”ларнинг кучиб юриши региондан регионга утганда узининг маъно ифодалаш функциясининг узгартиради.

Дунё халқлари оғзаки ижодида боғ олма талқинининг ранг-баранглиги ҳақидаги тадқиқотлар, унинг рамзийлиги,

бу ходисанинг регионма-регион узгариб бориши борасида олиб борилган изланишлар фикримизнинг далилидир¹⁶. Ўзбек халқ ижодидаги бу ходисанинг кенг қуламлиги ва теранлиги алоҳида тадқиқотнинг объекти булгани учун биз бу ҳақда ишимизнинг диапозони имконияти даражасида тўхталишни лозим топдик.

“Алломалар ибрати” тупламига китритилган “Ноурин гумон”, “Навоий ва Ҳусайн Бойқаро” хикояларида буюк шоирнинг “дунёни ғалати ёлғизликда утказгани” масаласи билан боғлиқ булган, уни халқона бадиий тафаккур воситасида талқин этивчу воқеалар акс эттирилган. Халқ бадиий мантиқи бу муаммони сарой аъёнларининг уз сеvimли шоири ва химоячисига нисбатан амалга оширган ифвогарликлари билан боғлиқ ҳолда олиб тадқиқ қилади. Халқона тафаккур мазкур муаммонингилдилларини узи-га хос йусинда излайди, шоирга булган этикоди, меҳр-муҳаббатидан келиб чиқиб тулдиришга уринади. Бундан ташқари, ҳар иккала хикояда ҳам халқнинг буюк шоир ижодий психологияси ҳақидаги тасавури узига хос, бетакрор халқона мантиқ асосида ёритилади. Халқ уз сеvimли шоири асарларининг реал замини, уларнинг юзага келиш, ярагилиш жараёнини узица тушунади, шундан келиб чиқиб айрича шарҳлайди. Шунинг учун шоир асарларининг юзага келишида санъаткорнинг қалбу шууридан ҳам кўпроқ уларни туғдирган реал заминга нигоҳ ташлайди. Шеъринг сатрлардаги поэтик мазмунни шоирга, унинг шахсиятига нисбатан берилган воқеалар билан асослашга асосий этиборини қаратади. Поэтик ходисаларнингбундай кутаринки рационал таҳлил усули умуман барча халқлар оғзаки ижодиёти учун муштаракдир.

Алишер Навоийнинг “дунёни ғалати ёлғизликда утказгани” масаласига келсак, бу муаммонинг ҳал этилиши ҳар бир халқ ижодиётида узига хос қурилишга эга. Навоийнинг давлат арбоби, мутафаккир сифатида талқин этилишида муайян яқинлик, ҳамоҳанглик ҳамда тарихий ҳақиқат

¹⁶ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: А. Н. Васеловский. Историческая поэтика. Изд-во “худ. Лит-ра” Москва, 1940 г. А.А.Потебня. Из лекции о теории словесности. Харьков, 1894 г. С. Г. Лазутин. Вопросы поэтики русской словесности. Воронеж, 1958. Д.С.Лихачев. Поэтика древнерусской лит-ры. Ленинград, 1967. А.Шарапов, Оламлар ичра оламлар. Тошкент, 1978 й.

мантиғига амал қилиш узбек ва қардош халқлар ижодиётида муайян умумийликка эга булса, ёлғизлик муаммосини талқин этишда биз бундай ҳолни курмаяпмиз. Буюк туркман адиби Берди Кербоев Алишер Навоий образининг халқ оғзаки ижодиётидаги талқини ҳусусида тухталиб ёзади:

“Туркман халқ оғзаки ижодиётида Навоийнинг илғор фикрли шахс сифатидаги улмас-туганмас образи бенуқсон яратилгандир. Навоий яшаган даврдан буш юз йил утганига қарамай, бу улкан образ адолат тимсоли сифатида халигача халқимизнинг онгида яшаб келмоқда, бундан кейин ҳам яшай беради”¹⁷.

Шубҳасиз юқорида таъкидлаганимиздек, Навоийнинг шоирлик шухрати, давлат арбоби сифатидаги ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақидаги маълумотлар XV аср охирларидаёқ Яқин ва Урта шарқ мамлакатлари халқлари орасида кенг тарқалган ва бу уз навбатида Навоийнинг давлат арбоби, даҳо шоирлиги борасидаги талқинининг оғзаки ижодиётида маълум даражада “бенуқсон яратилиш”га замин булган.

Навоийнинг ёлғизлиги, уйланмаганлиги муаммосининг турли халқлар оғзаки ижодиётидаги талқини масаласига келсак, бунда узгача ҳолни курамиз. Узбек халқ ижодиётида бу чигалликни Алишер – Гули – Ҳусайннинг бир – бирларига муносабатлари ва асосан Гулининг бевақт улимини талқин қилиш орқали халқ этишга интилиш кучлироқ ҳамда етакчи тенденция булса, туркманларда бу воситадан мутлоқ воз кечилади. Гул султон(Ҳусайн)нинг хотини сифатида берилиб, Мирали(Алишер оилалик бахши тимсолида гавдалантирилади. Асосий эътибор яна Навоийнинг шоирлиги ва донолигини тадқиқ этишга йуналтирилиб, Бобурнинг “дунёни ғалати ёлғизликда утказган” буюк шоир ҳақида билдирган фикри четлаб утиладию бунинг асосий сабаби, бизнингча, юқорида таъкидлаганимиздек, шоир ҳақидаги фикрларга нисбатан кеч тарқалгани ҳамда нисбатан кенг овоза тутмаганлигидир.

Қолаверса, иккинчидан, халқ буюк тарихий шахсларнинг ибратомуз хислатларини талқин қилиш орқали узининг энг улкан эзгу ниятларини, адолат, саодат, тенглик ҳақидаги

¹⁷ Берди Кербоев. Танланган асарлар. VI томлик. V том, Туркменистон давлат нашр., Ашхабод, 1959 й, 290-бет.

уй-хаёлларини тараннум этган, шундай восита билан узига химоячи топиб, озодлиқ, тенгликка узича йул излаган. Мазкур ният нисбатан салмоқли ва долзарб булгани учун ҳам Навоий шахсий ҳаётига оид воқеаларни талқин қилишда тарихий ҳақиқат мантиғидан юқоридагидек чекинишлар, уни истаганча узгартириб бадиий тадқиқ қилиш ходисалари юзага келади.

“Мирали” туркумидаги туркман халқ ҳикояларидан бири “Нималарга харжлайсан” да биз худди ана шу версиянинг Мирали (Навоий)нинг шахсий ҳаётига оид фактларни “нозиклик билан узгартирилиб”, асосий эътибор шоирнинг халқпарварлигини талқин этишга йуналтирилганини тасдиғини кураимиз. Ҳикоянинг қисқача баёни тубандагича:

Мирали султон Суюнни бирор маротаба ҳам уйига таклиф этмаган экан. Кунлардан бир кун вазият тақозоси билан подшоҳ вазирни шундай таклифни айтишга мажбур қилади.

Султон Суюн Миралининг уйига бориб, уз бош вазири ваа унинг хотинини бениҳоятда камбағал ҳамда ночор аҳволда яшаётганликларини куради. Бу аҳволдан ҳайратга тушиб, вазирдан “Меңдан ойига юз тилло олаётган маошингни нима қиляпсан? – деб сурайди. Мирали, мабодо бунинг сабабини билмокчи булсанг, менинг орқамдан юр, дейди-да султон Суюнни эргаштириб, шаҳар чеккасидаги ғарибу қашшоқлар яшаётган бир манзилга бошлаб боради. Шундан аввалроқ шоҳ Миралининг таклифига кура бош вазирлик, унинг узи эса шоҳлик либосини кийиб олишган экан. Манзилга етиб келишгач, майиб-мажрух қашшоқлар султон Суюнни Мирали деб уйлаб, унга ёпишиб оладилар. Шоҳ бош вазири Миралининг хар ойлик моянаси кимларга харж булаётганини фахмлаб, бу мажрух одамлар учун иморат солдириб беришга ваъда қилган экан¹⁸.

Мазкур ҳикоядаги эътиборга молик томон шундаки, шоир онлалаи, уйланган киши сифатида талқин этилиб, тарих ҳақиқатига зид йул тутилса-да, бироқ тарих бадииятини ёритишда, Алишер Навоийнинг давлат арбоби ва фукаропарвар шахслигини ёритишда бундай “бузилиш” кузга ташланмайди. Маълумки, Хондамирнинг “Макорим-

---

¹⁸ Баён Б. Кербобоев “Таңланган асарлар” ининг 5 томида келтирилган текст асосида бериляпти (5 том, 341 – 343 бетлар).

ул ахлоқ” асарида ёзилишича, Навоий томонидан бунёд этилган биргина Халосия хонақоҳига мусофир ва қашшоқларга овқат берилиб, ҳар йили 2000 га яқин турли хил кийим-кечак тарқатилар экан.

Алишер Навоийнинг фақирпарварлиги, бечорапарварлиги, фақирларга ғамхурлик мақсадларини кузлаб “Шифоия”, Жамоатхона хонақоҳи каби ушлаб хайрли бинолар қурдирганлиги ҳам тарихий ҳақиқатдир. Жумладан, у ҳозирги Туркменистон территориясида булган Марв шаҳрида ҳам “Хусравия” (1476 – 1477) номли улкан мадраса қурдиради.

Бу уринда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Навоий султондан моддий манфаат куриш урнига, аксинча султонга моддий ёрдамлашиб турганлиги ҳақидаги шаҳодатини ҳам ҳисобга олсак, халқнинг шоирга булган эъзози нечоғлик тарихий ҳақиқат эканлиги яна ҳам теранлашади. Навоийнинг бундай фуқаропарварлиги жиддий ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик булиб, у илғор шарқ бадий тафаккури тараққиётида узига хос акс-садо берди. Бундан ташқари, агар биз Алишер Навоий узининг бу борадаги фаолияти билан жамиятнинг қуйи табақаси аҳолини яхшилашни назарда тутганлигига эътибор қилсак, буюк шоир ва мутафаккирнинг уз даврига нисбатан ғоятда илгарилаб кетганлигининг шоҳиди буламиз. Зеро, ижтимоий тараққиётнинг юқори босқичида булган Европада ҳам В. Оуен, Шарл Фурье, А. Сен-Симон сингари утопик социалистлар бундай хайрли ишлар билан Алишер Навоийдан анча кейин (XIX асрда) шуғулландилар. Бу уринда Б.Э.Бертельснинг Навоий ижтимоий ҳаётидаги нотекисликлар ҳақидаги фикрларн диққатга молик:

Навоий уз қиммат мавқеига кура.. сарой ҳаётининг марказида турди, бугина эмас, у маълум даражада сарой ҳаётини бошқарди ҳам... Навоийда омманинг кенг катлами ҳаётини яхшилаш борасидаги уй-орзуларининг утиб булмас тусиқларина дуч келиши туфайли содир булган очиқ ва афсуслар тез-тез учраб туради...”¹⁹

Хондамирнинг “Мақорим-ул ахлоқ”, Бобурнинг “Бобурнома”, шоирнинг уз асари “Вақфия” қабиларида келтирилган тарихий фактларнинг моҳияти туркман халқ

¹⁹ Е. Э Бертельс. Низами. Изд. АН. ССР. Москва, 1956 стр 251.

ижодиётидан келтирилган “Нималарга харжлайсан” ҳикоясидаги Навоий образида уз аксини анча муфассал топган. Қолаверса, ҳикоядаги талқин’ улкан гадқикодчи У. Э. Бертельснинг фикрларини ҳам тула тасдиқ этади.

Бир-бирига географик жиҳатдан яқин булган қардош халқлар ижодиёти учун образлар, муайян бадиий эпизод ёхуд шеърӣ сатрларнинг айнан кучиб юришигина эмас, шунингдек, мавзуларнинг утиб туриши, уларнинг муштарак усулларда талқин этилиши ҳам табиий бир ҳолдир. Бундай муштаракликнинг сабаблари энг авалло қардош халқлар ижодиёти учун объект булган шахс, воқеа-ҳодисанинг шу халқлар тарихий тараққиёти, урф-одатлари, маданияти билан боғлиқлиги-да изоҳланса, иккинчидан, бу бадиий-ғоявий талқин жараёни асосида конкрет тарихий воқеаларнинг моҳиятини нисбатан аниқлаш, шу билан бирга нисбатан умумийроқ планда ёритиш усули ётганлигидан далолат беради.

Ўзбек халқ оғзаки ижодиётидаги “Одамий эрсанг...” ва туркман фольклори намунаси “Меңдан ҳам юз тилла” ҳикоялари орасида муайян мавзу муштараклиги мавжуддир. Биринчи ҳикоя шоир ҳаёти, шахси билан боғлиқ тарихий воқеалар заминида юзага келган бўлиб, унинг мазмуни қуйидагича: Мир Алишер Навоий ёши бир жойга етиб қолганда ҳаж сафари ҳаёлига тушиб, подшоҳдан бир неча бор руҳсат сурайди. Лекин ҳар гал у рад жавобини олади. Бир гал унга шоҳ (султон Ҳусайн Бойқаро) очикчасига: “Сизсиз улусни бошқариш қийин. Аъёнларга ишониб булмайди, пайимни киркиш максатида булади. Дуст деб билсангиз, мени ёлғиз ташлаб, ҳеч қаёққа кетмангиз”, – деб айтади.

Орадан бир йил утгач, ниҳоят у ҳаж сафарига шоҳдан ижозат олиб ховлисига келса, санъат ва илм аҳли ҳамда оддий халқ намоёндалари уни кутиб туришган экан. Улар Алишер Навоийни ҳаж сафаридан қайтаришга келган эканлар. Шоирнинг бир меъмор шундай дейди:

– Ҳазрат, сафар ихтиёрини тарк этинг. Сизсиз холимиз забун булади. Ариқлар қазилуви, бинолар қурилуви тухтаб қолади, эл боши ғалаён, тус-туполондан чикмайди... Бир кекса темирчи эса...:

– Улус масжид деса солдирдингиз, мадраса деса

мадраса қурдирдингиз. Сиз бино қилдирган бу ҳаммомлар, куприклар, ариқлар, ховузлар, боғ-рроғлар, кутубхоналар савобнинг урнини босолмайдими? – дейди.

Бошқа бири:

Сиз етимларга – ота, уйсизларга – уй, сувсизларга – сув буддингиз. Сизнинг раҳм-шафқат, мурувватингиздан одамларгина эмас, жониворлар, ҳатто ҳашоратлар ҳам баҳраманддирлар, шунинг узи савоб!” деб гапни чурт кесади.

Ҳикояда Алишер Навоий образига алокадор талкин чизгиларнининг энг характерлиларига дуч келамиз. Бу узига хослик, чизгилардаги янгилик шундаки, улар аввало Навоий фаолияти, ҳаётига оид энг сунгги тарихий воқеалар-ходисаларнинг моҳиятини узларида ташийди. Иккинчидан, ҳаж сафарини қолдириш ҳақидаги Навоийга қилинган ҳар икки илтимоснинг моҳиятини узгачадир. Ва ҳар иккиси ҳам моҳияти нуктаи назаридан тарихий ҳақиқат мантғига мосдир.

Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга ҳаж сафарини қолдириш борасида қилган илтимосида халқ манфаатини, эл-улус осойишталигини кузлаб қилинган сайъи ҳаракат эмас, аксинча уз ҳукмронлик мавқеини буюк шоир обриси билан мустаҳкамлашга интилиш, нима булмасин инқирозга йул тутиб, таг-тагидан нурай бошлаган салтанатни омон сақлаб қолиш иштиёқи, темурийзодаларнинг кейинги йилларда тож-тахт учун авж олган курашларида буюк шоирнинг уз томонида туриши унга нечоғлик ёрдам бера олишини ҳарбий стратег сифатида тўшуниб етмаганлиги каби масалалар моҳияти жамулжамдир. У бу муаммоларни фақат Алишернинг обриси, шуҳрати ҳамда темурийзодалар орасида катта ҳурматга лойиқ киши эканлиги туфайли, фақат унинг обрусига таяниб ҳал қилмоқчи. Ҳусайн Бойқаро халқ манфаати, ободончилик, эл-юрт осойишталигию салтанатда тартиб-интизом ҳақидаги Навоий угитларига оз бўлсада қулоқ тутиб, мазкур муаммоларни уз интихосига етказмоқчи эмас. Ҳаж сафарини қолдириш ҳақидаги икки илтимосни бир-бирига моҳиятан зидлантириш усули шоҳнинг буюк шоирга булган муносабатини ана шу тарзда талкин этишга имкон туғдиради.

Тарихий манбалар ҳамда Алишер Навоийнинг 1492 йилдан Ҳусайн Бойқаро ва бошқа замондошларига йул-

лаган барча мактубларини жамлаган, буюк шоирнинг узи томонидан тартиб берилган “Муншаот” саҳифаларининг шаҳодат беришича, шоир уз дустини доимо инсоф ва адолатга, давлат-идора ишларини муттасил кузатиб туришга, золимларни уз вақтида, гуноҳини буйнига қўйиб, жазосини беришга ундаб турган. Бу ва бунга ухшаш ишларни у халқ манфаати йулида амалга ошириш ниятида булган. Шоирнинг Астрободдан йуллаган бир мактубидан баъзи парчаларни келтирамиз:

“... Қуллуқ арзадошулким, бир неча сўх хотирга келиб эрди, арз қилмоғи вожиб курунди. Аввал улким интизом қилилсаки, эрта уйғониб намоз қилилса...

Яна улким, аласаббах ҳарамдин чиққач, девонда ултуриб додхоҳ сурулса, доғи додхоҳ сурулда узлук била машғуллуғ қилилса, агар бир мазлумга бировдан зўлм утган булса, золимга андоғ сиёсат қилилсаким, узга золимларга мутиби интибоҳ булса...

Яна улким, шах эҳтисоби амрида яхши эҳтимом қилинса, андоҳким, шаробхона, байтиллутф, киморхона – буларга ухшаш номашруъ умурни қуллий, манъ қилинса. Мухтасиблар ҳафтада икки қатла бозор аҳлининг нархларидан вуқуф топсалар....”

Ҳусайн Бойқаро Нафойидан ҳаж сафарини бир неча бор кечиктиришни илтимос қилганда шоирнинг бу ва бунга ухшаш уғитлари, йул-йуриқларининг салтанатни мустаҳкамлаш ишига, халқ манфаатига муҳим ёрдам беришини назарда тутмаган. Уни, таъкидлаганимиздек, фақат Навойининг обрусси ва шуҳрати воситасида уз мавқеини мустаҳкамлаш қизиқтирган, холос.

Ҳикоядаги Навойи образининг характерли томонларини очадиган чизгиларнинг қолгани халқ вакиллариининг илтимослари берилган эпизодда жамланган. Шуниси характерлики, Навойи ҳажга бориш ҳақидаги уз ниятини амалга ошириш учун Ҳусайндан узоқ вақт илтимослар қилади. Охир-оқибатда бу нияти инобатга олишиб, шохдан рухсат олгач, узи доимо шафкат сураб, ҳимоя қилган фақир фуқаронинг илтимосига дуч келади. Шунча йиллардан кейинги қизиқиш туйғуси яна уз узидан барҳам топади ёхуд ҳаж сафари амалга ошади. Шоир ҳаж сафаридан олинадиган савобдан халқнинг узига булган ишонч-эътиқодини юқори

қуйиб, уз ниятидан воз кечади. Узгача булиши, воқеаларнинг ривожини ва интиҳосининг узгача тугалланиши мумкин эмас ҳам эди. Чунки халқ бадиий тафаккурида “фантастик аниқликкача” тадқиқ қилинган Навоийнинг ижтимоий фолияти, унинг буюк шахс эканлигининг моҳияти шуларни тақозо этарди. Сайъи ҳаракатидан факиру фуқаро, фозилу фузало у ёқда турсин, “жониворлар, ҳатто ҳашоратлар ҳам баҳрамад” булган Навоийнинг халқ илтимосини рад этиши тарихий ҳақиқатга зид ҳукм қаби жарангларди. Дарвоқе, ана шу биргина жумланинг узида Навоийнинг сувсиз ерларга ариқлар қазиб сув чиқариши, боғ-роғлар бунёд этиши билан алоқадор фаолиятига ҳам ута тағдор ишора қилинади. Бас, шундай экан, тулиғича тарихийликка асосланиб яратилган бу ҳикояда фактларнинг тарихан аниқлиги эмас, балки улар моҳиятининг Навоий образини талқининга тортилган чизгиларга мос тушиши етакчи хусусиятдир.

Туркман халқ оғзаки адабиётда яратилган “Мендан ҳам юз тилла” деб номланган ҳикояда ҳам ҳаж сафари ҳақида суз кетади. Унда ҳам савоб олиш муаммосини ҳал этишга мойиллик асосий, марказий мотивдир. Бирок бошқа туркман ҳикояларида булганидек, бу асарда ҳам асосан Миралининг донолиги, мутафаккирлиги билан боғлиқ хусусиятини ёритиш биринчи планга чиқарилгани учун ҳаж сафарини Мирали (Алишер Навоий) эмас, балки султон Суюн (Ҳусайн Бойқаро) ихтиёр этади. Асосий мақсад билан бевосита ички мантикий алоқадорликда булган вазиятнинг узғаришга юз тутиши билан боғлиқ равишда воқеаларнинг ривожини ҳамда интиҳосидаги образларнинг функциялари ҳам тубдан узгаради. Алишер энди, янги ҳолат тақозосига кура, ҳаж сафари борасида илтимос қилувчидан узининг доно угитлари билан Ҳусайнни тарбияловчи донишмандга айланади. У эни мутафаккир сифатида ҳар қандай тоатибодатдан кура халқнинг меҳр-мухаббатини қозониш, у ҳақда қайғуриш ута савобли, таҳсину эътирофга лойиқдир, деган йусинда иш куради. Ҳар икки ҳикоя уртасидаги муштараклик ва узига хосликни аниқроқ тасавур қилиш учун биз “Мендан ҳам юз тилла” ҳикоясининг қисқача баёнини қайд этишни лозим деб топдик. Ҳикоя қилинишича, султон Суюн кексая бошлагач, қилган гуноҳларини хаёлидан кечириб, уз вазирига:

– Дустим Мирали!.. – озми – купми қилган гуноҳларим таъбимни хира қияпти. Шунинг учун Маккага борибми ё бошқа ердан ахтарибми, бирор пирга қул берсам, Гуноҳларимнинг кечирилишига, покланишимга сабабкор бул, деб ёлворсам дейман. Сен бунга қандай қарайсан? – деб маслаҳат солади.

Вазир Мирали эса: гуноҳ ишлар қилганингга ишонаман, лекин гуноҳни пирнинг этаги билан ювиб булишига ишонмайман, менинг сенга маслаҳатим: сен Маккага боришни уйлама, пир ахтарма, нима хизматинг, нима яхшилигинг булса, уз халқинга, уз раиятинга қил. Улуғ элда оллох мужассамдир, деган гап бор, – дейди.

Кунлардан бир кун улар шикор қилиб юришаркан, султон Суюн куздан пана, ёлғиз бир уйда художуй бир хотин яшаётганлигадан хабар топиб, Миралига шундай дейди:

“Худо берса қулига, келтириб қуяр йулига”, – деган мақол бор. Худойимнинг узи менга қарашиб юборди: пирни менга ёки мени пирга етказди. Энди мен бориб шу пирнинг этагига йиқилсам дейман.

Мирали султон Суюнга:

– Эй, султоним, шунча йиқилган этагинг озлик қилдими? – деб кесатади.

Подшоҳ қаҳрлангач, Мирали “Тузук одам уз юртида, эл ичида ўрин топади, у аёлнинг бундайин хилватнишинлиги сабабсиз эмасдир”, – деб уни тинчитади ҳамда агар подшоҳ уч юз тилла қарз бериб турса, аёлнинг сирини билиб беришга ваъда беради.

Подшоҳ художуй аёлнинг сирини билиш, ҳеч булмаса, Миралини яна бир бор синаб куриш, иложи булса уни узига тобе қилиб олиш учун юз тилла қарз беради. Чунки у вазирлиги суҳбатидан у аёлнинг ута тақводорлиги, эркак одамни қабул қилиш у ёқда турсин, ҳатто номаҳрамга юзини ҳам курсатмаслиги ҳақидаги маҳоватларни эшитган эди. Алишер биринчи кун аёлнинг уйига бориб, юз тилла эвазига унинг дийдорини куриб қайтишга муяссар булади: иккинчи кун эса яна шунча пул эвазига аёлни бир буса беришга қилади-ю, бироқ урта ёшли бу аёлнинг яноғига қулини қуйиб, уз қулини упиб қайтади. Учинчи кун у султон Суюнга: “Сиз художуй аёлнинг қанақайин пир эканлигини билмоқчи бўлсангиз шу кеча билдирмай бориб, уйнинг ичига қулоқ солинг”, – дейди.

Узи эса художуй аёл уйини куриклаб турган хотинга:

– Сиз пирингизга боринг-да, уша одам яна келди, сизга юз тилла келтирибди. Унинг мақсади пир хотинга уч кадам яқин ерда бир кеча ётиб гурмоқдир, - деган хабарни етказишни топширади.

Пир хотин бу хабарни эшитиб, унчалик тихирлик ҳам қилмай қулининг кафтини қашлаб, осмонга қулок тутади-да, узича шивирлаган булади:

– Ё, оллоҳим, мен номахрамга уз яқинимдан қандай ҳам жой берай? Нима, Нима? Номахрам эмас! Оллоҳнинг иродаси билан! Оллоҳнинг амри шундай булса, менда не чора?

Гуё бу ваҳидан келган хабар бўлиб, у Миралини уз ёнида ётишига ижозат эди. Куп вақтдан бери эр кишини соғинган ҳиссиётлари жунбишга келиб, у типирчилай бошлади. Ҳатто, у узини ухлаётканга солиб: “Берироқ кел, берироқ кел! – деб овоз ҳам чиқаради. Охири уйқуда оғнаган киши бўлиб, Миралининг қуйнига киради. У “берган уч юз тилланг ҳам узингники, ваҳм келди, менга эътибор бер” – деб ялина бошлайди. Бирок Мирали кунмайди. Шунда ташқарида қулок

Солиб турган султон Суюн узини тутолмай: “Мирали, мендан ҳам юз тилла” – деб бақириб юборади²⁰. (Узининг гоявий мазмуни ва бадий тасвир руҳи жихатидан Боккачо новеллаларини эса солувчи мазкур ҳикояда Алишер Навоийнинг халқпарварлиги ҳамда ҳар қандай тоат-ибодатдан кура эл осойишталиги, фаровонлиги йулида амалга оширилган эзгу ишларни юқори куйиши туғрисидаги қарашлари ута эзгу ишларни юқори куйиши туғрисидаги қарашлари ута ишонарли деталлар воситасида акс эттирилган. Иккинчидан, Мирали динга- ахлоқий-фалсафий, диний қарашлар силсиласи сифатида умуман қарши эмас. Чунки у оллоҳнинг қудратини, узини ҳам “Улуғ элда оллоҳ мужассамдир” тарзида халқнинг қудратию фаровонлигида куради. Ҳар қандай инсонни хонанишин эмас, аксинча фаол бўлишга ундайди. У Маккаи Мадинага бориб гуноҳлардан қутулишдан кура уз халқига хизмат қилиб савоб олишни ҳақиқий инсон учун туғри йул деб уйлайди. Художуй хотин буса беришга

²⁰ Ҳикоянинг баёни Б. Кербобоев “Танланган асарлар”идаги текст буйича (4 том, 312-314-бетлар) амалга оширилди – Н. А).

рози болганида ҳам уни упмаганлиги мисолида эса халқнинг Навоий ҳақидаги ва умуман покиза, ҳалол инсон ҳақидаги мушоҳадаларни уз ифодасини топган. “Мирали” тупламага ёзилган кириш сузида таъкидланганидек, “Мирали ҳақидаги ҳикоя-қиссалар зиммасига чуқур халқчил ғояларни тарғиб этиш вазифаси юкланган булиб, бу ҳикоялар халқнинг рухий тарбияси, унинг заминини ёритишга, ибратомуз фикрлар урганишга даъват этилганидир”²¹.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлашимиз лозимки, Миралининг султон Суюнга берган утиглари ва художуй, хонашин аёлга булган муносабатлари ҳамда у аёлнинг кунгида қандай “художуйлик фалсафаси” яширинганлигини фош этишда буюк санъаткор, файласуф Алишер Навоий қарашларининг моҳияти уз ифодасини топган.

Навоий суфимизмининг пантенстик тариқатига амал қилиб, мукамал инсонда яратганининг зарраларини кура билган. Камолга етган инсонлардан иборат эл учун эса, Навоий қарашича, завол йўқдир. Шунинг учун ҳам Мирали “Улуғ элда олам мужассамдур” деб Султонни тақводорликдан қайтаради. Макка ҳам, унинг берадиган савобию ҳатто оллоҳнинг узи ҳам “ҳалқ ва раият”га сидқидилдан хизмат қилишдадир.

Алишер Навоий барча соҳада ҳақиқат йулини тутган давлат арбоби, буюк инсон сифатида машҳуру маълумдир. Унинг уз иниси Дарвеш Алибек, жияни Ҳайдар, Бадруззамоннинг уғли Мумин Мирзолар тақдирига бефарқ қарамай, уларнинг баъзиларини улимдан сақлаб қолганлиги, Мумин Мирзонинг қатл этилиши муносабати билан қаттиқ изтироб чекканлиги маълум. Алишер Навоий уз ҳаётида булардан ташқари ҳам ноҳақликка дучор булган кўплаб кишиларнинг халос булишига сабаб булгандир. Шоирнинг шу фазилати билан боғланадиган воқеалар “Юрт қоровули” сарлавҳали ўзбек халқ ривоятида умумлаштирилади. Унда баён қилинишича, Навоий Сотиболди номли боғбон дустининг ёрдами ва тadbиркорлиги туфайли Каримбобо номли утинчи чолни улимдан қутқариб қолади.

Навоийнинг ижтимоий адолатсизлик ва зулмга қарши фаол ва одилона сайъи ҳаракатлари ўзбек халқ оғзаки ижодиёти намуналаридан бири – “Она суги” ҳикоясида ута

²¹ Б.Кербобоев. Юқоридаги нашр, 1-том, 289-бет.

таъсирчан ифодасини топган. Ҳикояда баён қилинишича, Алишер кушни мамлакатлардан бирида саёҳатда юрган вақтида, дарвоза ёнида изтироб утида коврилиб утирган бир аёлга кузи тушади.

Алишер қайта-қайта сурайвергач, аёл уз ғамининг боисини сузлаб беради: “Подшоҳи олампаноҳимизнинг бир одатлари бор – узлари дунёга келган кунлари туғилган бола ун бешга кирди дегунча уни улдиртириб юборадилар. Шу одатлари туфайли не-не болалар бевакт халок булди. Мен ҳам бундан бир кун кам ун беш йил бурун бир уғил курган эдим. Уни подшоҳликка билдирмасликка қанча уринмай, айғоқчилар пайкаб қолиб, подшоҳга хабар қилишган экан. Кунни кеча келиб: Эртага уғлинг ун бешга киради, подшоҳликка олиб кетамиз”, – дейишди. Яккаю ягона нури дийдамнинг кунни битди... Қанотидан қайрилган лочин учолмач дегаларидек, боламдан айрилиб қолган куним менинг ҳам улганим, мен йиғламай, ким йиғласин”²².

Шунданг сунг Алишер аёлнинг уйига кириб, унинг уғлига, онанг уз сутидан хамир қориб кулча ёпиб берсин, деб тайинлабди. Кулча тайёр булгач, у болага “улим олдидан охирги илтимосдан фойдаланиб сен шу кулчалардан подшоҳга едир” – деб ургатади. Эртаси ҳамма воқеалар Алишер уйлагандек кечади: яримта кулча еган подшоҳда болага меҳр уйғониб, уни уз туғишган укасидай яхши куриб қолади. Уни узига вазир қилиб тайинлайди ва шу кундан бошлаб узи одат қилиб олган беъмани зулмқорликдан ҳам воз кечади.

Мазкур афсонадаги тасвир этилган машъум воқеанинг ҳамда уни одилона ҳал этилишининг Навоий шахсияти ва фаолиятига бевосита алоқадорлиги йуқ, албатта. Бирок афсонадаги Алишер тутган тадбирқорлик, ундаги зулмга булган нафрат ҳамда ночор кимсаларга булган улкан меҳрнинг илдизлари уз моҳияти жихатидан тарихий шахс – Навоий билан билвосита боғланади. У уқувчи тасаввурини Мумин Мирзо фожиаси, шоирнинг жияни, дарвиштаъб Ҳайдарнинг ваҳшийларча улдирилиши билан боғлиқ воқеалар заминига йуналтиради. Ҳатто энг муболағавий афсонанинг ҳам заминиди ҳаётинг воқеалар ва муносабатлар учқуни мавжудлигини эътибордан соқит қилмасак, унда

²² “Алломалар ибраги”, 61-бет.

юқоридаги таъкидлаганимиз, воситали боғланишда муайян қонуният борлигини тан олишимиз зарур.

Маълумки, Алишер Навоий уз асарларида хотин-қизларнинг ранг-баранг образларини яратди, уларнинг характеридаги бетакрор қирраларини очди, гузалликларини шарқона, ута нозик лутф билан мадҳ этди. Халқнинг буюк шоир ижодининг бу томонига эътибор бермаслиги, “дунёни ғалати ёлғизликда ўтқарган” уз фарзандининг бу борадаги ижодий-поэтик талқинларига бефарқ томошабин каби муносабатда булиши асло мумкин эмас эди. Шунинг учун қатор халқларнинг поэтик тафаккури ардоғидаги Гули образи вужудга келган. Халқ шу йул билан уз фарзандининг таржимаи ҳолидаги “кемтик” ни тулдиришга ҳаракат қилган.

Иккинчидан, Алишер Навоий уз асарларида хотин-қизларнинг ижобий образларигина яратилиб қолмай, аксинча талай салбий образларнинг талқинига ҳам дуч келамз. Шунинг учун булса керак. Юқорида таҳлил қилинган туркман халқ ҳикояти “Мендан ҳам юз тилла” деган ҳудожуй хотин, яна бир туркман халқ эртагидаги пулдор хотин каби образлар юзага келган.

Мирали ҳақидаги туркман халқ эртагида ҳикоя қилинишича, Мирали бош вазир булгандан сунг юртнинг ури-қирини куздан кечириб чиқади. Уша вақтларда Мари яқинидаги Мурғоб дарёси жушиб оқар экан. Унинг бир қирғоғидан иккинчи қирғоғига утиш анча мушкул экан. Мирали шу дарёнинг устида, Панди деган жойда куприк солмоқ керак, деб султон Суюнга маслаҳат солади. Бу куприкнинг иқтисодий жиҳатдан ҳам, ҳарбий жиҳатдан ҳам аҳамияти катталигини подшоҳга ўқтирибди. Шоҳ куприк солмоқни лозим топибди. Куприк ҳамишалик булсин учун уни тошдан қурдирибди..

Шу вақтларда Сарахсда давлати беҳисоб, бой тул хотин яшар экан. У узича: “Султон Суюн Мурғобнинг устида тошдан куприк солдирган булса, мен ҳам Тажан дарёсининг устидан тошдан куприк солдирайин. Мен солдирган куприк униқидан ҳам мустаҳкам, ҳам гузалроқ булсин. Султон Суюннинг бир вақт йули тушиб, шу куприкдан утиб қолар. Балки мен куприк воситаси билан унинг қунглини оларман”, - деб уйлар экан. Пулдор хотин чиндан ҳам Сарахсдан бир

манзил юқорида тошдан, абадий тургудек куприк ёнига келгач, бадавлат хотинга кузи тушибди, у Миралига қараб бир сатр шеър айтибди.

Безаниб чиқди кийиб сарала қуйлак савсани...

Мирали пулдор хотиннинг макрини фаҳмлаб, шохга шеър билан жавоб қайтарибди:

Утма номард купригинин, қуй оқизсин сел сани.

Шоҳ Миралининг жавобини унча хушламай, ундан сурабди:

Пулдор хотин менинг учун, менинг давлатим учун улуг иш қилибди. У давлатининг ярмини харж этиб, куприк солдирибди. Бу куприқдан утишимга қандай сабаб моне?

Давлат учун, халқ учун мол-жон нисор этган одамнинг оёғи тупроғини кузинга сурма қилсанг оздир. Аммо бунинг бошқа сабаби бор. Пуллик хотин бу куприкни от учун, обру солдирди. Курмаяпсанми, унинг куприкни тошкуприқдан ҳам ҳайбатли. Агар сен бу куприқдан утсанг, пулдор хотин, биринчидан султон Суюн ҳам менга бош эгди, Хуросоннинг султони энди иккита булди: унинг бири – мен, деб бутун дунёга жар солади, иккинчидан, куприқнинг икки бошига соқчи қуйиб, утган-қайтгандан музд олади. Куприқнинг баҳосини ун ҳиссалаб чиқариб олади.

Султон Суюн Миралининг жавобидан қаноатланиб, товланиб оқаётган кенг дарёга куз югуртирибди-да

Булмаса энди нима қилмоқ керак? – деб сурабди.

Таваккалнинг андеша билан иши булмас! – деб отига бир камчи урибди. Султон Суюн ҳам бутун қушини билан унга эргашибди. Карамли дарё уз бағридан йул бериб, катта қушиндан бирортасини ҳам ҳалок этмабди.

Ҳикояда Мирали ҳақида яратилган барча асарларга хос хусусият, яъни асосан унинг тадиркор, доно, ута мулоҳазали инсон эканлигини талқин қилиш яққол кузга ташланиб туради. Ана шу қирраларни очиш учун туркман халқи томонидан яратилган барча асарларда Мирали хилма-хил, бир-биридан мураккаб ҳолатларга рубару қилинади. Мирали ҳамма вазиятларни босиқлик билан синчиклаб

урганиб, султон Суюнга энг тугри, доно маслахатлар беради, уни ҳалокатлардан сақлаб қолади. Шуниси характерлики, Мирали қаршисидаги тусиқлар – унга қарши борган, унинг донолигини синамоқчи булганлар, ҳақиқатан ҳам, ута маккор, доғулидир. Таҳлил қилганимиз ҳудожуй хотин ёхуд пулдор хотин образлари – бунинг далили. Аввало ҳар иккисининг ҳатти-ҳаракатидаги асосий, уларнинг руҳий оламини белгиловчи хусусиятларнинг моҳияти Мирали (Навоий) га мутлақо қарама-қаршидир. Шунинг учун ҳам Мирали уларнинг макридан султон Суюнни воқиф этишга ҳаракат қилади, улар таъсирига берилишдан сақлайди. Бу уз-узидан ҳикоялардаги Мирали образининг мазкур асарларда бевосита акс этмаган бошқа хислатларини ҳам тингловчи ҳаёлида гавдалантиришга олиб боради. Зеро доно угит бериш, ибратомуз тадбир уйлаб топиш, пурмаъно лутфлар қилиш ва ҳозиржавоблик, уз дустига садоқат, ҳамда фуқаропарварлик Миралига, унинг мутафаккирлик табиъатига хос хусусиятлардир.

Анъанавий талқинлар таъсирида тарбиялаган тингловчи Миралининг энг оғир вазиятда ҳам ҳақиқат томонида туриб, уз донолиги туфайли ғалаба қозонишга ишонади. Аксинча йул тутишга тасавурида шакланган Мирали(Навоий) образининг олмос қирралари изн бермайди.

Мирали ҳақидаги туркман халқ ҳикояларида Лайли ва Шириндай садоқатли, Моҳинбонудек тадбиркор аёл образлари ҳам учрайди. Бизнингча, “Сомон остига сув қуйган” ҳикоясидаги аёл образида Лайли ва Ширинлардаги садоқат, Моҳинбонудаги тадбиркорлик, теран мушоҳада билан иш куриш каби мулоҳазалар мужассамдир. “Сомон остига сув қуйган” ҳикоясининг қисқача сюжети қуйидагичадир:

– Султон Суюн Мирали билан шикордан қайтаётиб, бир қишлоқда ой юзли гузалши куриб қолади ва унга кунгил қуяди. Шох Миралига уни қайси йул билан қулга киритсам экан, деб маслахат солади. Мирали унга:

– Султоним, ақлни ишлатинг. Бировнинг хотинини олмоқ яхши иш эмас. Эл нима дейди. Сиз бу фикрингиздан қайгинг. Булмаса, биздан бугун халқ юз угиради, – дейди.

Султон Суюн вазирга:

– Сен менга маслахат бергунча, бориб шу гулнинг

эрига маслаҳат бер. Мен уни ҳукм билан оламан. Аммо зурлаб эмас, тадбир билан оламан. Шунда халқ мендан инжилмайди, – деб жеркиб ташлайди.

Султон Суюндан бир дустини куриб келаи, деб рухсат олган Мирали у гузалнинг эрини топиб, унга подшоҳ нима буюрса, “хуп” деб жавоб бергин, деб ургатади.

Султон Суюн эса у хотиннинг эрини чақиргириб:

– Мен сенга бир от, ҳукиз, ун кучкор бераман, Шуларни олти ойда болалат. Агар шу ишни бажарсанг бошингни силайман, бажаролмасанг қаҳримга йулиқасан – дейди. Шунда бир киши, подшоҳнинг борлигини ҳам унутиб, аёлнинг эрига: Ҳой, эркак жониворни ҳам болалатиб буладими? – деб суз کوتади. Аёлнинг эри:

– Оллоҳнинг иродаси билан ҳар нарса булиши мумкин. Подшоҳлар ер юзининг оллосидир.

Подшо булади, дедими, ҳукм билан булдиради, - деб жавоб беради.

Олти ойдан сунг подшо уша кишлокқа яна келиб, аёлнинг эрини чақиртиради. Бироқ унинг урнига хотини келади. У Миралининг ургатишига кура, подшоҳнинг эринг қани, деган суроғига:

– Уни дард тутиб, чакалоқламоқчи булиб ётибди, – деб жавооб беради ҳамда подшоҳнинг кейинги саволига:

– Эй, султоним, ҳукиз бузоқ туққанда, от тойчоқ туққанда, кучкорлар кузилаганда, эркак одамнинг чакалоқ куриши мумкин эмасми, – деб уни хижолат қилади.

Шунда подшоҳ Миралига: “Ҳой, сомон остига сув куйган, муңда сенинг қулинг бор”, дейди ва ниятидан қайтади”.

Ҳикоядаги барча эпизодлар Миралининг ақлли, доно, ҳамма вақт юзага келган мушкул ишнинг моҳиятини туғри баҳолай оладиган инсон сифатида талқин этишга буйсундирилган. Гузал аёлнинг тадбиркорлик билан жавоб қайтаришида ҳам аслида Миралининг донолиги ётади. Туркман халқ эртаклари ва ҳикояларининг ақсариятида султон Суюн вазири Миралининг маслаҳатига амал қилиб иш куради, усталик билан тайёрланган мушкул вазиятлардан эсон-омон чиқиб кетади. Мазкур ҳикояда илк мартаба Миралининг маслаҳатини қулоққа олмайди ва илк марта хижолатли аҳволга тушиб қолади.

Султон Суюннинг шартлари заминида ута қувлик

бор. “Мен уни зурлаб эмас, тадбир билан оламан” деган шоҳ шартининг мутлоқ мушкуллиги билан гузал аёлнинг эрини уз таклифига рози қилиб, кундирмоқчи бўлади. “...Фикрингиздан қайтинг. Булмаса, биздан бутун халқ юз угиради” деган эътиқоддаги Мирали подшоҳ шарти заминидаги фаросатсизликнинг моҳиятини аёлга англаштириш орқали уни адолатсизлик чангалидан қутқариб қолади. Султон Суюн шарти билан гузал аёлнинг жавоби асосида ҳар қандай уйламай айтилган фикрнинг асоссизлигини мантиқий далиллаш принципи, тугрироғи, ана шу принципнинг халқона усули мавжуд.

Султон Суюн илк марта Миралининг маслаҳатига қулоқ солмайдигина эмас, шунингдек, узининг шоҳ экаблигини курсатиб қуйиш учун “ҳокими мутлак” сифатида иш куради, уз доно вазирини насихатгуиликда айблаб жеркиб ҳам ташлайди. Бу эпизод султон Суюндаги манманлик, кибрнинг бошланишидан ташқари, яна Навоий ва Бойқаро уртасидаги тарихий, реал муносабатларнинг узилишига ҳам ишорадир.

Ҳикоядаги шоҳ ва Мирали образларининг зиддиятли муносабатларидан келиб чиқиб ўнда Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро уртасидаги узаро муносабатлар қутблари кескинлашиб, буюк шоирни Астрободга ҳоким қилиб тайинлаш арафасидаги вазиятга урғу қилиняпти, дейиш мумкин. Албатта, бу уринда фактлар аниқлигини талаб қилишдан кура, вазиятнинг, яъни Мирали ва султон Суюн муносабатларининг узулишига қулоқ тутиш жоиздир.

Ўзбек халқ оғзаки адабиёти намуналари орасида ҳам туркман эртақ ва ривоятларида яратилган Мирали образига яна сайқал бериб, унинг характеридаги муайян хусусиятни янада теранлаштирувчи ҳикоялар ҳам учрайди. “Худо сақласин” сарлавҳали ҳикояда Алишернинг бефаросат кишиларни мутлақ ёқтирмаганини, шошма-шошарликка, бефаросатликка инсоннинг энг катта нуқсони деб қарагани ишонарли ёритиб берилган.

“Мирали билан савдогар” номли туркман халқ эртагидаги Мирали образи оғзаки ижоднинг шу жанрдаги бошқа намуналарида яратилаётган образларнинг ута сунъий интерпретациясига ухшайди. Биз эртақдаги қутилмаган фантастик вазият ва ҳолатлар қаъридан Миралининг,

тахлил қилганимиз хикоялардаги характерига яқинроқ, ҳамоҳангроқ буладиган хислатларини очиб берадиган, ҳатто унга ишора қиладиган эпизодни тополмадик. Миралини узи тушган қудуққа алдаб савдогарни тушуриши ва шу йул билан бир оз бойлик орттириб, қаҳатчилик ҳукм сураётган юртига қайтиш эпизодини ҳисобга олмасак, бу эртақ туркман халқ ижодиётида яратилган Навоий образига халқ бадиий тафаккури махсули сифатида талқиннинг ҳеч қандай янги чизгиларини қушмайди. Мирали образи эртақдаги афсонавий вазиятларда бегонасираб туради, уни узини сувдаги балиқдек эркин ҳис қилиши йук. Ҳар қандай вазиятда ҳам унинг моҳиятини зийраклик билан фахмлаб, мулоҳазакорлик ва донолик билан иш курувчи Мирали савдогарнинг хийласига шундоққина илинади, қолади. Шунинг учун ҳам, бизнингча, бу эртақ бошқа бир асарнинг Миралига нисбатан берилган зурма-зураки интерпретациясидир.

Алишер Навоий ҳақида яратилган ўзбек фолкълори намуналари ранг-баранг мавзуларга бағишланган. Мавзулар қанчалар хилма-хил, туқилган бадиий ситуациялар нечоғлик қутилмаган, ҳайратомуз бўлмасин, улар буюк шоир ва мутафаккир, давлат арбоби Алишер Навоий шаклу шамоилини тулик бутун борлиғи билан гавдалантириш олдида ҳали анча ожизлик қилади. Халқ ана шу қарзни узиш учун буюк шоирнинг образига ҳеч бўлмаса ута нозик чизги бўлувчи муъжаз хикоялар яратишга ҳам қул урган.

“Тандир қуролмаган, уй қуролармиди?” ана шундай муъжаз хикоялардан. Шоирнинг қушниси Маматнинг ялқовроқ ўғли Ҳудойберди отаси улгач, ҳовлини сотиш пайига тушади. У отасининг васиятига кура, бу мушқул масала бўйича Навоийдан маслаҳат сурайди. Навоий ҳовлини кузатиб бўлгач, “Тандирларнинг бир оз эскетроқ қуринади. Бузиб янгисини қур, уйнинг нархи икки баробар ортади”, – деб маслаҳат беради. Ялқовтабиат Ҳудойберди шу ишни ҳам удасидан чиқолмагач, Навоий: “Қурдингми, биргина тандирни эплаб қуролмайсан, аммо уйни сотмоқчи буласан. Бели оғримаганнинг нон ейишини қур, деб бекорга айтишмаган. Уйни сотиб қўйиб янгисини тиклай олмай, кўчаларда қолиб кетишни уйламадингми? Бор, ишла, уй ҳам ёнда қолади, тирикчилигинг ҳам утади”, – деб дашном беради.

Маълумки, ҳар бир халқ, шу жумладан ўзбек халқи ҳам

доимо меҳнатсеварликни улуғлаб келган. Меҳнат қилишни ҳаётий эҳтиёжларининг гултожи санаган. Бу уринда, мазкур ҳикояда Алишер Навоийнинг тарбиявий қарашларигина эмас, шунингдек унинг меҳнатга бўлган муносабати, уни яшашнинг, тирикчиликнинг асоси, деб қараши муҳимдир. Шубҳасиз, янги таңдир қурилгани билан ҳовлининг нархи икки баравар ошиб кетмайди. Лекин Навоий уз зукколиги туфайли ялқов Худойберди шу ишни ишни ҳам уддалай олмаслигини фаҳмлаб, шундай маслаҳат берапти. Худойбердида ҳовлини қимматроқ сотиб пул орттириш иштиёқи қанчалар кучли булмасин, бироқ унинг табиатидаги ялқовлик бундан устун келишини Навоий хис қилган ҳолда ана шу маслаҳатни беради. Навоий узгача йул тутилса, бундан бошқа усул яхши натижа бермаслигини билади. Худойберди Навоий берган маслаҳатни уддалай олмагандан кейин (Навоий маслаҳатига қулоқ тутишга мажбур эди, чунки бундай қилишни отаси васият қилган, ота васиятини бажармаслик эса гуноҳ), Навоий бевосита унга дашном бериш йулини тутди. Бели оғримагanning нон кийшини қур, деб Худойбердининг ялқовлигини руйроқ юзига солар экан, бунда Навоий узини тулдигича ҳақ хисоблайди. Зеро, Худойберди отасининг васиятига қура унга маслаҳат солди, у эса бегона эмас, қушнисининг уғли. Шунинг учун ҳам халқнинг “пул булди – қул булди” мақолига амал қилиб, ҳовлини соттирмаслик йулини тутди. Бунда Навоий Худойбердининг уз хусусиятидан – ялқовлигидан фойдаланади. Уз қузлаган мақсадининг дастлабки босқичи амалга ошира олмагач, шоир меҳнат қилмастан яшаш йулини тутган йигитга кескин дашном беришга утади. Навоий дашномлари таъсирида меҳнат қилишга қуниққан йигит яхши кун кечира бошлайди.

Қуришиб турибдики, халқ Навоий образини талқин этишда унинг хатги-ҳаракатидаги, сузлаш, уғит бериш манерасидаги барча қирраларни мантикий-психологик жиҳатдан пухта асосланган. Натижада, Навоий образининг талқинида янги-янги қирралар кашф этилган. Ҳикоядаги эпизодлар сабаб ва оқибат асосига жойлаштирилган. Яъни йигит Навоийга маслаҳат учун мурожаат этди, чунки ота васиятига амал қилиши ҳам фарз, ҳам қарз эди. Навоий эса ҳовлини сотиш эмас, аксинча унинг аҳволини яхшилашни

маслаҳат беради. Йигит маслаҳатни уддалай олмагач эса унинг кимлигини “Бели оғримаганнинг нон ейишини кур” тарзида руй-рост юзига солади. Натижада йигит меҳнат қилиш йулини тутади. Бир эпизод ёхуд муносабатнинг содир бўлиши олдинги лавҳа, муносабат моҳияти билан мантикий алоқадорликка эга.

Ҳикоя эпизодларининг бундай мантикий-психологик алоқадорлик асосида қурилиши ҳам асарни яхлит, бадий жихатдан пишиқ, ҳам Алишер Навоий образи борасида тортилган чизгиларнинг ишонарли чиқишини таъмин этган.

Меҳнат ва Алишер Навоий мавзуси “Доно Навоий”, “Ғазал уқиш ҳам қийин эканми”, сарлавҳали узбек ҳикояларида ҳам анча таъсирчан ёритилган. Бироқ буларнинг орасида энг мукаммал “Тандир қуролмаган, уй қуролармиди” ҳикояси булгани учун биз мазкур асарга анча муфассалроқ тухталдик.

Узбек ва туркман халқ оғзаки адабиёти намуналари орасида буюк шоирнинг ута ноёб инсоний фазилатлар, нозик поэтик хислатлар, нозик поэтик истеъдод ҳамда уткир дид соҳиби булганлиги ҳақидаги ривоят ва афсоналар анчагина. Биз бу уринда ҳар икки халқ оғзаки адабиётида яратилган, мавзуси жихатидан бир-бирига яқин икки ҳикоядаги шоир образининг талқинига тухталишни лозим топдик. “Ҳозиржавоб шоир” сарлавҳали узбек халқ ривоятида тасвирланишича, Ҳусайн Бойқаро арқони давлат билан шаҳар айланаётиб, темирчилик маҳалласидан утиб қолади. Иттифоқо бир темирчининг болғасидан учкун сачраб, унинг зарбоф туни этагини куйдиради. Султон закий шоир булгани учун шу ондаёқ бир қоғозга:

Тушди дил доманига бир шарари шурангиз, –

деб битиб, “Давом эттир” – маъносида ёнидаги бир шоирга узатади. Табиийки, у бу ишни уддалай олмайди. Бу пайтда Алишер Навоий аъёнларнинг иғвоси билан саройдан узоқлаштирилган экан. Шуда Ҳусайн Бойқаро:

– Сатқаи шоир кетинглар, буни дустим Алишерга олиб боришглар, қани, у қандай жавоб қиларкин? Лекин мисрани қаерда, қандай шаротда битганимни унга билдирманглар, – дейди.

Алишер Навоий подшоҳнинг мисрасига куз югуртиргач, унинг остига қуйидаги мисрани ёзиб қуяди:

Ишқ оҳангари занжири жуфун ишлар эди.

Шу уринда “Алломалар ибрати” номли тупламга киритилган мазкур хикояда йул қуйилган баъзи нуқсонларни эслатиб утмоқчимиз. Энг аввало мазкур тупламда Навоий битган сатрдаги “Ишқ оҳангари” бирикмаси “ишқ оҳанглари” тарзида бузиб берилган (19-бет). Бундай нуқсон хикоянинг ҳулосасида ҳам кузга ташланади:

“Байтларнинг мазмуни шундай экан: Султон Ҳусайннинг:

“Дил этагида қуйдирувчи бир учкун тушди” деб ёзганига, Навоий “Чунки темирчи ишқ девонларигача (?) занжир ишлар эди” – деб жавоб берибди (19-бет). Навоий битган сатрдаги бирикманинг нотуғри, бузиб берилиши охиروқибатда бутун мисра мазмунини жумбоққа айлантириб юборган.

Аслида Алишер Навоий битган мисранинг мазмуни қуйидагичадир: “Ишқ темирчиси мажнунни банд қилиш учун занжир ясаётган эди”. Қолаверса, нашрга тайёрловчининг эътиборсизлиги туфайли ҳикоя тупламга қисқарган, энг керакли эпизод чиқариб ташланган ҳолда киритилган. Чунки Зарафшон воҳаси зиёли қарияларининг хикояларига кура, султон Ҳусайн Навоий битган мисранинг мазмуни билан қизиқиб, темирчини уз ёнига чақиртиради ва унга фалон кун мец устахонанинг ёнидан утаётганимда кимга нима ясаётган эдинг, деб савол беради. Шунда уста:

– Олампадох, бечора қулингизни битгаю битта фарзандимиз бор. У номурод шаҳримиздаги

атокли кимсалардан бирининг қизига кунгил боғлабдир. Насихат қор қилмаяпги. Шом тушди, дегунча уша қиз ховлиси томон йул олади. Ёлғиз фарзандимни улдириб қуймасинлар, деган умидда уни банд қилиб қуйиш учун занжир-кишан ясаётган эдим – деб жавоб беради. Подшоҳ содир булган воқеадан тулик воқиф булгач, Алишерни яна саройга олиб келтиради.

Халқ Алишер Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро саройидаги аъёнларнинг фисқ-фужури туфайли у ердан четлаштири-

лиши ва султонни кейинчалик уз қилмишидан надомат чекиши билан боғлиқ воқеаларни уз тафаккури тарзига кура тадқиқ этади ҳамда шу тадқиқ жараёнида буюк шоир истеъдодининг олмос қирраларини узича, узига хос йусин ҳамда усулларда кашф этиб боради.

Мазкур ҳикояда Алишер Навоийнинг Хусайн Бойқарога ёхуд аксинча, шоҳни буюк шоирга зидлаш тенденцияси кузга ташланмайди. Чунки ҳикоядаги барча ситуация ва деталлар, образларининг муносабатлари Алишер Навоий поэтик салоҳиятининг бетакрор қирраларини ёритишга сафарбар этилган. Шунинг учун халқ Хусайн Бойқарони ҳам унча-мунча шоир бас келмайдиган истеъдод соҳиби сифатида талқин этади. Диққат қилинса, бу образ талқини заминида ҳам аслида Алишер Навоийни улуғлаш, унинг ноёб хислатини эъзозлаш етакчилик қилади.

Иккинчидан, ҳикоя текстининг тулиқ вариантдан шу нарса англашиладики, халқ Навоий асарларининг барчасини реал заминга асосланган, конкрет ҳаётий воқеаларнинг таъсирида юзага келган бадиий-эстетик ҳодиса сифатида тушунган. Шубҳасиз, тарихий-ижтимоий воқеалар, қараш ва муносабатларнинг акс-садоси буюк шоирнинг сатр-сатригача сингиб кетганлиги ҳеч кимда эътироз уйғотмайди. Лекин бу урида асосий гап ана шу акс-садонинг халқ томонидан конкрет, реал ҳақиқат сифатида талқин қилинишидадир. Худди ана шу принцип, йуқдан бор қилишга қодир булган фикрлашда халқ бадиий тафаккурининг узига хос ички қонуниятлари яшириндир. Навоий томонидан Хусайн Бойқарога жавоб сифатида битилган “Ишқ оҳангари занжири жунун ишлар эди” сатрини темирчи ва унинг уғли ҳақидаги муъжаз, узига хос ҳикояча билан исботлаш, Ойбек ва Ал. Дейчлар томонидан таъкидланган уз суюкли шоири ҳақидаги “фактларни ута позиклик билан узгартириб, фантастик аниқликкача” етказишга қодир халқ бадиий тафаккурининг ихтиросидир, бу йулда тиниб-тинчимас халқ меҳр-муҳаббатининг кашфиётидир. Ҳикоядаги барча эпизодлар тугал, уз мангикий-психологик интиҳосига етган. Ҳатто темирчи, унинг уғли севган қизи, уни бой-бадавлат оиладан эканлиги ва занжир яшаш билан боғлиқ кечинмаларнинг узидан тугал бир оригинал асарнинг мазмуни яширинган.

Ана шу тугаллик яна ҳам мукаммал булсин учун халқ Хусаин Бойқаро томонидан битилган “Тушди дил доманига бир шарари шурангиз” мисрасининг юзага келиш сабабини содир булган воқеа билан мустаҳкамлаб, ҳам шохнинг истеъдодли, нозиктаъб шоирлигига, ҳам Навоийнинг барча булаётган воқеа-ҳодисалардан воқиф донишмандлигига урғу беради. Халқ таъбирича, шох яхши шеърлар битиши мумкин, бироқ у Навоийдек, аввал воқеани куриб ёзилган сатрга, шу воқеани курмасдан жавоб айта олмайди. Шох икки сатр мохиятини тубандагича уйғунлаштира олмайди:

*Ишк охангари занжири жунун ишлар эди,
Тушди дил доманига бир шарари шурангиз.*

Шунинг учун ҳам халқ уз тасавуридаги Навоийни вдуғ инсон, буюк шоир ва донишманд сифатида ардоқлабгина қолмай, ана шу хислатларни хаёл етмас аниқлик билан талқин этади.

“Мирали” тупламида ҳам мазкур ҳикояга ғоявий мундарижаси жиҳатидан яқин бир ҳикоя берилган. Туркман халқ ижодиётига хос – ҳикояда эртак элементларини интерпретация қилиб қуллаш усули, шартли равишда “Мирали ва султон”, деб номлаганимиз ушбу асарда ҳам анча сезиларли из қолдирган.

Ҳикоя баёнига кура, Мирали кексайиб қолгач, султон Суюннинг вазирлари ундан тезроқ қутулиш пайига тушадилар. Уни саёҳат баҳонаси билан бепоён чулга олиб чиқиб, қудуққа ташлаб кетадилар. Султон Суюн бундан беҳабар, Мирали аразлаб кетиб қолди, деб ғамга ботади ва қуйидаги мисрани битади.

Ғам билан, қайғу билан сулди баҳорнинг гуллари.

Игтифоқо, шаҳарга келган чупон бу мисрани эшитиб ёдга олади ва сурувни ҳайдаган куйи шу сатрни хиргойи қилиб юради. Бир куни унинг қулоғига:

“Дустини чоғга солибдур, сайрамас булбуллари”, –

деган мисра эшитилади. Чупон буни ҳам ёдга олади. У

икки:ичи гал шаҳарга тушганда шохнинг сатрига чулда эшитган мисра билан жавоб қилади. Султон Суюн чупондан шеърни қачон, қаерда ёдлаганини сурайди. Уни қийнаб юрган муаммо равшанлашади. Подшоҳ вазирларини чорлаб, бир суз топинглар, мен ундаи ҳам шод булайин, ҳам қийналайин, дейди. Вазирлар ноилож Миралининг ёнига боришга мажбур бўладилар. Қайтиб келгач, шохга “Бу ҳам утиб кетар” деган жавоб қиладилар. Подшоҳ ғазабга тулиб: “Ҳаромилар, бу суз улимга маҳкум одамнинг сузи. Уни қаердан ургандингиз?” – дея ушқиради. Подшоҳ Миралини вазирларга кутартириб саройга келтиртириб, унга булардан уч о.л, деб буюради. Мирали, одам учини уз тенгидан олса булади. Оёққа кирган тикан усун қулни қон қилиш шарт эмас”, – деб уч олишдан воз кечади.

Юқорида узбек ва туркман халқлари оғзаки ижодида Навоий халқида яратилган латифанамо кичик, муъжаз ҳикоялар ҳақида бир оз тўхталган эдик. Қуйида ана шундай асарлардан энг характерлисини қайд этамиз: “Сарой аъёнларининг иғволаридан безиб қолган Алишер бир баҳона билан Хусайн Бойқародан ижозат олиб, саройдан узоқлашибди. Алишерсиз юртни бошқариш подшоҳга оғир тушиб, унга неча бор одам юборса ҳам у келмабди. Шунда Алишерга яқинроқ бир киши шохга:

– Ҳазраг олийлари, Алишер Навоийнинг олдига бир аҳмоқ билан лақмани жунатиш керак, – дебди. Алишер юборилган кишиларни танир, ҳатто улар юрган кучадан юрмас экан. Шу туфайли уларни куриши билан отланиб, саройга йул олибди.”

Умр бўйи комил инсон йулида қалам ва ранж чеккан Алишер Навоийнинг аҳмоқ, нодон суҳбатидан кура яна саройга қайтишни афзал куришининг зимнида эҳтимол шоирнинг ушбу сатрларидаги фикр мужассамдир:

*Камол эт касбким, олам ӯйидин
Санга фарз улмагай гамнок чиқмоқ,
Жаҳондин нотамом утмак биаини
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

“Мирали ва сулгон Суюн” ҳикоясининг заминида шох, шоир ва вазирлар уртасидаги ихтилофлар манзарасини

ёритиш ётади. Келтирилган шеърини сатрлар ана шу ихтилофларни бартараф этиш йулида халқ томонидан уйлаб топилган воситалардир. Шубҳасиз, бу бадийи восита оркали султон Суюн (Хусаин Бойқаро) ва Мирали (Алишер Навоий) нинг шоир эканликларига ишора ҳам қилиняпти. Шундай булса-да, бизнингча, асосий эътиборини Мирали ва султон Суюн уртасидаги муносабатларнинг узилиши масаласига қаратилгани мақсадга мувофиқдир. Чунки бундай таҳлил усулига ҳуқуқ берадиган тарихий замин бор.

Алишер Навоийнинг шоирлик шуҳраги атроф улкаларга тарқалган вақтда Хусаин Бойқаронинг шоҳлик шуҳратига эндигина ғишт қуйиб асос солинаятган эди. Унинг ҳукмдор сифатидаги обриси шоир ва вазир Алишер Навоий номиининг кенг тарқалиб, шуҳрат топиши билан бевосита боғлиқдир. Кейинчалик, Хусайн Бойқаро уз тож-таҳтини қатъий қарор топтириб, мустаҳкамлангандан сунг, шоир билан шоҳ уртасида муайян келишмовчиликлар келиб чиққан ва шоир бир неча бор саройни тарк этиш ҳақидаги шоҳ ва шоир дустидан изн сураган. Туркман халқ ижодиёти намунасида галқин этилаятган эртақнамо вазият ана шу воқеаларнинг халқ бадийи тафаккуридаги акс-садоси булиши мумкин.

Шеърини сатрларни муаммони ҳал этишдаги асосий нуқта деб қарайдиган булсак, уларнинг узбекча вариантыдаги мисралардан заифлиги ва нисбатан анъанавийлиги, Навоий шоирлик истеъдодининг қирраларини очишга йуналтирилмаганлиги бундай қарашимизни уз – узидан чеклаб қуяди.

Узбек халқ оғзаки ижодиётидаги “Оқилона жавоб”, “Алишер билан булбул”, “Навоий билан Биноий”, “Нуқтанинг қудрати”, “Ғазал тили билан”, “Гап навосида”, туркман фольклоридаги “Осмоннинг оқ товуғи”, “Биз одам эмасми?”, “Отинг нага илжаяпти”, “Қисқа ёпинғич” каби асарларни ҳам худди ана шундай латифа хикоячалар каторига киритиш мумкин.

Бу асарларнинг барчаси учун хос булган муштарак хусусиятлар асосан уларнинг қисқа ва мухтасарлигида, Навоийга нисбат берилган ҳар бир кичик эпизоддан ибратомуз ҳикматлар, ҳулосалар чиқарилишидадир. Уларда кенгайтирилган воқеалар тизмаси мутлоқ учрашмайди ва

аксарият уринларда Навоийга хос ҳозиржавоблик, донолик, мулоҳазакорлик каби хислатларни улуғлаш етакчи мотив ҳисобланади.

Алишер Навоийнинг бадиий, илмий асарлари унинг ҳаётлигидаёқ Урта Осиё, Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари халқлари орасида кенг тарқалган муайян ижодий анъаналарнинг юзага келишига сабаб булган. Бунда Алишер Навоий асарларидаги гуманистик фикрлар, умуминсоний прогрессив ғояларнинг кенг куламлиги ва салмоқдорлиги асосий омил бўлиб ҳисобланган. Натижада ана шу ғоялар асосида Алишер Навоий образининг ранг-баранг халқона талқинлари вужудга келган. Алишер Навоийнинг шоирлик шухрати ва илгари сурган ғояларнинг таъсир қудрати унинг шахсияти ҳақидаги фикрларга нисбатан аввалроқ тарқалгани учун туркий халқлар ижодиётида унинг буюк шоир, ахлома сифатидаги қиёфасини гавдалантиришга уриниш эрта бошланган. Бу борада яратилган асарлар мундарижасининг ранг-баранглиги ана шу ҳолат билан изоҳланади.

Алишер Навоийнинг тадбиркор, адолатпеша давлат арбоби сифатидаги шухрати ҳам буюк шоирлигидан қолишмасди. Унинг шахсиятидаги исбоғталабсиз бу фазилати ҳам шарқнинг куплаб мамлакатлари халқлари орасида бевосита ёки билвосита маълуму машҳур эди. Ижтимоий-тарихий муносабатларнинг залворли тусиқларига, адолатсизликка дуч келганда, фаровонлик ҳақида ширин орзуларга берилганда одамлар бевосита Алишер Навоий каби шоирларга эҳтиёж сезар эдилар. Шунинг учун ҳам узлари учун суюк ва кадрдон Алишер Навоий образининг адолатпешалиги билан боғлиқ хислатларини уз ҳикоя-ривоятларида, эртакларида узига хос халқона усулда талқин этишди.

Зеро Алишер Навоийнинг куйидаги ибратомуз сатрларни бу халқлар учун ҳар қандай панд-насихатларда яқин ва кадрдон эди.

*Юз жафо қилса менга, бир қатла фарёд айламам,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам.*

Ҳар бир халқнинг оғзаки ижодиётида Алишер Навоий образи шу халқларнинг яшаш тарзи, тараққиёт босқичи билан бевосита алоқадорликда талқин этилди. Таҳлил

килинган узбек ҳикояларининг аксариятида уларнинг бой классик ёзма адабиётимиз таъсирида юзага келганлиги аниқ сезилади. Бу ҳикоялардаги бадиий-ғоявий мукаммалик ҳам шу билан изоҳланади. “Алломалар ибрати”да берилган “Шоир жиловдори” номли ҳикоя Восифий қаламига мансуб “Бадоеъ-ул вақое” асаридаги “Хамса” тугалланиши муносабати билан Ҳусайннинг Алишерни подшоҳликнинг оқ отига миндириши воқеасининг халқ бадиий тафаккурида интерпретацияга учраган вариантыдир. Ҳикоядаги Ҳусайн Бойкаро тилидан келтирилган: “...Ҳа, мен ҳозир сизнинг султонингиз келгуси авлод-аждодлари ҳам таъзимда буладиган султонидир. Мен ана шу ғазал мулкининг султони, улўғ шоирга жиловдор була олганимдан узимда йўқ шодман”, деган сузларда султон Ҳусайн мирзо “Рисола”сидаги қуйидаги сатрларнинг таъсири яққол сезилиб туради:

*Эрур суз мулкининг кишваристони,
Каю кишваристон, хисравнишони,
Дема хисравнишонким, қахрамони,
Эрур гар чин десанг, сохибқирони.*

Шунга ухшаш ҳолни туркман халқ ижодиётидан келтирилган ҳикояларда учратмаслигимизнинг сабаби, туркман ҳикоялари бевосита оғзаки ижод анъаналарининг давоми сифатида вужудга келган. Шунинг учун ҳам уларда афсонавий, фантастик эртақларга хос хусусиятлар тенг ҳуқуқли бадиий компонент сифатида аралашиб келади.

Узбек халқ ижодиётида яратилган ҳикояларда Алишер Навоий тарихий ҳақиқатга мос равишда узига тинч феодал оиласидан чиққан укимишли, доно вазир, буюк шоир сифатида талқин этилса, туркманлардаги Мирали (Алишер) халқ қуйи табакасининг вакили, шоир-бахшидир. Шунинг учун ҳам Миралини иложи борича, халқ бадиий тафаккури изн берган даражада, ана шу табақага яқинлаштириб, у билан бир бутунликда талқин этиш кучли. Мирали (Алишер) халқ қуйи табакасининг вакили булгани учун ҳам оилали киши сифатида берилади. Бунда асосий эътибор унинг оилавий, шахсий ҳаётига эмас, аксарият ҳолларда адолатпешалигини талқин этишга қаратилади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодиётида яратилган ҳикоя ва латифаларнинг аксарияти буюк шоир таржимаи ҳолининг “оқ доғлари”ни тулдириш, Навоийнинг нима учун “оламни тавре фард ва жроийда утқарган”лигини (Бобур) бадиий жихатдан узига хос тадқиқ ҳамда талқин қилишга бағишлагани ҳолда, бундай ҳолат туркман халқи фольклорига мутлақо учрамайди. Миралининг оилали киши тарзида берилиши бу муаммога узига бир чек қўйгандек туюлади. Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро образларининг ҳар икки халқ оғзаки адабиётида ранг-баранг усул, воситалар, хилма-хил вазиятларда ёритилиши ҳам шу халқларнинг тарихий-ижтимоий ҳаётидаги, яшаш тарзидаги узига хосликлар билан изоҳланади.

Ва ниҳоят, “фалак курмади мен каби нодире”, дэб уз ҳаёти ва ижодидан фаҳрланган буюк Алишер Навоий образини талқин қилишда бир халқ томонидан кашф этилган бадиий эпизод, ибратомуз шеърини сатр ва ҳатто сюжет йуналишларини тез-тез қардош халқлар ижодида кучиб юриш ҳолларининг ҳам гувоҳи буламиз-ки, бундай ҳодиса қардош халқлар ижодиёти, қолаверса, умуман бадиий ижод жараёни учун табиийдир.

ЛИРИК ВА ЭПИК ШЕЪРИЯТДА НАВОИЙ ОБРАЗИ

Алишер Навоий узининг кун қиррали ижодида меҳнаткаш инсонни, адолатни, инсонийликни қўйлаган, озодлик ва халқлар дустлигига мадҳиялар айтган бекиёс даҳо санъаткордир. Аллома адиб Ойбек таъкидлагандек, “Узининг оғир ва зулмат асри устидан ҳайкал каби баланд турган, шубилан бирга озухшаган бусиймони гуё уерга сирли ва қайсар замон шамоли келажакдан келтириб қўйгандай”¹ туюлади кишига²³. Зотан Алишер Навоий узининг ана шу фазилити билан жаҳоннинг “мангу яшайдиган ва ҳаракат қиладиган”, “жамият онгида ривожланишда давом этадиган” (В. Г. Белинский) ижодкорлари сафидан эътиборли урни ишғол этди.

Буюк рус танкидчиси Н. А. Добролюбов шеърининг узига хос таъсирчанлиги ҳақида: “Поэзия бизнинг ички

²³ “Ўзбекистон маданияти” газетаси, 1963 йил, 27 сентябрь).

сезгимизга, қалбимизнинг барча гузал, эзгу ва оқилона нарсаларга ишқибозлигига асосланади”,²⁴ – деб ёзган эди. Ўзбек шоирлари уз асарларида Алишер Навоийнинг бадиий образини ярагишга қул уришар экан, энг аввало халқ қалбидаги “барча гузал, эзгу ва оқилона нарсаларга ишқибоз” ликни янада оширишни кузда тутишади, уларни барча эзгу инсоний сифатларга эга булган комил инсон қилиб тарбиялашни кузда тутишади.

Ўзбек адабиёти ва санъатининг барча тур ҳамда жанрларида Алишер Навоийнинг бадиий образини яратиш борасида катта иштиёқ уйғонгани ва унинг тобора кенг куламлик касб этаётганининг боиси, академик адиб Ойбек таъкидлагандек, “...Навоийнинг ҳаёти – парвоз ва тушқунликка тула, лекин Навоийнинг узи инсон сифатида доимо юксакликда қолди... Султон Ҳусайн Бойқаро билан ёшлиқдаги шахсий муносабатлари сузсиз таъсир курсатди, лекин унинг оламийлиги, ақл ва заковати бусиз ҳам жуда аён эди. Унинг моддий имконияти, хар қанча қобилатли булса ҳам, йуқчилик туфайли мажбур булувчи кишилар қабл пасткашлиқлар ва виждони қабул қилмайдиган ишларга боришдан озод қилинганди, лекин шу билан бирга унинг шахсан тамагир булмаганига, сахийлиги, очик кунгиллигига ҳеч қандай шубҳа йуқ. Бундай сифатлар бир одамда мужассам булса, скептикларда бизга идеаллаштирилган қахрамонши рукач қилишяпти, деган фикр туғилади. Тарихий ҳақиқат, шундай булса нима қилайлик? Алишернинг турмуши тасвирида чиндан ҳам “қора доғ” йуқлигидадир²⁵. Алишер Навоийнинг ижоддаги ва инсон сифатидаги баркамоллиги, асарларидаги умуминсоний ғоялар талқини – шоирларни бу образ талқини мавзуига қайта қайта мурожаат этишга чорлаётган сабаб ана шундадир.

Поэзияда шоир образини гавдалантиришнинг ранг-баранг усуллари мавжуд. Биз бу уринда поэзияда Навоий образини гавдалантиришнинг нисбатан кенг тарқалган қуринишлари ҳамда бу бадиий усулларнинг адабиётидаги янги онг ва янги инсонни шакллантириш хусусида фикр юритишни лозим топдик.

²⁴ Н. А. Доролубов. “Адабий-танқидий мақолалар”, УзССР Бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1959 йил, 7-бе.

²⁵ “Ўзбекистон маданияти” газетаси, 1968 й, 27 сентябрь.

Лирик поэзия энг авалло поэтик ифодалаш принципига асослангани учун буюк шоир образини талқин этишда Навоий асарларида тасвирланган қахрамонлар номини талмеҳ воситасида лирик кечинма окимига киритиб, фикрни поэтик таъсирчан ифодалашга эришиш, ана шу қахрамонлар муаллифини укувчи хотирасида жонлангириш йулидан боради. Аксарият холларда поэтик ифодалаш принципига асосланган бу усул муайян қараш ва ситуацияларни бир-бирига зидлаб гаудалантириш жараёнининг махсули сифатида юзага келади. Ойбекнинг 1933 йилда ёзилган бир шеъри бор. Шеърда бир-бирини таниб, севиб қолишган бахтиёр киз ва йигитнинг кайфиятлари ифодаланган.

Шоир поэтик контекста Лайли ва Мажнунлар қисмати ҳақидаги мотивини киритиши билан лирик кечинма окимининг таъсир диапазони узгаришга учрайди. Унинг камрови кенгайди. Уқувчини узок утмиш қаърида содир бўлган фожиавий қисматлар тарихидан огоҳ этади:

*Йигит Мажнун эмас, қиз эмас Лайло,
Иккиси меҳнатнинг эркин зарбдори,
Икки севгилини қопламас асло,
Укиниш, айрилиқ, кузёиш зори...*

Мазкур сатрлар укувчи тасавурида муайян бирон-бир образни, тимсолни гаудалантирмайди. Улар Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона, улар ҳақида.

*Сунгин нечаким узоттим охир,
Йиглай-йиглай туготдим охир, –*

дея дoston битган шоир ҳақидаги укувчи тасавурида мавжуд бўлган тахаюлларни ҳаракатга келтириб, системалаштиради, муайян мақсад сари йуналтиради. Бундай поэтик ифодалаш усулини Алишер Навоий қуллаган вазн, кофия ва бадий шаклнинг бошқа қуринишларини қуллаш орқали ҳам амалга ошириш мумкин. Ифодалаш воситаси узгарадиган, лекин зидлаш, моҳият поэтик усул талаби доирасида қолаверади. Ойбекнинг шеърида образлар қисматини зидлаш етакчи булса, Собир Абдулла Навоийнинг “Меҳр куп кургуздим, аммо меҳрибоне топмадим” ғазали

таъсирида яратган “Кукка боқдим, сен каби иссиқ стора курмадим” деб бошланувчи ғазалида буюк шоир яшаган даврдаги ижтимоий муносабатлар нотекислигига тенгликни зидлайди. Эътибор берайдик, Навоийда:

*Куп уқудим Вомиқу Фарход, Мажнун, қиссасин,
Уз ишимдин бул ажаброқ достоне топмадим.*

Собир Абдулла:

*Мен укиб, хажр ила кукси пора Мажнун қиссасин,
Тушди бошга ишқ, мен куксимни пора курмадим.*

Собир Абдулладан келтирилган байтдаги мазмун моҳиятдан янги давр кишисининг маънавий оламини ёритишга: унинг озодлигини тараннум этишга хизмат қилишдан ташқари, буюк Алишер Навоий ва унинг “Лайли ва Мажнун” қиссаси ҳақида уқувчи онгиди узига хос ассоциациялар уйғотишга ҳам кумаклашади. Бу жараёнда мазкур ғазалдаги оҳанг, ритм ҳам фаол иштирок этади..

Шеърятда Алишер Навоий шахсининг муайян қирраларини тавдалантиришдаги бошқа бир поэтик ифодалаш усули шоир шахси ва фаолиятига оид у ёки бу фактик таъкидлаш орқали юзага келади.

Бу усул жуда куп шоирлар ижодида учрайди. Дейлик, Алишер Навоий узбек адабий тилининг асосчиси эканлиги исбот талаб қилмайдиган факт. Иккинчидан, шоирнинг бутун ижоди давомида севги-муҳаббатда садокатини куйлаб утганлиги ҳам бус-бутун тарихдир. Атоқли шоира Зулфия Навоий шахси, ижоди билан боғлиқ иккита ута салмоқдор ва кенг куламли фактни турт мисрага жо қилади. Ҳақиқий поэтик ифодалашда доимо шундай булади. Бутун бир романга сифмаган воқеа ва тақдирлар бир сатрда уз ифодасини топиши мумкин.

Албатта, поэтик ифодада воқеа ва тақдирларнинг кенгайтирилган тасвири эмас, балки улар учун энг характерли булган унумлашма, уларнинг моҳиятларини белгиловчи қирралар берилади, холос. Қатрада уммон акси берилади. Шу нуқтаи назардан Зулфиянинг шеърига эътибор берайлик:

Нақадар бахтиёр инсон эканман,
 Сизнинг тилингизда чиқибди тилим.
 Севгида толе ёр жувон эканман,
 Сизнинг маҳбублардан олибман таълим.
 Асли-насли билан шоир эканман
 Шоирликка узр.....

Сатрларнинг заминиди Зулфияга, унинг ижод матери-
 алига хос поэтик мажозий ситуациялар мавжуд булгани
 учун ҳам улар узларига нисбатан кенг, теран поэтик умум-
 лашмаларни ташияпти. “Нақадар бахтиёр инсон эканман”
 дейилгач, укувчи бу бахтиёрлик боисини шеърнинг иккин-
 чи сатридан излашга мажбур булади. “Сизнинг тилингиз-
 да чиқибди тилим” мисраси энди унинг эътиборини XV
 аср воқеалари қарига тортади. Нега энди “Сизнинг ти-
 лингиз?” Узбек тилида деса булмайдими, булади, бироқ у
 холда шеърдаги поэтик-мажозийлик вазияти йуққа чиқади.
 Узбек адабий тилининг асосчиси ҳақидаги поэтик қочирим
 барҳам ейди. Кейинги сатрлардаги ифодалаш ҳам шу йу-
 синда кечади.

Севгида толе ёр жувон эканман,
 Сизнинг маҳбублардан олибман таълим, -

Сатрларига сингдирилган поэтик мазмун яна ҳам теран,
 яна ҳам кенг куламдир. Уша сиз яратган маҳбублар –
 Лайли, Ширинлардан таълим олганим учун ҳам, мана неча
 йиллар утдикм, ҳамон уша баҳор куйчисини “Баҳор келди
 сени суроқлаб, қайдасан деб дараклаш билан, унинг ёди
 билан узимни овутиш-да бандман. Сизнинг маҳбубларингиз
 муаллималик қилгани учун мен бу қисматнинг мушкул, оғир
 ва ута бешавқат синовларига чидадим” демокчи шоира.

Қолаверса, шоирлигим ҳам Сиз туфайли, деб узининг
 буюк бобокалони – шоир олдидаги бурчини адо этмоқчи.

Шоира “Пушкинга” деб аталган бошқа бир шеърда
 ҳам Навоийни Ҳофиз, Фузулий ва Пушкин каби даҳолар
 билан бир сафга қуйиб, аёллар қисматини талқин қилишда
 ва уларни улуғлашда Пушкин билан Навоий ижодида
 қандайдир уйғунлик топади, уларни халқлар дустлигининг
 қўйчилари сифатида тараннум этади.

Зулфиянинг “Қуёшли қалам” достони буюк адиб Ойбекка бағишлаб ёзилган бўлса-да, шоира адибнинг Навоий шахрига сафарини тасвирлаш борасида халқнинг буюк Алишерга бўлган меҳри ҳамда Навоий ижодининг асрлар оша барҳаётлик касб эта бориши сирларини лирик чекинишлар воситасида ута таъсирчан ифода этади. Лирик чекинишдаги ифодалаш усули шартли-поэтик принцип асосига қурилган. Шоира шартли-поэтик акс эттириш принципига амал қилиб, шоир асарлари ғояларининг барҳаётлигини ифодалаш учун Алишер Навоий XV аср, Ҳирот бағридан XX асрга – Ўзбекистонга кўчиради, уни “казо-казо ишчилар” даврасига қушади. Фан учун бундай шартлилик ута ноилмий мақтанчоқлик ҳисобланса, поэтик ҳаёл ва тафаккур учун бу шунчаки инсон ҳамда ижтимоий ҳаётни тадқиқ этишдаги узига хос воситалардан биридир.

*Чули малик куксин кесиб тушган йул
Руёдай бир янги дунёга чорлар.
Бугунги фикр, ижод, меҳнат номли қул
Булиб нак кафтида кутармиш шаҳар.*

*Навоий шахри бу! Мудом ёш, нури,
Бемисол, бетахлит шеър даҳосидай.
Ухшаши йуқ бу курк эркалаб кузин,
Адиб асабини дул шарросидай*

*Савалади минг хил туйгулар, ҳислар,
Босиб утди дунё хотира бирдан.
Гуё Навоий ҳам одимни тезлаб
Ҳузурига шоиди мезбонлар билан.*

*Навоий байтма-байт утиб беш аср.
Юрар казо-казо ишчилар аро.
Ҳар уй дафтарида, ҳар куни минг бир
Тилда номи такрор, оддий Фуқаро.*

Шартли-поэтик шартлилик принципидан фойдаланиб у ёки бу ғояни ифодалаш контекстаги лирик кечинма оқимида таъсирчанлик бахш этади. Уқувчи диққатини узига тортади, натижада унинг бу ғайритабийлик асосидаги мохиятни

билишга, аниқлашга булган кизиқиши ортади. Бунинг учун, шубҳасиз, мазкур сатрлардагидек, воқеа-ходисалар ва шахсларни узоқ утмишдан ҳозирги даврга кучиришга асос буладиган, бундай восита орқали айтилмоқчи булган фикрнинг салмоқдорлигини таъминлайдиган поэтик мақсад булиши керак.

Иккинчидан, поэтик шартлилик асосида воқеалар, шахсларнинг асрдан асрга, замондан замонга кучиши улардаги ҳар икки давр моҳиятига ҳамоҳанг, уйғун қирралар, томонларнинг бұрттирилишига олиб бориши лозим. Уша кучирилаётган нарсанинг узида ҳозир учун зарур булган асос, поэтик пойдевор булиши шарт. Акс ҳолда воқеа ва инсонларни асрдан асрга кучириб юришдан ҳеч қандай маъни чикмайди.

Зулфиянинг “Қуёшлиқалам” достонидаголинган мазкур сатрларда Навоий ғоялари ва яратган қаҳрамонларнинг фаолият, интилишларидаги замонамизга ҳамоҳанг, унга уйғун чизгилар ана шундаи асос вазифасини утайди.

Иккинчидан, Навоийнинг XV асрдан кучириб, XX асрда ҳаракат қилдирилиши бирданига, даб-дурустдан амалга оширилаётгани йук. У дастлаб адиб (Ойбек) ҳаёлида жонланиб, ана шу ҳаёл қанотларида ҳаёллай майинлик билан мезбонлару казо-казо ишчилар орасига сингиб кетади. “Адиб асабини дул шарросидай “ савалаган минг хил уй-туйгулар ҳам “шеър даҳосидай бемисол, бегаҳлиг” Навоий шаҳрини курганидан кейин жунбушга келди. Шундай қилиб лирик кечинма оқимдан Ойбек- Навоий шаҳри – унинг гузаллиги ва Навоийнинг меҳмонларни кутиб олиш учун мезбонлар билан бирга уларга пешвоз чиқиш воқеалари урин олган. Ойбекнинг буюк шоир ҳақида илк бор йирик роман ёзганлигини, унга қадар эса Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қатор диққатга молик тадқиқотларни амалга ошириб, мутафаккир шоирнинг ижод психологиясини теран ҳамда батафсил урганганлигини назардан соқит қилмаслик, Навоий шаҳрининг гузаллиги билан рубару бўлгач, атоқли адиб “асабини минг хил туйгулар, хислар дул шарросидай” савалагани ойдинлашади, мазкур поэтик-мажозий вазиятнинг моҳияти узлигини намоиш қилади. Адиб ҳаёлида “бир дунё хотира” жонланади.

Ойбек онги ва тасавурида содир булаётган ана

шу фикрлар талошининг қонуний натижаси сифатида “Навоий... одимни тезлаб”, “меzbонлар билан” меҳмонларни кутгани шошади. Фақат ана шу фикрлар талоши туфайли у казо-казо ишчилар орасида юрипти, оддий инсон сифатида улар қаторида шаҳар қуряпти.

Зулфиянинг Навоий образини талқин этишдаги узига хослиги, оригиналлиги ҳам ана шунда. У устоз Ойбекнинг Навоийга булган улкан ва беадоғ меҳрини ҳам, биз учун шунчаки меҳрдек туюлган бу ижодий ҳолат заминидаги ута мураккаб, ута машаққатли меҳнатни ҳам теран ҳис қила олган. Шеър номи билан аталган “бемисол, бетахлит” шаҳарни қуриб ҳар қандай санъаткор ҳам Ойбек тушган вазиятни бошидан кечирмайди. Мабодо бу ҳолатни узга шоир ёки адибга нисбат берсак, бу муайян маънода мантиксизлик буларди. Қолаверса, бу уринда Ойбек шахсига хос хусусият – кутаринки жушқинлик ва ута фидойиликни ҳам унутмаслигимиз керакка ухшаиди. Ана шуларни яхши ва теран ҳис қилгани учун Зулфия Навоийни нисбатан қисқа туйғулар тўлқинида булса ҳам ХУ асрдан ХХ асрга кучира олган.

Алишер Навоий образига хос чизгиларни бериш орқали уқувчи гасавурида муайян туйғуларни жонлантириш усули нисбатан ранг-баранг бўлиб уларнинг нечоғлик оригинал ва бетакрор чиқиши муаллифларнинг бадний тафаккур қудрати билан изоҳланади. Дейлик, Ҳамид Олимжон.

*Пушкин пайдо булган ҳар бир эшикда
Навоий шарафи яшар мукаддас, -*

деб ёзган экан, худди шу сатрларнинг узида шоирнинг дустлик, интернационализм ҳақидаги қарашларининг теранлиги ҳамда буюк Алишер Навоийга фақат узбекларнинггина эмас, шунингдек, бошқа халқларининг ҳам меҳр-муҳаббати уз ифодасини топган. Сатрлардаги нозик поэтик ишора – икки даҳо санъаткорини ёнма-ён қуйиш Ҳамид Олимжонга уларнинг ижоди учун хос булган асосий хусусиятлар – гуманизм ва халқ дустлиги ғояларини ифодалашга имкон берган. Буюк шоир образи билан боғлаш чизгиларни бундай муҳтасарлик, теранликлар бериш ва улар натижасида давримизнинг илғор, етакчи ғояларини таъсирчан ифодалашни фақат бармоқ вазнида ёзилган лирик асарладагини эмас,

шунингдек энг қадимий вазн арузда ёзилган ғазалларда ҳам амалга ошириш мумкин.

Арузнинг қадимийлиги, уни араб истилосига қадар ҳам туркий халқлар ёзма адабиётида мавжуд булгани ҳақидаги қараш ва мулохазаларнинг салмоғи кейинги йилларда анча ошиб бормокда²⁶.

Ҳатто, чет эл олимлари ҳам арузи туркийнинг нисбатан қадимийлигини эътироф этмоқдалар. Эрон олими Фазлуллоҳ Саво бу ҳақда тухталиб, ёзади:

“Туркистонча ёхуд Хуросонча аруз усули хижрий гуртинчи асрлардан бошланади”²⁷. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий асос солган узбек ғазалиёти Гафур Ғулом, Ҳабибий, Чустийлар, Ҳамид Олимжон ва Уйғунлар томонидан янада ривожлантирилди. Ғазалнинг мавзу доираси, образлар системасигина эмас, унинг шаклида ҳам муайян узгаришлар содир булди. Бу давр, тараққиёт талаби эди. Традиция ва новаторликнинг характери, габиати шунини тақозо этади. Шунинг учун ҳам янги аруз буюк Навоий ва Фузулийдир, Бобур, Машраб ва Мунислар, Фуркат ҳамда Муқумийлар қўллаган арузнинг қонуний издоши, ворисидир. Арузда қалам тебратган ва тебратаётган шоирларимизнинг Алишер Навоийни узларига устод, деб билиб, унинг образига хос бетакрор чизгиларни уз ғазалларига алоҳида бир сифат курсатгичи сифатида киритишлари ҳам ана шундандир.

Эркин Воҳидов “Ёшлик девони”га ёзган дебочасида ана шу бурчдорлик масаласини бериш оркали куйидагича ифодалайди:

*Истадим сайр аиламоқни мен ғазал бустонида,
Кулмангиз, не бор сенга деб Мир Алишер ёнида.*

*Шеъроят дунёси кенг, гулзори кун, бустони кун,
Хар кунгил арзини айтур, неки бор имконида.*

*Эй мунаққид, сен ғазални куҳна деб камситмагил,
Севги ҳам Одам Атодин қолган инсон қонида.*

---

²⁶ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: А. Рўстамов. Аруз ҳақида, “Уқи-тувчи” нашриёти. Тошкент 1976 й).

²⁷ Фазлуллоҳ Сафо “Осорхон баргузадан шеъри”. Техрон. 1337 хижрий, 16-саҳифа. (Асар форс тилида)

*Тошга ҳам ширин газал бахш айлагай оташ ва жон,
Шавқ ути ёнса агар шоир – газалхон қонида.*

*Рост, газал авжида барча Ой ила Зухро эмас.
Куп эрур сомончилар ҳам шеърият осмонида.*

*Дустларим, шоир деманг, Эркин газал шайдосидур,
Еш денгу маъзур тутинг, саҳв улса гар девонида.*

Ғазални тулиқ келтиришимизнинг боиси, бизнингча, унинг ҳар бир сатри, бандидаги мазмун бевосита ғазал мулкининг султони образини яратиш борасида ута эҳтиёткорлик ва меҳр билан тортилган нозик чизгилардир.

Ғазалнинг биринчи бандида муаллифнинг шунчаки бир мақсади (ғазал бустонида сайр этиш) ва мақсад йулидаги руҳий ҳадик (зеро у ғазал мулкининг султонига қарашли бустонида сайр этмоқчи) уз ифодасини топган. У ҳали сайр этмади, энди сайр этмоқчи. Бу мақсад йулида турган асосий довон ана шу бустоннинг султони Мир Алишер Навоийдир. У султон билан тенглашмоқчи эмас, балки унинг тасарруфидаги гулзордан гулу лолалар териб, шеърий гулдаста тайёрламоқчи, эҳтимол бу гулдастада лола билан ёнма-ён шунчаки бир оддий ут ҳам булар... Банддаги биргина “қулмангиз” сузида яширин куп маънолик хислати бунга ишорадир. Иккинчи бандга уткач, ғазалдаги лирик кечинма йуналишига бевосита султоннинг узи ҳам “аралашади”, бу йуналишни бошқаришда муаллиф Мир Алишердан мадад сурайди. Шунинг учун ҳам банднинг мазмуни буюк шоирнинг “Бу бустон саҳнида гул куп, чаман куп” сатрларига ута ҳамоҳангдир. Бу мутлақо устод сатрларидаги мазмунни узлаштириш эмас, аксинча, Мир Алишер образининг чизгиларини беришда унинг уз эстетик қарашларидан фойдаланишдир. Худди ана шу Навоий сатрларининг моҳиятидан фойдаланиш уринли булгани учун ҳам иккинчи банд билан биринчи банд уртасида маъно алоқадорлиги юзага чиққан. Мир Алишер ёнида сенга нима бор, деб кулишингиз уринсиз, зеро улуғ амирнинг ўзлари “Бу бустон саҳнида гул кур, чаман куп” дейиш билан менинг сайр истагимни маъқуллаяптилар, мазмунидаги тугал ҳукм

шоир образи талқинидаги чизгини янада тиниклаштиради ҳамда уз-узидан “Кулмангиз, не бор сенга, деб Мир Алишер ёнида” сатридаги ботиний маънони англаб олишда уқувчига ёрдам беради.

Учинчи бандга келиб, диққат билан эътибор берилмаса, муаллиф Мир Алишер образи талқинидан узоклашиб кетгандек таассурот туғилади. Бу таассурот юзаки, уткинчидир. Ахир, 20-30 йилларда Алишер Навоийга булган ноилмий муносабатлар, уни “феодал”, “сарой шоири”, “фикрий ҳаёт эътибори билан ислом тасаввурига мансуб” чигатой шоири²⁸ дея қоралашлар худди ана шу сатрларда эътироз билдирилаётган, туғрироғи, арузни янги давр учун номатлуб, кераксиз, деб эълон қилган мунаққидларнинг фикрига мазмундош-ку. Албатта айб куйишлар хилма-хил, лекин моҳият бари бир битта. Арузни рад этиш ғазални инкор этишга, бу эса шу мулкнинг султони Алишер Навоийнинг бизга замондошлигини тан олмасликка олиб боради. Навоий ижодининг моҳиятини, унинг олашумул аҳамиятини менсимасликка олиб боради. Бу борада эса хатонинг катта-кичиги булмайд. Эркин Воҳидов узбекнинг куксини осмон қилган бобокалон шоиримиз ҳамда унинг ардоқли мулки – ғазални химоя қилиш, ана шу ҳаракатини далиллаш учун Одам Ато ва Момо Ҳаво ҳақидаги ривоят чизгисини ҳам ута уринли қўллайди.

Туртинчи банднинг мазмуни Навоий истеъдодининг яна бир олмос қиррасини очишга қаратилган. Бу шоир ғазалларидаги таъсирчанлик, уқувчи дилига ошно булган, унинг калб турларида “ҳазинаи ганж” сифатида ардоқланган латиф дардга ҳамоханг туйғуларни жонлантира олиш хусусияти билан боғлиқ поэтик ҳодисадир. Ғазалларидаги бу сифат қиррасини Алишер Навоийнинг узи ута нозиклик билан ифодалаган:

*Эй, Навоий дардлик назминги аҳли дард билур,
Дардсиз доғу булур они укигоч аҳли дард.*

²⁸ Каранг: Вадуд Махмуд. “Маориф ва уқитувчи” жури. 1925 йил, 4-сон. Ж. Бойбулатов. Узбек адабиёти ва чихатойчилик. “Қизил Узбекистон” 1929 йил, 13 14 15 май сонлари. Яна шу автор, “Узбекларнинг адабий мероси остида пантуркизм” “Шарк ҳақиқати”, 1930, 7. 8. 9-сонлар.

Эркин Воҳидов буюк шоир ғазалларига хос худди ана шу томонни поэтик асарнинг тошга ҳам “оташ ва жон” - ҳарорат ва ҳаёт бағишлай олиш қудратига қодирлиги ҳақидаги янги, оригинал ташбиҳлар билан яна бир бор исботлаяпти. Улкан шоир Михаил Светлов “Шеър юқумлик касал қаби хислатга эга бўлиши лозим” – деганда ҳам, бизнингча, ана шу қиррани назарда тутган.

Бешинчи банднинг мазмуни ҳам бевосита Навоий образи талқинига алоқадордир. Агар буюк шоирнинг эстетик қарашларини диққат билан кузатсак, унинг ғазал мукамаллиги йулида ҳар қандай нуқсон ва камчиликларни руй-рост у ёки бу муаллифнинг обру-эътиборидан қатъи назар, очиқ, холислик билан таъкидлаб утганининг шоҳиди буламиз. Бу уринда биргина мисол билан чегараланишни лозим топдик.

Алишер Навоий узининг “Мажолис-ун нафоис” асарида 459 шоирнинг ҳаёти ва ижодига оид характерли томонларни зикр этади. Шулар жумласида шоир Атоийнинг ижодини ҳам юксак кадрлаб, уни алоҳида қайд этади. Атоийнинг туркий тилдаги ижодини фахр билан таъкидлагани ҳолда шоирнинг:

*Ул санамкин сув яқосинда паритек ултурур,
Ғояти нозуклукидин сув била ютса булур, -*

Сатрларидаги қофия номутаносиблигини “қофиясида айибғинаси бор” (ултурур ва булур) эслатиб утишни ҳам унутмайди. Ғазалдаги мазмун ва шакл мутаносиблигига шўнчалар талабчанлик билан муносабатда булган Алишер Навоий “шеърят осмондаги сомончилар” ни мутлақо кечирмаган, уларни ҳеч аямай танқид қилган. Шоирнинг умуман “сомончиларга” булган муносабати “Ҳайрат-ул аброр”нинг ун бешинчи мақолотида келтирилган ушбу сатрларда ўз ифодасини топган:

*Англамайин сузда туюқ баҳрини,
Кайси туюқ, балки қушиқ баҳрини,*

*Лафзлари бемаза, тартиби суст,
Носара маънию адо нодуруст...*

*...Турфа буқим, шеър қуйиб отини,
Еткурубон кукка мубоҳотини.*

*Турфароқ улқим, тонириимни билиб,
Ҳақдин уялмай, манга зоҳир қилиб,*

*Ваҳки манга жилвагар айлар чоги,
Истабон эхсон доги, таҳсин доги,*

*Кунгума куп тиги жафо урдилар,
Дема кунгул, жонима текурдирлар.*

Ҳозирги укувчи анойи эмас. У Атоийнинг бир бандидаги кофияда йул қуйилган нуқсоннинг – “айибгинаси” нинг устод шоир асарида қайд этилганини жуда яхши билади. Шунинг учун ҳам “сахв улса гар девонида” – ёшлиги учун маъзур тутарсиз, тарзида укувчидан бир оз андиша, бир оз эҳтиёткорликни раво қуриш суралаяпти. Шундай таҳлил ва тадқиқ йулини тутганимиздагина ғазалнинг биринчи байтидан охирги байтигача буюк Навоий ҳақидаги уймулоҳаза ҳамда фикрлар билан туйинтирилганлиги ойдинлашади. Навоий образининг поэтик талқинига тааллуқли чизгила Эркин Воҳидов уртага ташлаётган юксак ғоявий-эстетик талаблар заминидадир. Бу шоирнинг юқорида эслатилган китобига киритилган “Жавохирга бергисиз бойлик” сарлавҳали мақоласидан келтириляётган куйидаги мулоҳазалар ҳам тасдиқлайди:

“Навоий шундай улкан чуққики, ундан узоклашган сари маҳобати купроқ намоён булади. Биз бу чуққига зинҳор ортимизда қолган даражада деб эмас, доимо олдинда турган, биз доимо интилиб яшайдиган юксаклик деб қараймиз... Навоийнинг санъаткорлигига фақат ҳайратланиш мумкин. Унинг шеърятти мужиза даражасида”.

Таҳлил қилинган “Дебоча” ғазали ана шундай ҳайратланишлардан бирининг поэтик ифодасидир. Шунинг учун ҳам Навоийнинг муъжиза шеърятти қаршисида бу девонда “сахв улса”, маъзур тутса булади. Куришиб туриптики, Навоий даҳоси ва унга булган турфа хил муносабатларнинг мохияти мазкур ғазалдаги ҳар бир банд, ҳар бир поэтик суз

бирикмасининг борлигини таъминловчи асосга айлантирилган. Бу эса Навоийнинг асарларидан “инсон қули битганига ақл бовар қилмайдиган” даражада ҳайратга тушган Эркин Воҳидов поэтик тафаккурининг кашфиётидир.

Шунга ҳамоҳангрок хусусиятини Жамол Камолнинг ғазалларида ҳам учратамиз. Бироқ унда устод Навоий ҳақидаги уй-мулоҳаза, кузатишларни ифодалаш силсиласи булмагани учун улар эпизодик характер касб этади:

*Мен замона углидирман, мен – ғазалхон наслиман,
Менга ҳам Гулбонги булбулдан келур дунё ғазал...*

*Мир Алишер хоқи пойин кузга суртарман, Жамол,
То ёзай деб куз нурим бирлан гули раъно ғазал.*

Жамол Камол ҳам буюк шоир образининг талқинига оид чизгиларни кашф этгандай туюлади. Лекин бу устод ва шогирдлик ҳақидаги ахборотсимон фикрни айтишдан ташқарига чиқиб кетишга имкон бермайди. “Мир Алишер хоқи пойин кузга” суртиш фақат ғазалнинг матъласидаги “Ғазалхон наслиман” бирикмаси билан мантиқий алоқадорликка киришади, ҳолос. Натижада, шоирнинг буюк устоз ҳақидаги уйлари ғазалнинг бошдан охирига қадар бир текисда, бутун лирик кечинманинг йуналишини белгиловчи поэтик асосга айлана олмайди. Жамол Камол ғазалидаги Навоий эпизодик характерга эга эканлиги ҳам ана шундан. Иккинчидан, образ чизгиларининг нисбатан мухтасар ва теранликка эга эмаслиги ҳам уқувчи тасаввурини шоир ҳақидаги турфа хил муносабатлар, қарашлар қаърига тортиб, уларнинг юзага келиш сабабларини тадқиқ этишга чорламайди. Эркин Воҳидов ғазалидаги “ғазал бустонида сайр истаги”, “шеърийат осмонидаги сомончилар” каби поэтик эпизодларда эса биз мутлако узгача вазиятга дуч келдик. Сабаби уларга Навоий ва у билан боғлиқ воқеаларнинг моҳияти руҳ сифатида сингдирилган. Худди ана шу хусусият ўзлигини намойиш қилмас экан, энг чиройли, қутилмаган оригинал ташбиҳ ҳам эпизодик характердан узга аҳамият касб этмайди.

Алишер Навоий образини яратиш йулида юзага келган баъзи поэтик асарларда унинг қаҳрамонларини санаб утиш, асарлари номини шуғчаки эслатиш етакчи булиб

қолди. Булар буюк шахсни бадиий талқин қилиш йулидаги дастлабки изланишлар эди.

Профессор Хомил Еқубовнинг шаҳодат беришича, буюк шоир ҳақидаги биринч шеър Боту (Маҳмуд Ходиев) томонидан ёзилган булиб, болаларга аталган ҳамда “Болалар дунёси” журналининг 1921 йил 2-сонида “Навоий” сарлавҳаси остида босилиб чиққан.

Шеър Алишер Навоийнинг халқимиз олдидаги буюк хизматларини раво, болалар учун ута тушунарли тилда мадҳ этади. Шоир ХУ асрда ҳукм сурган туркий тилни камитиш ҳоллари ҳақида гапиргач, бирдан ана шу тилни химоя қилган инсон ҳақида гап очади ва уни ўқувчиларга узига хос йулда таништиради:

*У киши ким, десангиз,
Айтиб берай, уртоқлар
У кишимми? Билсангиз,
Буюк шоир Навоий,
Шунинг учун болалар
Навоийни севайлик,
Навоийнинг отини
Олтин билан ёзайлик.*

Аввало, шеърнинг тузилиши, ундаги кечинма оқими узига хос. Дастлаб форсигуй, арабнавис шоирларнинг мавкелари, туркий тилда асар ёзган шоирларнинг камситилиши ҳақида гапирилиб, бирданига шу тил химоячиси ҳақидаги фикрга ва ундан Навоийга утилади.

Натижада Алишер Навоийнинг адабиётимиз тарихида тутган урни, унинг буюк хизматлари ўқувчилар онгига, уларнинг ақлу шуурига узига хос йусинда сингдирилади. Боту, шубҳасиз, болаларнинг қизиқишини, психологиясини, сирли ҳолатлар моҳиятини билишга мойиллигини ҳисобга олган.

30-йилларга келиб буюк шоир ҳақидаги шеърларнинг салмоғи анча ошди. 1939 йилда бу мавзуда Мамарасул Бобоев “Занжирланган шер” номли асарини яратди.

Мамарасул Бобоев уз поэтик ниятини фалсафий ижтимоий усулда ёритади. Шеърдаги лирик кечинманинг йўналишига диққат қилинса занжирбанд шернинг атрофга

қандайдир қалр-нафрат билан қараб туриши адолатталаб ижтимоий бир кучнинг рамзига айланади. Шуниси ҳам борки, шеърга Навоий муйқаламига мансуб ягона “Занжирланган шер” сурати асосий туртки булган.

Албагта, шер сурагининг поэтик шарҳи эмас. У нисбатан кенг роқ бўлиб, Навоий шахси, унинг ижоди, қахрамонларига оид муайян кирраларни ҳам камраб олади. М.Бобоев уз поэтик услубига содиқ қолиб, шеърнинг ижтимоий қамровини нисбатан кенг олади. У буюк шоир шахсига оид деталлар аниқлигига эмас, балки унинг маънавий олами, улуғворлигига оид умумлаштирувчи деталларга купроқ мурожаат этади. Натижада шеърда кутаринкилик, романтик ифодалаш усули етакчи аҳамият касб этади.

Шоир узининг романтик ниятини мукамалроқ ифодалаш учун унга ҳамоҳанг ташбиҳлар танлайди. Шеърнинг шартли биринчи қисмидаги ташбиҳлар нурли, ёрқин. М. Бобоев ҳатто буюк шоир қахрамонлари характерларидаги трагик томонларни унутгандай иш куради. Фақат нурли қирраларни излайди. Натижада уқувчида муайян кутаринки туйғулар силсиласи вужудга келади.

*Бу занжирланган шер, мужассам бир халқ,
Бунда гавдаланар ердаги дехқон.
Беллари дол булган омоч учидай
Тог қазувчи, метмор, қирдаги чупон,
Виждон, қуёш бетли ҳақиқат ва ҳақ...
Бу занжирланган шер, мужассам бир халқ,
Бу ошиқ мажнундир, донишманд Фарҳод,
Бу вафоли Ширин ва гуза. Лайли.
Бу мехрибон Шопур, аламли Бехзод.*

Шартли иккинчи қисм ана шу нурли оламнинг аксидир. Навоий маънавий оламига зид булган реал борлиқдир. Шунинг учун ҳам лирик кечинма оқимида ҳам, поэтик контекст характерида ҳам олдинги қисмдагига нисбатан зид ҳолат, поэтик вазият юзага келади:

*Қаршисида ҳоким чирик салтанат
Жаллод кузларидай манфур ва қонли,
Эрлар ҳақоратда: шерлар занжирли,
Ҳарамларда қизгин ҳайвоний ишрат.*

Шоир буюк Навоий образига муайян кирраларни чизгач, шеърнинг охиридаги турт мисрада тушунтириш, изоҳлашга утиб кетади. Чунки шеърнинг олдинги шартли биринчи қисмидаёқ “занжирланган шер” поэтик бирикмаси Навоий шахсига ишора булиб хизмат қилади. Қолаверса, унинг қаҳрамонларининг, замондоши Бехзоднинг таъкидланиши ҳамда уларга қарам-қарши “чирик салтанат” “ҳайвоний ишрат” кабиларнинг берилиши буюк шоир шахси ҳақида муайян тасаввур уйғотади. Шундан кейин “Бу занжирланган шер – даҳо Алишер” сатри билан бошланувчи банд мутлақо ортиқча булиб қолади. “Занжирланган шер” асаридаги лирик кечинма оқимига диққат қилинса ҳам охириги банднинг ортиқчалиги, зурма-зураки киритилганлиги яққол сезилади.

Бу ҳол 30-йиллар ўзбек шеърятининг муайян изланишлари бошидан кечираётгани билан бевосита боғлиқ ҳодисадир. Иккинчидан, бу йилларда Алишер Навоийнинг шахси, ижоди ҳақидаги фикр ва қарашлар кенг ўқувчилар оммасига ҳозиргидек тушунарли ва яқин булмагани учун шоир ана шундай изоҳлаш йулини тутгандек қуринади. Акс ҳолда қуйидаги шеърый баённинг нима учун асар тугалланмаси сифатида киритилишини изоҳлаб булмайди.

*Бу занжирланган шер – даҳо Навоий,
Минг иллик маданиятнинг қомуси,
Бу шер ҳаётга мангу келган эр,
Беш юз ёшли тиниқ шеър Амуси.*

Сатрлар оддий насрий баён усулини эслатади. Уларда на поэтик ифодага хос оҳанг (“қомуси” билан “Амуси” поэтик мазмун талабига қура эмас, шунчаки зурма-зураки қофияланган), на ўқувчининг ёдида қоладиган бадий гашбихлар бор. Бу сатрларсиз ҳам шоирнинг поэтик нияти ўқувчига тулиқ англашилиб шоирнинг илк изланишлари натижасида юзага келганини эътибордан соқит қилмаслик, ҳарҳолда муаллиф буюк Алишер Навоий образининг муайян кирраларини поэтик тадқиқ этиб, ўқувчиларда у билан боғлиқ конкрет тасаввур уйғота олган.

Ўзбек адабиётининг йирик ва бетакрор намоёниси Миртемирнинг “Бахшининг айтганлари” (1939) “Қуш тили” шеърларида ҳам буюк шоир образини ғоявий эстетик тадқиқ

этишда унинг асарларига мурожаат этиш усули, у яратган образлар воситасида ижодий ниятни амалга ошириш етакчилик қилади. “Бахшининг айгганлари” да Миртемир материални “Садди Искандарий” дан олади. Туғрироғи, ундаги бир ривоятдан фойдаланиб, Алишер Навоий дунёкараши, унинг комил инсон ҳақидаги қарашлари билан боғлиқ муаммони тадқиқ этади. Навоий образининг муайян қиррасини ёритиш учун Миртемир шоирнинг салмоқли ижтимоий-фалсафий ғоялар оламига мурожаат этади.

Миртемирнинг “Бахшининг айтганлари” шеъри узига хос поэтик композицияга эга, Шеърнинг экспозициясида бахшининг уз созига мурожаати уз ифодасини топган. Шоир илк сатрлардаёқ уз ижодий ниятини уқувчига етказишга муваффақ бўлади, шеърнинг мавзуи билан уқувчини огоҳ этади. Қуидаги сатрлардан кейин бахшининг “Садди Искандарий” таъсирида поэтик интерпретация асосида туқиган узига хос ҳикояти берилади. Шоир уз шеърдаги поэтик ифода усулини халқ ижодига ҳамоҳанг , у билан муштарак йуналишда қуради. Шеърнинг оҳанги ва жаранглашини ҳам бахшининг овози ҳамда сознинг навосига мослайди.

*...Эшитганни суйла бир оз,
Навоийдан куйла бир оз,*

*Тимсолдир “Искандарнома”,
Номасида қуп ҳангома.*

Бахшининг ҳикояси гоҳ ғамгин, гоҳ ғазабли, гоҳ уйчанлик касб этади. Бу ҳолатлар шеърда акс эттирилган воқеаларнинг ривожини, уларнинг характери ҳамда табиати билан бевосита боғлиқ ҳолда юзага келади.

Искандар замонида мағриб мамлакатларининг биринида жуда катта қирғин бўлиб, юрт подшоҳсиз қолади. Адолатпарвар Искандар мағлуб юртнинг тирик қолган аҳлига мурожаат қилиб, оралариндан бирон-бир ақлли кишини курсатинглари, уни подшо қилиб кутарайин, дейди. Шунда одамлар Искандарга қарата қуйидагича жавоб қиладилар:

*Ундай одам қолгани йуқ,
Сузимизнинг ёлғони йуқ,*

Магар, қолди биров омон,
У ҳам булса телбасимон,
Уликлардир сўхбатдоши,
Гиёҳ-кукат нону оши.
Тириклардан топмай улфат,
Кезар танҳо, умри кулфат.

Шунда Искандар уша “телбасимон” уликлар билан сўхбатдош кимсага қизиқиб, уни олиб келишни буюради.

Эл гадони бошлаб келди...
Ёқаси чок, кукси пора,
Кураб кузга бир бечора,
Даҳр ишидан силккан этак,
Икки қулда икки суяк.

Миртемир қадимий бу шарқ хикоятини ута пишиқ, бир-бирини мантиқий-психологик тулдириб борувчи қисмларга будинган поэтик композиция асосига куради: қирғин-барот уруш туфайли хонавайрон юрт подшоҳсиз қолди. Искандар адолатли ҳукмдор бўлгани учун бу юртга доно бир кишини шоҳ этиб тайинлаши шарт. Шоҳсиз қолган юрт аҳли унга “телбасимон” кишининг ғаройиб хислати ҳақида хабар беради ва кутилмаганда бу киши иккита – бири шоҳники, бири гадоники бўлган чаноқни кутариб келади. Сунг Искандар мутлоқ кутмаган жумбоқни уртага ташлайди:

Қиммати бир улганида,
Аммо тирик юрганида
Бири ғариб, бири устун..
Бу не жумбоқ, бу не тугун?

Бироқ бу шеърнинг кульминацияси, авж нуқтаси эмас ҳали. Бу – “даҳр ишидан этак силккан” шунчаки бир дарвишнинг ижтимоий тенгсизлик ҳақидаги ибратомуз ҳукми. Бундай ута тағдор саволни ҳаётнинг турли-туман машаққатларини бошидан кечирган ҳамда уларнинг содир булиш сиру асрорларини излаган, у ҳақда узича муайян хулосага келган кишигина бериши мумкин.

Искандар берилган саволнинг моҳияти адолатпарварлик борасидаги ўз идеалларига ҳамоханг бўлгани учун ҳам уни

шоҳликка кутармокчи бўлади. “Телбасимон” киши эса Искандарнинг таклифини рад этади. “Даҳр ишидан этак силккан” кимсанинг узгача иул тутиши мумкин ҳам эмас эди. Агар Искандар таклифини қабул қилса, унинг икки чанокни курсагиб берган ута тағдор саволининг аҳамияти йукка чиқади. Мабодо қабул этмаса, унда доно ва адолатпарвар Искандар олдига у мутлақ бажара олмайдиган шарт қуйини керакки, ток Искандар уз таклифининг уринсизлигини англаб етсин. Шеърнинг кульминациясида ана шундай шарт берилади: “Эй подшоҳ, менинг тахтга рағбатим йук, Лекин сен менга мангу умр, мангу йигитлик, битмас давлат ва мангу қувонч бахш эта олсанг, фармонингни бажо этаман”. Искандар нечоғли доно ва жуда улкан бойликка эга булмасин, бу шарт олдига ожиз эди. Чунки бу шартни ечиш амримаҳол, у асрларни қаритадиган, умуман ҳаёт, борлик ва инсон муносабати мантиҳига зид эди. Ижтимоий тенгсизликни шарқона поэтик ифодалаш усулида тадқиқ этган мазкур хикоятга Миртемир нега мурожаат этди?

Миртемирнинг асосий мақсади ана шу хикоятни қайта талкин этиш орқали Алишер Навоийнинг нечоғлик буюклигини, узаро хунрезлик авж олган шароитда минг асрларнинг тинқасини қуритадиган ута утқир муаммоларни ута содда хикоятлар орқали поэтик таъсирчан тадқиқ эта олган мутафаккир шоирлигини мадҳ этиш эди. Поэтик контекстга эътибор берсак, унда М. Бобоевнинг шеъридагидек буюк шоирни шунчаки тавсифлаш эмас, балки уни бутун умри ва ижоди давомида авайлаб, қайта қайта мурожаат этгани – одил, адолатли шоҳ проблемасининг муайян қирралари уз ифодасини топган. Навоийнинг узи бевосита таъкидламаса ҳам, “Бахшининг айтганлари”да унинг мутафаккир, файласуф шоирлигига оид мулоҳазалар оқими доимо сизиб туради. Искандар олдига қуйилган шартга келсак, уни ҳеч ким, ҳатто Навоийнинг узи ҳам бажаришга кодир эмас эди. Ҳуш, унда хикоятга нега шундай мутлоқ бажариб булмас шарт киритилган? Аслида бу ечилиши амримаҳол шарт бир восита, холос. Асосий гап ижтимоий адолатсизликнинг сабабларини излаб, уни поэтик тадқиқ этишда, уқувчини инсон камолоти йулидаги Навоий қарашлари билан ошно қилишдадир. Миртемир Навоий образини яратишда бадий чизгилар тортмайди, у буюк

шоир рухий оламининг, унинг адолатли шоҳ, комил инсон ҳақидаги нисбатан кенг куламли қарашларининг муайян бир қиррасини ёритишга интилади, уни ҳал қилади ҳам.

Алишер Навоий ижтимоий тенгсизликнинг бевосита зулм билан алоқадорлигини ута образли қилмиб қуйидагича ифодалаган эди:

*Токи жаҳон зулми қилмиш писанд,
Ерга тушар мева, йиғоч сарбаланд.*

Шу сатрларнинг узи ҳам “Садди Искандарий” достонига киритилган ҳикоятнинг қамрови фақат адолатли шоҳ талқини билан чегараланиб қолмаслигидан далолат этади.

Миртемирбуюкшоирижодидагиасриймуаммоларнинг бир қиррасини ёритиш орқали Навоий рухий оламининг нечоғли беадад эканлигини тараннум эта олган. Миртемир уз асарида Алишер Навоийнинг адолатпарвар шоҳ ҳақидаги қарашлари ва идеалини поэтик тадқиқ қилиш билан бирга, умуман Шарқ шеъриятида кенг ва атрофлича геран ишланган комил инсонни тарбиялашдаги дидактиканинг ролини ҳам узига хос йусинда талқин этади.

Дидактика воситасида инсонни тарбиялаш, уни барча қусурлардан холи тарзда талқин этиш Умар Хайём ва Паҳлавон Маҳмуд рубоийларида, Р. Тагор ва Л. Толстой каби буюк суз санъаткорлари ижодида ҳам етакчи мотив саналади. Иккинчидан, Шарқда дидактикасииз, ибратомуз утитсиз бадий асарнинг унчалар эътиборга молик булмаганини ҳам доимо ёдда тутишимиз лозим. Зеро, ҳар қандай адабиёт, айниқса, дидактикага энг куп эътибор берган. Бу борада шарқ шеърияти намоёндалари ҳатто регионда кенг тарқалган, тарихий-ижтимоий тараққиёт, вазият тақозоси билан баъзан диний тус берилган хикоялардан ҳам кенг фойдаланганлар.

Бундай ижодий муносабатнинг ёрқин намунасини Аҳмад Яссавий, Носириддин Рабғузийлар ижоджида купроқ учратиш мумкин. Рабғузийнинг “Қиссаи Рабғузий” китобида келтирилган Сулаймон алайҳиссалом ва шайтони лаъни ҳақидаги ҳикоят диний қобикдаги талқиндан таъсирчан дидактикага утишнинг энг ёрқин намунаси дир. Инсонни энг ёмон қусур – ичишга мойилликдан воқиф этишнинг ута

таъсирчан йули кашф этилган. Ана шу масалани пайғамбар фаолияти билан узвий алоқадор ҳолда талкин этилиши диний қарашлар етакчи булган шароитда яна ҳам актуаллик касб этган. Зеро, Рабғузий мазкур хикоятда асосий мақсад қилиб Сулаймон алайҳиссаломнинг фаолиятини тадқиқ этишни эмас, балки ичкиликнинг қони зарар эканлигини олади. Пайғамбар ва шайтон муносабатлари иккинчи планга тушиб, воситачилик аҳамияти касб этади, холос. Қомил инсонни тарбиялаш борасидаги мақсад асосий булиб қолади. Шунинг учун ҳам бундай ҳодисани шунчаки дидактика эмас, қурашчан дидактика тарзида таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достонидаги хикоят асосида яратилган шеър муаллифи Миртемир ҳам асосий эътиборни инсон қамолоти масаласига қаратади. Телбасимон киши томонидан қуйилган шартнинг ута муаммолигида ана шу қамолга етганинсонни тарбиялашнинг нечоғли мураккаблиги ҳамда бу проблеманинг қанчалар бесарҳад қуламга эга эканлиги таъкидланади. Биргина Навоий яратган дostonни эслаш билан инсон қамолоти ҳақидаги муаммо буюк шоир ижодий фаолияти билан боғланиб, унинг бу борадаги изланишлари хусусида узига хос чизгилар тортилади.

Миртемирнинг Навоий образини талқин қилиш борасида яратган асарлари талайгина. Улардан бири – “Қуш тили” болаларга атаб ёзилган. Шеърнинг юзага келишида, шубҳасиз, Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарининг таъсири булган. Албатта биз бу уринда тутаётганимиз йуқ. Лекин қаҳрамоннинг шеър сунгида:

*Тилинғиз биларқан-қу,
Ахир Алишер бобом.
Бобомдай булсам дейман,
Қуш тилин билсам дейман,*

тарзидаги таъкидидан ҳам шоирнинг поэтик нияти англашилади. У “Лисон ут-тайр”нинг ғоявий йуналишини тадқиқ этмоқчи эмас. У Навоийнинг инсонпарварлигини янада бурттириб, болалар дунёси ва психологияси, қизиқиш ҳамда интилишларига ҳамоҳанг ҳолатларда ёритмоқчи, холос.

Иккинчидан, “Қуш тили” шеърининг яратилишига Алишер Навоийнинг Балх шаҳри яқинида мусичалар тухум қуйган чодирини то қушлар жужаламагунча йиғиштирмасликни буюриб, Ҳиротга қайтиш ҳақидаги Хондамирда келтирилган хикоят ҳам асос булган булса керакки, шеърда бу мулоҳазани тасдиқловчи узига хос поэтик ишоралар бор:

*Қушлар, ҳей кетман узоқ,
Қуймайман сизга тузоқ...
Суқсур, оққув, тустовуқ,
Сайранглар менга ёвуқ.
Уйламангки, отгум тош,
Уйламангки, мен бебош...*

Курииб туриптики, шеърдаги муайян сатрлар бевосита Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятидаги конкрет фактлар (“Лисон ут-тайр”) ҳамда вазиятлар (Хондамир келтириб утган ҳикоялар) билан юзага келган. Бу ҳол бутун шеърининг контекстни Навоий шахси ва фаолияти билан боғлиқ ҳолда болаларга тушунарли поэтик йусинда ифодалашга имкон берган. Шоир Навоий шахсига ҳамда фаолиятига (Тилингиз биларкан-ку, ахир Алишер бобом) доир фактлар ва ҳолатларни шунчаки қайд этиш йулидан бормайди.

Миртемир уз поэтик ниятини лирик кечинма оқимиға, лирик қаҳрамоннинг қушларга мурожаати, илтижосига сингдириб юборади. Шеърнинг ҳар сатрида, айрим асарлардагидек, буюк шоир ва у яратган асар ёхуд образларни қайд этиш принципи учрамайди. Лирик қаҳрамоннинг муносабагларида, унинг қушларни кетмасликка ундаб қилган илтижоларида Навоийнинг инсон ва борлиққа булган ута олижаноб, ибратомуз қарашининг муайян қирраси уз ифодасини топган. Мазкур шеърда Навоий образининг муайян томонини ёритиш, унга хос ҳислатни талқин этиш бавоситалик асосига қурилган. Яна ҳам аниқроғи, шеърда Навоий образига хос чизгилар конкрет буртиб турмайди, улар поэтик контекстан руҳий бир асос сифатида англашилади.

Шеърятда Алишер Навоий образиги яратишнинг яна бир усули – бу бевосита буюк шоир шахси ва ижодий фаолиятига бағишланган шеърларда унинг конкрет

жонли тасвирини, у ёки бу тарихий-ижтимоий ҳодисага муносабатини аниқ беришдир. Навоий образининг у ёки бу хусусияти, киррасини талкин этиш жараёнида ҳар бир ижодкорнинг узига хос услубий изланишлари ҳам узифодасини топади. Бу мавзуда қалам тебратган шоирлар, энг аввало, Алишер Навоийнинг шахси, ижтимоий ва ижодий фаолияти, маънавий олами, эстетик қарашларидан узларининг ижодий манералари ҳамда поэтик тадқиқ усулларига ҳамоҳанг кирра, хусусиятларини танлаб олиб, талкин қилдилар. Дейлик, Алишер Навоий ва замонамиз мавзуи Ҳ. Олимжон, Ойбек, Ғ. Ғулом ҳамда Миртемирларда ранг-баранг, узига хос, қайтарилмас поэтик-эстетик тадқиқлар натижаси уларок ёритилади.

Мазкур мавзунини тарихий-мантиқий талкин этиш жараёни ҳам ута ранг-баранг ва хилма-хилдир.

Миртемирнинг “Навоий”, “Навоий кучасида” шеърлари тулиғича поэтик шартлилик асосига қурилган.

Миртемир каламига мансуб ҳар икки шеър ҳам тулиғича реалистик шартлилик заминида яратилган. “Навоий” дастлаб “Улмас сиймо” (1940) деб номланган. Шоир кейинчалик уни жиддий таҳрир қилиб, янги номланиш билан уз “Асарлар”ининг биринчи жилдига киритган. Шоирнинг қайта таҳриридаги сунг шеър яна ҳам тиник тортган. Навоий ва замонамиз мавзуи конкретлик касб этган.

“Улмас сиймо” да:

*Умринг – ёруг, ватанинг – учмох,
Мендан сура, мен ёниб утдим.
Англамади замона, эвоҳ,
Замонларки, ёруг тун кутдим*

“Навоий” да:

*Умринг – ёруг, ватанинг – учмох,
Мендан сура, мен ёниб утдим.
Англамади замона, э воҳ,
Беш асрким, шу кунни кутдим.*

Таҳрир жараёнида киритилган поэтик-мантиқий узгаришнинг Навоий ва замонамиз, буюк шоир ижодининг моҳияти масаларини ойдинлаштиришдаги вазифаси руйроқ турипти.

“Навоий” шеърисидаги реалистик поэтик шартлиликнинг юзага келиши ҳам узига хос. Миртемир образининг поэтик талқинини бериш учун уни ҳаёлан гавдалантириш усулини қуллайди:

*Узун тунлар бедор ва танҳо,
Утираман тикиб кузимни.
У келади, яркироқ сиймо,
Унутаман бир дам узимни.*

Ана шу ҳолатдан кейин шоирнинг буюк сиймо – Навоий билан суҳбати берилади. Навоийнинг эстетик қарашлари, у яратган қаҳрамонларнинг ибратомуз томонлари ёритилади. Буларнинг ҳаммаси лирик қаҳрамоннинг буюк шоир билан савол-жавоби воситасида очилади. Замон ва тарихийлик нуқтаи назаридан олиб қаралса, бу суҳбат ғайритабиийдек туюлдай.

Лекин Навоий ва замонамиз мавзуининг поэтик шартлилик принципи асосида талқин этилиши нуқтаи назаридан олиб қаралса, бу – соф реалистик ҳолатдир. Беш аср аввал яратилган асарларнинг, уларнинг муаллифи Алишер Навоининг барҳаётлигини тан олсак, лирик қаҳрамоннинг буюк шоир билан қилган суҳбати ва унда кутарилган муаммолар ҳам реаллик, ҳаётийлик касб этади. Натижада Навоий тилидан айтилган қўидаги сатрлар ҳам унинг эстетик қарашлариға ҳамоҳанг жаранглайди.

*– Балли, – деди, – андак хавас бор,
Ҳикмат деган ғазалга хусн.
Чидам даркор, вазминлик даркор,
Қўйлагани эрлар тўйгусин.*

Шеърнинг кейинги сатрларида Навоий яратган образлар воситасида шоир ва замонамиз мавзуи яна ҳам теранроқ ёритилади. Шунини ҳам таъкидлаш керакки, шеърда 30-йиллар ўзбек поэзиясида етакчи булган утмиш билан даврни зидлаб ифодалаш усули ҳукмронлик қилади: яъни Лайли, Баҳром, Ширин, Фарҳодларнинг гузаллигию паҳлавонлиги ҳозирги кишиларининг ҳусни ва шижоати олдида ҳечдир, тарзида фикрлаш анча кучли. Шубҳасиз,

бундай талқин этиш фақат Миртемирга хос булмай, 30-йилларда қалам тебратган аксарият шоирларда учрайди.

Миртемир лирик кечинмани ана шу “қолип”га мос ҳолда давом эттирса-да Навоий образига хос булган чизгиларни жуда аниқ тортади. У даврнинг узига хос шукуҳини ҳам Навоий образини ёритишга сафарбар этади. Озод элнинг беармонлигидан қониққан “буюк аламдийда” шоирнинг рухий дунёсини ёритишда Миртемир 30-йиллар шеъриятимиздаги анъанавий зидлаш усулидан узига хос фойдаланган.

*Шоир кетди... Куз узмай қолдим,
Кетди буюк у аламдийда.
Чучиб турдим, бир назар солдим,
“Хамса” турар бошим тагида,*

Шеърнинг композицияси ҳам узига хос, ута пишик ишланган. Лирик кечинма йуналиши бир маромда, поэтик мазмун талабига ҳамоҳанг узгариб туради. Шеърнинг бошланиши Алишер Навоийнинг хаёлан келиши, тугалланмаси “буюк аламдийда”нинг кетиши билан якунланади. Ана шу бошланиш ва якун уртасидаги ҳам лирик қаҳрамоннинг поэтик тадқиқ объектига муносабати ёритилади ҳамда буюк шоирнинг эстетик қарашлари, ижодий фаолиятига оид тулақонли поэтик ҳолатлар акс эттирилади.

Биринчи, яъни Навоийнинг эстетик қарашларига оид поэтик ҳолатини олиб қурайлик. Навоий имо қилгач, лирик қаҳрамон “хайрон булиб ғазали”ни уқийди. Шунда Навоий (ҳатто тушда, хаёлан булса ҳам) баъзи мунаққидларга ухшаб ғазални кукка қутариб мактамайди, балки узининг эстетик принципларига содиқ қолган ҳолда:

*– Балли, – деди, – андак ҳавас бор,
Ҳикмат деган ғазалга хусн.
Чидам даркор, вазминлик даркор,
Қуйлагани эрлар туйғусин.*

Бутун ижодий фаолияти давомида бадий асарнинг мукаммалиги учун қурашган Навоийнинг машқ шеър, ғазалга узгача баҳо бериши ҳам ғайритабиий чиқар эди. “Андак ҳавас бор” дейиш ҳам буюк шоирга ярашади.

Ҳикматни (бу уринда маъно, мазмун ҳақида гап бормоқда) ғазалга ҳусн, дейишга келсак, Навоий ўз даврида ҳикматсиз ғазаллардан ута зада булган ва бундай шеър битгувчиларни аямай танқид ҳам қилган. Бу ҳусусида “Хайрат ул-аброр” достонида қуйидагиларни ёзади:

*Лафзларни бемаза, тартиби суст,
Носара маънию адо нодуруст.*

Шоир ана шундай ғазал ёзганларни уялмасдан ўз асарларини “мубоҳотини кукка етқуруб” мақтаганларидан озор чеккан эди. Шунинг учун ҳам Миртемир поэтик контекстга “Ҳикмат деган ғазалга ҳусн” сатрини киритиш билан буюк шоирнинг эстетик принципини қандай булса шундайлигича, тарихан аниқ ифодалашга муваффақ булган. Иккинчи, яъни, Навоий яратган образларнинг характери хусусиятларини қайд этиш асосига қурилган поэтик ҳолатлар ҳам мазкур мавзу талқинига талай янгиликлар олиб киради. Навоий тилидан “балки Баҳром – оғам”, “балки нозанин Лайли – онам”, “балки нолакор Ширин-синглим”, “балки паҳлавон Фарҳод-дустим” дейилишининг узида ҳам буюк шоир яратган образларнинг ҳаётийлиги, шоир ижодининг моҳияти ва шахс сифатида унга хос булган хусусиятлар ўз ифодасини топган. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, шеърдаги ҳар бир ташбиҳ, ҳар бир поэтик бирикмани умумий контекстнинг тенг ҳуқуқли ва қонуний ажратилмас бўлаги сифатида биргаликда олиб таҳлил этилгандагина Миртемирнинг Навоий образи талқинига қушган хиссаси тулиқ англашилади.

Шоирнинг “Навоий кучасида” шеъри ҳам поэтик шартлилик асосида қурилган бўлиб, унда буюк шоирнинг номи билан бевосита боғлиқ жой ва элатлар ёдга олиниб, халқнинг битмас-туганмас эҳтироми ифодаланади.

*Қулоқ сол бу куча саргузаштига:
Хирот қалъасидан бошланур боши,
У ёғи уланур Ироқ даштига,
Беш аср ёши.*

Шоир географик аниқликни бузмаслик учун (тарихий шахс талқинида бу муҳим хусусият касб этади) “Жайхун

белидан куприксиз хатлаган бу кучанинг” беш асрга тенг йулни босиб, то Салтанат жой – қизил майдонга” боғлагунча булган жойлар таърифини беради.

Шеър охирида поэтик шартлиликнинг ифода усули яна ҳам қатъийлашади, аниқлик касб этади. Ҳиротдан бошланган кучанинг тарихий талқинини беришдаги шартлилик асосан воқеани утган замонда эмас, балки ҳозирги замонда содир булаётгандек тасвирлашда, утмиш билан ҳозирни қоришиқ тарзда курсатишда юзага чиқади. Шеърнинг охирида эса Миртемир буюк шоирни жонлантириб, асар бошидаги “шух афсонаг ухшаш” кўринишларга муайян аниқлик киритади.

*Навоийнинг узи уйчан ташлар куз,
Гавхардаи ярқирар эзгу кучаси,
Не ҳожат кун суз, –
Элининг бахтига кузгу кучаси.*

Шеър тугалланмасидаги тулиқ поэтик шартлилик руҳи (Навоийнинг жонлантирилиши) дастлабки Ҳирот қалъасидан бошланган куча таърифини тулиғича буюк шоир босиб утган беш асрлик йулнинг тасвирига айлантириб юборади. Навоий даҳосининг умр боқийлигини ифодалаш учун Миртемир ута таъсирчан поэтик усул танланган. Миртемир қуллаган поэтик шартлилик усули реалистик принцип асосига қурилган. Шунинг учун ҳам у Навоий шахсига, ҳаётига боғлиқ тарихан конкрет жойлар тавсифига асосий эътборини қаратади. Шеърда аввалги гаҳли қилинган асардагидек кутаринки романтик ташбиҳлар учрамайди ҳисоби.

Қирқинчи йиллар узбек шаъриятида Навоий образини конкрет тарихий воқеаёки деталлар воситасида ифодалашдан чекиниш ҳоллари ҳам кузга ташланади. Бундай асарларда асосан Навоий ижодининг моҳиятини умумий бир умумий бир йусинда ифодалаш етакчилик қилади. Бундай ҳолни купрок Ҳабибий ва Собир Абдулланинг буюк шоирга бағишланган ғазалларида купрок учратиш мумкин. Дейлик, Ҳабибнинг 1941 йилда битган:

*Навоий боғи гулзоринг очилди яхши соатда...
Суз дурри бирда тулган кондан зар топилди, –*

Сатрларидан Навоий образининг талқинига оид қандай

янгилик топиш мумкин? Бу шунчаки, ҳаммага маълум фактларни қайд этишдан узга нарса эмас.

Ҳабибийнинг “Жаноби муҳтарам илм авжида олий маком устоз” (1966) сатри билан бошланувчи ғазали ҳам юқоридагидек шоир шахсига таалуқли мавҳум хислатларни умумий планда мадҳ этишдан иборатдир. Собир Абдулланинг “Эй, Навоий, умрлар бир яхши даврон истадинг” мисраси билан бошланувчи ғазалида ҳам Алишер Навоий образининг талқинига чуқурроқ кириб борилмайди. Уқувчи ғазалдан буюк Навоий талқинига оид узига хос чизгилар тополмайди. Унда традицион мадҳия усули етакчидир. Бундай ҳол Абдуғафур Ҳақирийнинг “Раҳбар шоир” (1948), Адхам Ҳамдамнинг “Улуғ қуйчи”, Қ. Муҳаммаджон ва Маннон Ғаниларнинг “Навоийдан дейди сузини” каби шеърларида ҳам кузга ташланади. Мазкур шеърларнинг биронтасида ҳам буюк Навоий образининг муайян қирралари, унинг шоир ва шахс сифатидаги у ёки бу хусусияти лирик кечинма воситасида ёритилмайди. Чунки бу шеърида поэтик шартлилик талаби билан киритилган тавсиф лирик кечинманинг тулиқ, ишонарли чиқишига олиб келади.

Бунга буюк шоирнинг жонлантирилиши ва унинг уз “эзгу кочасига” га никоҳ ташлаши билан алоқадор сатрлар сабабчи булган. Натижада, Навоий ижодининг умрбоқийлиги билан боғлиқ салмоқли поэтик ният уқувчига сингдирилган. Тавсиф етакчилик қилган шеърларда эса бундай ҳолатни учратмаймиз. Уларда уқувчига маълум ҳақиқатларни қайд этиш, шунчаки суҳанворлик асосий урин эгаллайди. Бу мазкур шоирларнинг истеъдод ва бадиий маҳорат қуламиниң саёзлиги, Навоий ижоди ҳамда ҳаётининг уша вақтда ҳали кенг органилмаганлиги ва муайян маънода давр шеърияги олдига қуйилган вазифаларнинг нисбатан утилитарлиги билан бевосита алоқадордир. Лекин бу ҳол 40-йиллар узбек шеъриятида яратилган оригинал кашфиётларга қўланка соладиган даражада эмас эди.

Зеро, Миртемир, Ғафур Ғулом, Ойбек, Мақсуд Шайхзода каби улкан истеъдод эгалари мазкур мавзу талқини борасида ҳам узларининг ижодий принципларига содиқ қолдилар, буюк шоир образининг ранг-баранг қирраларини поэтик маҳорат билан тадқиқ этдилар. Бундай оригинал талқинларнинг заминида тинимсиз ижодий изланиш,

Навоий ва умуман узбек классик адабиёти соҳаси буйича зукко билимдонлик, қолаверса истеъдоднинг олмос қирралари яширин эди. Буюк рус шарқшунос олими, Навоий ва Жомийлар ижодининг улкан тадқиқотчиси Е. Э. Бертельс узининг “Навоий ва Жомий” номли китобига ёзган сузбошисида бу ҳақда қуйидагиларни қайд этади:

“Бу уриңда шуни ҳам эътироф этишим лозимки, мен узбек классик шеърятининг машҳур билимдонлари Ойбек, Ғ. Ғулом, Х. Зарифовлар билан яқиндан мулоқотда булмаганимда, Навоий ижодининг куп томонлари мен чун англашилмай қоларди”²⁹ М. Шайхзоданинг Навоий даҳосига булган ижодий муносабатлари унинг қатор илмий ишларида, хусусан “Ғазал мулкининг султони” номли оригинал тадқиқотларида узининг ёркин ифодасини топган. Миргемир узининг она юрт, она тил ҳақидаги шеърларида Навоий ижодини нечоғлик чуқур англаб етганини фахр билан қайд этади. Масалан, шоир бу юксак фахр туйғуларини “Она тилим” шеърида:

*Бу тилда қуйлаб утди ҳиротлик устоз,
Қора қурғошиндан қуйилмиш тил, бӯ.*

Қуришиб турибдики, шоир биргина “хиротлик устоз” дейиш ва уни она тил утмиши билан мантиқий алоқадорликка киритиш орқали ҳам конкент тарихий ҳақиқатни таъсирчан ифодалашга муваффақ булган.

Давлат мукофоти лаурати, файласуф шоир Ғафур Ғуломнинг узбек классик шеърятига ва, айниқса, Алишер Навоий ижоди ҳамда шахсига булган меҳри айричадир. Ғафур Ғуломнинг буюк шоирга оид фалсафий-поэтик мушоҳадалари ғоят теран ва ута тарихийдир. У Навоийга бағишланган аксар сатрларини хилма-хил мавзуларда ёзилган асарлари қат-қатига ута санъаткорона сингдириб юборади. Натижада бундай шеърларнинг таъсирчанлик салмоғи янада кучаяди, уларнинг юзага келишига сабаб булган тарихий замин конкретлашиб, ёркинлик касб этади.

Шоир “Самарқанд учун” шеърида (асар СамДУнинг 20-йиллик туйига бағишланган) ер юзининг сайкали булган тарихий шаҳарнинг узоқ утмишига назар ташлар экан,

---

²⁹ Е. Э. Бертельс. Навоий И Джами. Избранный труд. Издательства “Наука”, Главная редакция восточной литературы, М. 1965 стр 15).

лирик кечинма оқимига Улутбек, Навоий, Жомийларнинг буюк хизматларига тааллуқли фактларини олиб киради. Натижада, уқувчи куз унгида Самарқанднинг ХУ асрга оид шаклу шамоїили, Навоийнинг бу шаҳарда кечган йиғитлик йиллари гавдаланади.

*Манглайинг бир ажин касб этолгунча,
Минглаб жафоларни кечирди бошинг
“Зижи Курагоний” секундларида
Кун карра тутилди кукда куёшинг ...*

*Ииқу вафоларнинг “Хамса”син ёзган
Жомий, Навоийнинг асрий нидоси,
Ҳали гумбазидан гунгирлаб келур
Олимлар бахсининг акси садоси.*

Вокеаларнинг тарихан издошлигидан ташқари, бу уринда бевосита Навоийнинг Самарқанд даври ҳаётига оид поэтик чизгилар ҳам мавжуд. Бобурнинг “Бобурнома”да ёзишича, “Мир Алишер Навоий Ҳиридин (Ҳирот) Самарқандга келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек била булур эди”. Тарихий манбаларда қайд этилишича, Аҳмад Ҳожибек уз даврининг етук кишиси, “Вафойи” тахаллуси билан шеърлар ёзган шоирдир. Навоий у орқали Алоий Шошии ва Файзуллох Абдулайсилар билан суҳбат қуришга муяссар булган.

Алишер Навоий Файзуллох Абдулайсилар ҳақида узининг “мажолис-ун нафоис” асарида куйидагиларни ёзади:

“Самарқанд ақобиридандур. Бовужидиким, Самарқанднинг аъло мулуламоси эрди, шеър ва муаммоға дағи мойил эрди. Фақир (Навоий) икки йил аларнинг қошида сабоқ уқидим, анча илтифоғи бор эдиким, фарзанд дер эди”.

Ғафур Ғуломнинг “Халқ гумбазидан гунгирлаб келур олимлар бахсининг акси садоси” сатрлари ана шу қайд этилган вокеаларнинг поэтик ифодасидир. Файласуф шоир шеъриятидаги Навоий образи талқинига оид ҳар бир суз, ҳар бир сатр узининг тарихий асосига эга. Шоир уларни шунчаки нималарнидир қайд этиш учун умумий планда қулламайди. Уларни Навоий ижоди, шахси билан алоқадорликда беради. Бу алоқадорлик руҳий булиб, сатрлардаги поэтик ишораларда гавдаланади.

“Самарқандлик пахтакор дусларимга” шеърдан (1952)
олинган қуйидаги сатрларга эътибор берайлик:

*Хаммамиз интилган улуғ иқбол бор,
Умид тонгларидан оларкан нафас.
Ота-боболардан қолган мақол бор
Тирногин уз этдан ажратиб булмас.*

*Ҳамиша ярқира, нилий осмон,
Гуллай бер, Алишер куйлаган чаман.*

Ғафур Ғулом “Самарқанд учун “шеърида Навоий томонидан бу тарихий шаҳарга нисбатан қулланган ташбиҳни янада конкретлаштириб ёзади :

*Нилий гумбазлари кук ичида кук,
Ложувард осмонда чиний кабутар.*

Қайд этилган сатрларда Навоийнинг Самарқанд даври ҳаёти ва унинг “шарқнинг қурки булган” бу қадимий шаҳарга муносабати қандай тарихий манбаларга ишора қилиш орқали ёритилган.

Навоийнинг Қуҳақ суви – Чупонота, Самарқанд шаҳри мадҳи ҳақидаги сатрлари уқувчилар оммасига таниш:

*Ушок тош анга лаълу-ижу киби,
Яшил сабзаси чархи Мину киби.
Ки мансуб эрди анго Қуҳақ суви,
Нединким эрур жори андин куйи..*

Алишер Навоий султон Улуғбекнинг Самарқанд шаҳрида олиб борган мангуликка дахлдор ишларини қайд этиб ёзган эди:

*Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бор осмондур.
Валек ул илм сори топти чун даст,
Қузи олдида булди осмон даст.
Билиб бу навъ илми осмони,
Ки андин езди “Зижи Қурағони”.*

Ғафур Ғуломнинг “Гуллайбер, Алишер куйлаган чаман” сатри буюк шоирнинг ана гу каби Самарқанд ҳақида

битилган катор шеърлий мисралари таъсирида юзага келган булиб, хатто шоирнинг “Нилий гумбазлари кук ичида кук” мисраси билан бошланувчи банд бевосита буюк шоирнинг “Жахон ичра яна бир осмондур” ташбихининг нисбатан конкретлаштирилган вариантини эслатади.

Таъкидлаганимиздек, шоир аксар ҳолларда узининг Навоий ҳақидаги кузатишларнинг натижаси улароқ туғилган туйғуларини, уй-фикрларини турли мавзуларда ёзилган шеърлари қатига жойлайди. Шу жараёнда кутилмаган поэтик ташбихлар кашф этади, буюк шоир ижодига оид тарихий бирон-бир ҳолатни қайд қилади.

“Наманган учун” (1958) шеърда шоир ана шундай оригинал ташбих асосига узининг Навоий ҳақидаги мушоҳадаларнинг нисбатан умумлашган, узак моҳиятини сингдирган. Юзаки олиб каралса, Навоий қаердаю Наманганинг ҳавоси қаерда. Лекин шоир улар уртасида ички ҳамоҳанглик топади:

*Наманган ҳавосин куйладим чоги,
Сувлари Навоий умидидек пок.
Тоғлардан шарқираб келган ирмоги
Машрабдай ғазалхон, Мажнун – яқо чок.*

Буюк гуманист шоир Алишер Навоийнинг камолотли инсонга ҳамда адолатли замонга булган ҳаётбахш умидини бунчалар мухтасар ифодаланган сатрлар узбек шеъриятида камдан-кам учрайдиган поэтик ходисадир. Мабодо бу сифатга ирмоқнинг Машрабга ухшатилиши ва унинг шарқираб оқиши олдида хатто Мажнунинг яқоси чоқлиги ҳақидаги ташбихлар моҳиятини кушиб, бир бутунликда олиб таҳлил этсак, Навоийнинг пок умиди ҳақидаги мулоҳазаларнинг камрови ва кулами янада кенгаяди. Чунки мазкур ташбихларда фақат ухшатиш нарсанинггина эмас, ухшаш нарсаларнинг моҳияти ҳам поэтик тадқиқ қилинмоқда. Навоий умиди, Машрабнинг ғазалхонлиги, қуриниш олдида Мажнунинг яқоси чоқлиги фақат табиатнинг гузал лаҳзаларини таъкидлаш учун поэтик восита булиб колмай, улар бугуннинг боскичлари сифатида бир-бирларини тулдиради.

Шунинг учун ҳам ҳар қандай уринли кашф этилган ташбих лирик кечинма оқимида икки вазифани адо этади.

У ҳар икки – ҳам ухшаш, ҳам ухшатиш нарсалардаги қирраларни ёритади. Шеърдаги етакчи мотивга қараб ташбиҳнинг поэтик ифодалаш жараёнидаги асосий йуналиш белгиланади.

Ғафур Ғулум озарбайжон ва узбек халқлари уртасидаги дустликнинг тарихий илдишларини поэтик тадқиқ қилар экан. Алишер Навоий ҳамда Фузулийлар уртасидаги анъанавий боғланиш, маънавий меросхурлик фактини лирик кечинма оқимига олиб киради.

*Фузулий лирикасин
Булоқбоши устози –
(Узи тан берганидек)
Шоир ота Алишер.*

Мазкур сатрларда ҳам шоир узининг севимли принципи – тарихий ҳақиқатга суяниб иш куришдан чекинмайди. Фузулийнинг қатор ғазалларида Навоийга устоз сифатида ёндашилганлиги адабиётшунослигимизда қайта-қайта қайд этилган.

Ғафур Ғулумнинг “Сув ва нур” балладасида буюк Алишер Навоийнинг ижодида салмоқли аҳамияти касб этган, айниқса, “Фарҳод ва Ширин” достонида ҳаётини проблемалардан бири сифатида поэтик тадқиқ қилинган қурғоқ ҳамда даштларга обихаёт чиқариш масаласи анча кенг талқин этилган. Шоир буюк Навоийнинг достонидаги Фарҳод, Ширин, образларига балладада қайта – қайта мурожаат қилади, уларнинг орзу-умидлари, интилишлариджаги ҳаётсеварликни улуғлайди. Баллададаги Навоий яратган образларга мурожаат қилинган уринлар Ғафур Ғулумнинг буюк устод олға сурган ғояларга доимо эътибор бериб келганлигидан, устод ижодидан самарали таъсирланганидан далолатдир.

Фарҳод ГЭСи қурилиши муносабати билан битилган бу балладанинг ҳар бир сатридан халқимиз асрий орзусининг янги тузум даврида амалга оширилганлиги таъкидланаркан, шоир бу муаммонинг тарихий талқинига ҳам назар ташлайди:

*Навоий – узбекнинг буюк фарзанди,
Бу улуғ умидни тизди назмига,
Боғаро Ширинга суя керак каби,
Нур керак Фарҳоднинг ширин базмига.*

Минг йиллар куйланди бу ширин достон,
Миллионча Фарҳоднинг кукси қабариб,
Килайлик, оқибати, бу элни бустон,
Умидга сад булган тоғни қупариб.

Маълумки, Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонини яратишда анъанавий сюжет мотивларидан ташқари узбек халқ оғзаки ижодининг ута сермахсул хазинасига мурожаат қилган. Филология фанлари доктори, профессор Н. Маллаевнинг таъкидлауича, Навоий достонини яратиш жараёнида эътибор қилган ана шундай асарлардан бири “Ширинсой ва Фарҳодтоғ” ҳақидаги афсонадур.³⁰

Ғафур Ғулум халқ оғзаки ижодининг ҳам етук ва зарбадаст билимдонларидан бири бўлган. Шунинг учун ҳам у Сирдарё бўйларида кенг тарқалган ана шу афсонанинг қадимий илдизларини ёритади. Натижада халқ афсонаси ва Навоий достонида қуйилган муаммонинг моҳияти ойдинлашиб “узбекка эски умид бўлган, халқларнинг қадимий орзуси – нур ва сув масаласининг актуаллиги кучаяди.

*“Фарҳоду Ширин” деб айтар афсона,
Замири тилакнинг зур шабчироги.
Афсона – умидга тилак. бахона.
Ҳатто, макон тайин – Сирнинг қирғоги.*

Куриниб туриптики, Ғафур Ғулум Навоий образи талқинида ҳар гал янгича йул излайди. Буюк шоир образига етарли чизгилар тортиш учун янги-янги фактларга мурожаат этади, укувчи шуурини Навоийнинг ижодий ва шахсий хислатларига оид ҳолатлар билан тулдиришга ҳаракат қилади.

Шоир шеърларидаги поэтик деталлар пухта ва оригинал. Улар узоқ давом этган мушоҳада ҳамда мулоҳазаларнинг маҳсули сифатида доимо узларига нисбатан кенг, теран тарихий воқеалар фактлар ҳақида далолат берадилар. “Навоий асарларидаги энциклопедик мазмун, мавзу кенглиги ва муҳимлиги, замонавийлик руҳининг кучлилиги, инсон калб дунёсини ниҳоятда атрофлича ва чуқур ифодаланиши улуғ мутафаккирнинг

³⁰ Бу ҳақида батафсилроқ қаранг: Н. Маллаев. Узбек адабиёти тарихи. Т “Уқитувчи нашриёти, 1965 й.

аср билан қадам-бақадам, ҳатто жуда куп ижтимоий-сиёсий масаларни кутариб чиқиш ва ҳал қилишда, яъни севги, садоқат, инсонпарварлик, ватанпарварлик, дустлик, тинчлик каби умуминсоний масалалар ва бахт саодатли, адолатли ҳаётни барпо этиш каби қатор масалаларда уз замонасидан неча асрлар илгарилаб кетиши, воқеаликдаги қолок, ҳунук нарсалар, адолатсизликни қоралаб яхши, илғор нарсаларни астойдил ҳимоя қилиши бошқа юзлаб узбек ёзувчилари каторида Ғафур Ғулом учун ҳам бир мактаб бўлди.

Ғафур Ғуломга Навоий наъраси бутун кукни қоплаб олган “Қалби озод шер, инсоний муҳаббат, меҳр-ла вафо, эрку бахт тимсоли” бўлиб гавдаланади³¹

Ғафур Ғуломнинг “Алишер”, “Алишер Навоий қабри устида” шеърларида буюк шоир қарашлари, руҳий оламининг таъсири натижасида туғилган поэтик-фалсафий умумлашмалар узининг энг мукаммал ифодасини топган. Шоир устод Навоийнинг образининг янги, аввалги шеърларида тилга олинмаган қирраларини чизади. Шеър композиция жиҳатидан ҳам узига хос.

*Юксак тоғ оралаб уқирган шернинг
Наърасига тенгдир акси садоси.
Беш юз йил янгради тоғдай Ватанда
Буюк Алишернинг асрий нидоси.*

Шоир кейинги сатрларда ана шу “асрий нидо”нинг моҳиятини тадқиқ қилади. Тарихдан конкрет шахсга хос хусусиятларни бирма-бир оча боради. Навоийнинг ибратомуз фазилатларидан бири – у уз халқи ва юртининг ҳурматини она сутидай ҳалол, покиза тутди. Халқига булган ана шундай изчил эътиқод унинг уз даври билан айри тушишига сабаб ҳам булади.

*Тирик одамларга насиба булган
Ҳаётин фароғат, жаҳоний алам,
Бириси озгина эркалаб утиб,
Бириси бир умр таъқиб қилса ҳам, –*

Бу элсевар, халқининг дардини уз дарди деб билган,

---

³¹ С. Мамажонов. Услуг жилолари. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 йил, 21- бет).

имон-эътиқод мустаҳкам Навоийни “ложувард қошинли: олтин каср” тан олмади, унинг “қадрини билмади”.

Ғафур Ғулом буюк шоирнинг ҳаётидаги “фароғат эркалаб утган” дамларни ҳам, уни “бир умр таъкиб қилган жаҳоний алам”ни ҳам уқувчи теран англаб этиши учун “Саркашу барҳаёт, буйсунмас шуур-ла дурахшон юлдузлар сари укирган, эрку бахт тимсоли” каби поэтик ишораларни поэтик контекстга олиб киради. Кейинги сатрларда ҳам буюк шоир ҳаётидаги “фароғат эркалаб утган” дамлар ва уни таъкиб этган “жаҳоний алам” уртасидаги зидликка мос поэтик-мажозий вазият яратилади. Ғафур Ғулом энди ижтимоий-тарихий муҳит туфайли Навоий ҳаётида юз берган, моҳиятан бир-бирини рад этувчи ҳолатларни муқояса қилади.

Хусайн Бойқаро саройида юзага келган ута ноҳуш шароит ҳамда темурийзодаларнинг тож-тахт учун олиб борган урушлари Навоийнинг бутун умри давомида орзу қилган идеаллари, интилишлари учун зид эди. Қолаверса, мактабдош дусту Хусайн Бойқаронинг уз фарзандларига булган муносабати, баъзи фитначи кимсаларга изн бериши ҳам буюк шоир интилишларига мутлоқ тесқари бўлиб, бу Хиротнинг барча прогрессив кучларига, олиму фузалоларига қаратилган эди. Чунки Алишер Навоий ана шу прогрессив томоннинг раҳномоси, ҳимоячиси, барча эзгу хатги-ҳаракатларни қўллаб-қувватлаган давлат арбоби ҳисобланарди. Имон-эътиқодда собит кишиларга нисбатан амалга оширилган ҳар қандай хуруж Алишер Навоий учун яна бир зарба эканлигини диққат эътиборда тутсак, Ғафур Ғуломнинг қуйидаги сатрларининг тарихий-ижтимоий моҳияти шунчалар теран англашилади:

*Хирот тонготарин тасаввур қилиб,
Йигитлик умрингнинг камолин курдим,
Қариган чоғларинг қаро шомида
Хуросон улқасин заволин курдим.*

Шеърнинг кейинги байтлари асосан Навоий ижодининг оламшумул аҳамиятини таъкидлаш, узбек халқи тарихини сохталаштириб талқин этувчи мулолифларимизнинг кирдикорларини фож этиш туйғулари билан суғорилган. Шунини ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, шоир мазкур мотив-

ларни шунчаки қайд этиш йулидан бормаиди. Ҳатто буюк шоирнинг доимо барҳаётлигини таъкидлашда ҳам Ғафур Ғулом уз индивудивал услуби учун хос булган муайян фикр, мулоҳазани фактик далиллаш йулидан бориб, кутилмаган поэтик-мажозий ташбиҳлар қўллайди:

*Бирор шоҳ байтингни еддои тутмаган
Катталар, кичикдир, бизда киши йуқ,
Олтин балдоқдиги нифрит куз каби
Асаринг биз учун булди қорачуғ.*

Мазкур сатрлардаги поэтик ташбиҳларнинг асосида фақат Алишер Навоийнинг ижодини ардоқлашгина эмас, шунингдек шоир ижодининг асл моҳиятини, ундаги умуминсоний гуманистик ғояларнинг нечоғлик теран талқин этилганини ифтихор билан эътироф этиш ҳам уз ифодасини топган.

Ғафур Ғулом устод шоирнинг руҳий ва бадиий оламига узига хос назар ташлайди. Бу оламнинг нечоғлик бетакрор ва теранлигини поэтик тадқиқ этиш учун янги-янги, уз замондошлари шеъриятида мутлоқ учрамайдиган, охори тукилмаган образли муқоясалар қўллайди. Култирилган сатрлардаги “Олтин балдоқ” ва “асаринг”, “нифрит куз” ва “қорачуғ” муқоясалари фақат мазкур шеърининг поэтик синтаксиснинг бойитиш, мазмунни таъсирчанроқ ифодалаш мақсадида контекстга киритилгани йуқ. Улар, энг аввал, уқувчи эътиборини Навоий шахсияти ва унинг ижодигаги етакчи мотив – инсон қадр қиммагини улуғлашга тортади. “Алишер” шеърида қўлланган барча ранг-баранг ташбиҳлар хулли ана шу нуқтада тортилган узига хос чизгиларни эслатади. Уларнинг бири унинг шахсий ҳаётига, бошқаси ижодига, яна бири эса буюк шоир ижодининг умумбашарий аҳамияти билан мантқий алоқадорликдадир. Шунинг учун ҳам шу ниятларнинг қулами ва характери поэтик образларнинг ута бетакрор чиқишига сабаб булган. Уларнинг бири нисбатан ёрқин, аниқ, бошқаси поэтик ишора каби шартли, бевосита тортилган:

*Алишер Муштарий юлдузи каби
Ўзбек осмонида балқиган чоғи,*

*Яна бир муҳтарам угил кургандай
Каттароқ очилди олам қучоғи*

*Электр барчанинг уйин ёритур
Ва туз тотимида миллий фарк йуқ.
Маърифат – инсоннинг шерик хислаши,
Ватани фазодир бушаларкан уқ.*

Мазкур байтлар сабаб ва оқибат усули асосига қурилган. Яна ҳам аниқроғи, биринчисидаги “олам қучоғининг каттароқ очилиши”нинг сабаби иккинчи банддаги “туз тотимида миллий фарк йуқлиги” ва отилган уқнинг ватани фазо эканлигидадир.

Сабаб ва оқибат усули асосига қурилган мазкур поэтик образларининг вазифаси буюк Алишер Навоий ижодининг оламшумул ахамиятини ёритишдадир. “Туз тотимида миллий фаркнинг йуқ”лиги ҳақидаги поэтик ҳукм шоир ижодидаги умуминсоний муаммолар талқинига ишорадир. Умуминсоний масалалар эса барча миллат ва хилма-хил диний мазҳабдаги кишиларни бир хил ташвишга солади, уларнинг мазкур муаммоларини хал этиш йулидаги ҳатти-харакатлари, интилишларини уйғунлаштиради. “Электр барчанинг уйини ёритур” сатрида ҳам Алишер Навоий ижодига хос бўлган ана шу умуминсоний нуқтаи назар уз ифодасини топган.

Кейинги банддаги “Маърифат – инсоннинг шерик хислаги” сатрини “бушалган уқнинг ватани – фазо “ яна мукаммалаштиради. Инсон кузига зиё бахш этишдир. У ҳам туз каби миллату мазҳаб танламайди. Унинг ҳам ватани бушалган уқ каби бесарҳаддир. Худди шунинг учун ҳам Алишер “Ўзбек осмонида балқиган чоғи” оламнинг қучоғи яна ҳам каттароқ очилди. Ҳиротда туғулиб вояга етган узбек фарзандини бесарҳад олам узига фарзанд қилиб олди.

“Алишер” шеърининг ҳар бандида истифода қилинган поэтик образларнинг маъно аңлатиш қулами, уларнинг умумий мазмунини ифодалашдаги вазифалари ҳам ғоят рағбатбарандир. Юқорида қайд этилган:

*Олтин балдоқдаги нифрит қуз каби
Асаринг биз учун булди қорачуғ.*

сатрлардаги поэтик-мажозий образлиқнинг табиати,

маъно англашти хусусияти муайян маънода Алишер Навоийнинг “Қаро кузим” ғазалидаги поэтик ифодалаш усулини эслатиш билан инсон қадр-қиммати муаммосини бир киши, яъни буюк шоир тақдири мисолида талқин этса, “электр”, “туз тотими”, “бушалган уқ” образларида ана шу масаланинг нисбатан кенг планда ёритилишининг гувоҳи буламиз. Поэтик образлардаги бундай хусусият умрнинг юзага келиши учун асос булган муқояса предметларининг табиатида мавжуддир.

“Олтин балдоқдаги нифрит куз” ва “асаринг – қорачуғ” да нисбатан алоҳидалик маъноси яширин бўлиб, у инсон қадр-қимматининг ардоқланишини ифода этади. Электрнинг ҳамма ерда бирдек нур сочиши, туз тотимидаги муҳим хусусият, отилган уқнинг чегара билмаслигида аввалги ташбихларга нисбатан умумлаштирувчи қирралар ҳам, умуман умумийлик ҳам ғоят кучлидир. Шунинг учун ҳам кейинги ташбихларни муаллиф буюк Алишер Навоий ижодининг оламшумул моҳиятини ёритишга сафарбар қилади. Дикқат қилинса, Ғафур Ғулом шеърнинг йигирманчи байтида ана шу алоҳидалик ва умумийлик қонуниятига яна қайтади, ҳамда маълум маънода поэтик мазмунни ниҳоясига етказди. Навоий ва замонамиз мотивини яқунловчи босқич сифатида кечинма оқимига олиб киради:

*Алишер бобонинг холис нияти
Бизнинг асрларда ҳаётга кучди.*

Куришиб турибдики, шоир алоҳидалик ва умумийликни муқояса қилиш жараёнида лирик кечинма оқимидаги узвийликни, узлуксизликни юзага чиқаради. Ана шу принцип шоирга буюк устод ҳаёти, унинг ижоди, сарой билан муносабати, бадий асарнинг умрбоқийлиги ҳамда Навоий меросининг умуминсоний муаммоларни тадқиқ қилишдаги бетакрор аҳамиятини таъсирчан, теран ифодалашга имкон берган.

Шеърда Алишер Навоий образининг энг муҳим қирралари уз поэтик инъикосини топган. Энг муҳими, Ғафур Ғулом аввалги шеърларида Навоий характериға оид эпизодик усулда берилган қирраларни буца такрорламайди. Алишер Навоий асарлари ва ҳаётига

оид материаллар билан янада чуқурроқ танишиш унга бу образ талқинига оид янги-янги чизгилар тортишга имкон бергани учун ҳам у уз-узини такрорлаш йулидан бормайди. “Алишер” шеъри узоқ давом этган ижодий изланишларнинг натижаси улароқ юзага келган. Шоир аввалги шеърларида Навоий образига оид кирраларни мавзу талабига кура у ёки бу йусинда кечинма окимига киритиб келди.

Буюк шоирга оид ташбиху поэтик образлар аввалги шеърларида поэтик мазмунни кучайтирувчи таъсирчан воситалар сифатида қулланди, холос. Шубҳасиз, бундай ҳолларда ҳам Ғафур Ғулом тарихийлик принципига содик булиб қолди, уз поэтик муқоясаларини мантиқий жиҳатдан аниқ заминга қурди.

“Алишер” шеърида эса Ғафур Ғуломнинг уз устоди образига оид поэтик муқоясалар энди воситалик чегарасини ёриб чиқиб, бевосита Навоий образини татбиқ этишга йуналтирилди. Шунинг учун ҳам шеър поэтик контекстдаги барча элементлар мазмунни юзага чиқаришда бевосита иштирок этади, шоир образининг у ёки бу қиррасини очишга хизмат қилиш борасида, лирик кечинманинг изчиллигини таъминлашда ва бандлар моҳиятини бир бирига уйғунлаштиришда муҳим роль уйнади.

Ғафур Ғуломнинг “Алишер Навоий қабри устида” шеъри ҳам бевосита шоир образининг талқинига алоқадордир. Шоир мазкур шеърдаги поэтик ифода усулини реалистик шартлилик асосига қурган. Унинг умумий руҳидан буюк устод қаршисига сарҳисоб учун борган лирик қаҳрамон ички оламининг қирралари руй-рост англашилади. Унда Навоий руҳи қандайдир қудратли маънавий борлиқнинг тимсоли сифатида жонлантирилади:

*Диллим равшанлигин хиссим йулида офтоб айлаб,
Мазоринг бошида таъзим ила турмакда дурмен сарҳисоб айлаб,
Қулогинг суз эшитмас булса ҳам калбдан хитоб айлаб,
Ватандошлар саломин неча жилдли бир китоб айлаб,
Навоий деб Мусаллога келибмен интихоб айлаб.*

Мазкур сатрлардаги асосий моҳият “Ватандошлар саломини” куп жилдли бир китоб қилиб, буюк Навоий қабри устида сарҳисоб бераётган лирик қаҳрамоннинг дил

равшанлиги билан ёритилган ҳисларидадир. Бу ҳисларда бурчдорлик, меросий ҳуқуқ руҳи ҳукмрон. Шунинг учун ҳам шоир уз она юрти – Ўзбекистонда эришилган зафарларнинг тотли нашу намосидан буюк ватандошини огоҳ этади, “доимо мунаввар бахтли кундуз”га эришган халқнинг, “башар тарихида юз бора уқилса” ҳам топилмайдиган мамлакатнинг яшаш гарзидан сарҳисоб беради. Шунинг учун ҳам бу юртни:

*Жамолини куришга бир умрлар юммайин кузни,
“Навоий ҳам етар то рузи маҳшар тарки хоб айлаб”*

“Ҳирот номли шеърлар туркумига киритилган мазкур мухаммаснинг Навоий образини поэтик талқин этишдаги вазифа ва мундарижаси узига хосдир. Аввалги таҳлил қилинган шеърлардан фарқли улароқ, бунда буюм шоир образига, унинг яшаган даврига оид конкрет, аниқ поэтик чизгилар кузга яққол ташланмайди. Бироқ мухаммасда Навоий даҳосию унинг эзгу орзулари қудрати бир руҳ сифатида ҳамма нарсани сарҳисоб қилиб туради.

Шунинг учун ҳам ана шу сарҳисоб муаллифини поэтик ташбиҳларни ута эҳтиёткорлик билан ишлатишга, кутаринки романтик кайфиятга изн бермасдан, ута босиқлик билан ифодалашга “мажбур” этади. Мухаммасда Фарҳоду Ширинларни ҳам чирой, ҳам меҳнатда қувиб утган замондошларимиз эмас, шунчаки “бахтли саҳрога сув чиқарган туман Фарҳоду Ширинлар” ҳақида гап кетади, холос. Чунки сарҳисоб эзгулик, юксак инсонийлик тимсоли булмиш Навоий олдида бериляпти, Муаллиф уни тирикдек тасаввур этиб (бу хол Навоийдан келтирилган охирги сатрда яна бир тасдиқланади) ута ҳаққонийлик билан буюк шоирнинг мангу барҳаётлигини далолат этади. Бу барҳаётлик шоир қарашларининг бизнинг давраимизда амалга ошганлиги, ҳаётий зарурат каби абадийлиги билан исботланади.

Хуллас файласуф шоир Ғафур Ғулом Алишер Навоий образини поэтик тадқиқ этишда тафаккур ва хаёл қудратининг замини сифатида асосан тарихийликка суянди. Поэтик образлиликнинг ҳар қандай куринишини ана шу замин билан тўйинтиради. Бу эса охир-оқибатда шоирнинг мазкур мавзудаги шеърларига таъсирчанлик ва том маъ-

нодаги ҳаётийлик бахш этди. Шўнинг учун ҳам оз булса-да, Ғафур Ғуломнинг бу мавзудаги поэтик асарлари Навоий образини тадқиқ этиш жараёнидаги энг нодир намуналардан бири бўлиб қолди.

1948 йилда мамлакатимизнинг барча халқлари улуг Алишер Навоий туғилган кунининг 500 йилигини тантановор нишонладилар. Унинг асарлари куп тилларга таржима қилинди. Бу вақтга келиб Алишер Навоий ижодини ҳар томонлама, кенг куламда тадқиқ қилиш ишлари бошланди. Шоир ижодининг Шарқ ва барча туркий халқлар адабий жараёнидаги тутган урни, уларга таъсири масаласи етук тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлди.

Биз назарда тутаяётган даврда профессор И. С. Брагинский, А. Мирзоев, А. Арасли, М. Гулизода, Б. Кориев, Е. Исмоилов, Р. Қодирий, К. Мамбетов, ва Ш. Абиловларнинг Навоийнинг бадиий-эстетик олами ва форс-тожик, озарбайжон, туркман, қорақалпоқ, қозоқ, уйғур ҳамда татар адабиётлари тарақиётларида уйнаган роли ҳақидаги катор илмий тадқиқотлари, рисолалари юзага келди. Турли йўналиш ва савиядаги бу ишларда буюк шоир даҳосининг кенг куламлиги, унинг туркий, форс-тожик тилидаги адабиётлари ривожига қушган ҳиссаси илк мартаба асосий текшириш объекти қилиб олинганлиги, айниқса диққатга моликдир. Бу уз навбатида узбек олимларининг Навоий ҳақидаги изланишларини янги фактлар билан бойитди, буюк мутафаккир ижодига хорижий тадқиқотчиларнинг эътиборини тортди.

Шунинг учун ҳам кузда тутилаяётган даврда Муҳаммад Якуб Воҳеди Жузмоний, Сайид Муҳаммад Абдуллоҳ, Фикрий Салжукий Ҳоравий, Абдулхай Ҳабибий, Огаҳ Сирри Левенд каби афғон, ҳинд, турк олимларининг Навоий ижодига, унинг поэтик оламига бағишланган илмий кузатиш ишлари юзага келди. Немис олими Альфред Курелла, чех олими Ян Рипкаларнинг ишларида Навоий ижоди бутун Шарқ адабиёти контекстида олиб таҳлил қилинади, асосий эътибор унинг унинг умуминсоний ғоялари талқинига қаратилди.

Аргентиналик адабиётшунос олим Луис Орсетти “Алишер Навоий – шоир ва буюк инсон” номли монографиясини “Буэнос-Айресдаги” “Улисес” нашриётида босмадан чиқарди. Алишер Навоий ижодига булган бу

ва шунга ухшаш қизиқишлар, уз навбатида ер юзининг турли минтақаларидаги бадий ижод намояндаларининг асарларида ҳам акс садо бердики, биз бу ҳақда кейинроқ тўхталиб утишни лозим топдик.

Бу даврга келиб турли халқлар, шу жумладан узбек адабиётининг ранг-баранг жанрларида Алишер Навоий образини ғоявий-бадий тадқиқ этиш, уни кенг куламада ҳамда тарихий воқеалар, шахслар билан ички алоқадорликда олиб улкан адабий-ижтимоий ҳодиса сифатида гавдалантириш кузга ташланади. Бадий суз усталари энди бу бетакрор даҳонинг маънавий руҳий оламига тирапроқ кириб бориш ҳақида бош қотира бошлашади. Зеро уларни бундай ижодий изланишларга ундовчи муайян илмий тарихий асослар бу даврга келиб нисбатан қарор топган, Навоий ижодига булган ута нисбий социологик қарашлар аста-секин барҳам топа бошлаган эди. Бу ҳол узбек адабиётида, хусусан шеъриятида. Аввалдан мавжуд булган Навоий шахсига қизиқишни янада тезлаштирди. Мазкур жараёнга, айниқса буюк шоир ижодини Шарқ ва жаҳон адабиёти контекстида олиб урганиш борасидаги тақиқотлар сезиларли таъсир курсатди. Навоий ижодини турли миллат ва турли минтақа вакиллари томонидан тадқиқ қилиниши охир-оқибатда фақат юбилей муносабатлари билан чекланиб қолишдек ута турғун жараёнга чек қўйди. Натижада, Навоий поэтик ва фикрлар оламини тадқиқ этиш узлуксиз касб этди, у доимий тирик жараёнга айланди, шоир туғилган кун – 9 феврални ҳар йили байрам қилиш одатга киритилди.

Узбек адабиёти, айниқса, шеъриятида Навоий образини поэтик тадқиқ этишдаги бу босқич алоҳида диққатга сазовордир. Юқорида куриб утқанимиз – Ғафур Ғулом, Миртемир шеърларидаги изланишлар 40-йилларнинг охирларига келиб Ойбек ижодида янада раванқ топди. Ойбекнинг бу соҳадаги ижодий заҳматлари айрича дирки, бу – унинг илмий, поэтик ва насрий асарларида уз ифодасини топган.

Ойбек 1949 йилда Навоийга бағишлаб “Ҳайкал олдида” шеърини ёзди. Мазкур шеър битилгунча Ойбек буюк шоир ҳақида талай тадқиқотларни, “Навоий” поэмаси ва романини ёзиб тугаллаган эди. Бу ҳақда адибнинг узи қуйидагиларни ёзади:

“Улуғ инсонпарвар образи урта аср тун қоронғилигини

ёритувчи еруғ машғал каби менинг хаёлимни эгаллаб олди. Мен аввало “Навоий” поэмасини ёздим. Навоий образи менинг купгина лирик шеърларимда ҳам гавдаланди.

Ниҳоят, “Навоий” романини ёзишга тутундим. Романни уруш йили, қиш фаслида совуқ хонада жинчирокнинг титроқ ҳира шуъласида ёзганман...

Буюк шоир Навоий ҳақида материалларни 1928 йилдан йиға бошлаганман, шоирнинг улмас асарларини ва унинг даврини урганиб, Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида бир талай тарихий-адабий асарлари ҳам ёздим...³² 1942 йилда ёзиб тугатилган “Навоий” романи учун Ойбек 1946 йилда Давлат мукофоти лауреатлигига сазовор булади.

Шоир “Ҳайкал олдида” шеърни 1948 йилнинг майида Навоий юбилей кунлари муносабати билан унга ҳайкал урнатилиши сабабли ёзган. Шунинг учун ҳам шеър программ характерига эга. Унда бевосита шоир шахсига, унинг поэтик образини гавдалангирришга алоқадор чизгилар кам.

Ойбек асосан шеърда Навоийнинг буюк инсонпарварлигини ва шу туфайли куп миллатли Ватанимизда эъзозла-нишини поэтик тасдиқлашни етакчи ният қилиб олган.

*Куйлаганда беш аср бурун
Халқни, хақни, ишқин бу инсон,
Юраги ҳам эркин, ёруғ кун –
Дарди билан тепарди ҳар он.*

Мазкур сатрлар битилган даврда Ойбек, юқорида узи таъкидлагандек, “Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида бир талай тарихий-адабий асарлар”ини, “Навоий” номли поэма ва романини ёзиб улгурган эди. Шундан экав, бу сатрлар шунчаки оддий ахборот бўлиб қолмайди, деган савол туғилиши мумкин, Авваламбор, мазкур мисраларда Навоий даҳосига, қолаверса, бутун шарқ адабиётига даҳлдор уч халқ, ҳақ ва ишқ мавзуи илк бор таъкид этиляпти.

Чамаси Ойбек буюк шоир куйлаган ана шу мавзулар-нинг умрбоқийлигини бизга нисбатан теран ва кенг ҳис қилгани учун шеърнинг кейинги бандида “Абадий тош ли-босидадир, қулда китоб, қузлари вйчан” поэтик бирикма-ларни қулайди.

Ойбек. Асарлар. Ун томлик, 1-том, Ғафур Ғулом номидаги баддий бадиий адабиёт нашониёти. Т.. 1968 11-бет.

Шубҳасиз, бу поэтик образли бирикмалаар - Навоий хайкалини жонли тасаввур этиш натижаси. Бирок Ойбек дастлибки сатрларда тилга олинган уч мавзунинг борлиқ мавзунинг борлиқ каби адабийлигини, “туз тотимидай” барча халқлар учун тенглигини ёркинроқ хис қилиш учун, уларнинг маънавий залварини таъкидлаш учун “Кулда китоб, кузлари уйчан” сатрини қўллаганга ухшайди. Натижада сатрларнинг умуминсоний ғояларни таъкидлаб курсатишдаги салмоғи ортади. Шеърнинг программ характерда эканлиги ҳам Навоий ижодидаги етакчи мавзуларнинг барча халқу элатлар учун туз тотимидай бараварлиги учун изоҳланади:

*Сузларниги севар рус, козоқ,
Туркман, латиш, грузин, арман.*

Ҳар қандай миллий ва диний адоват, келишмовчиликлар бу муаммоларнинг мохияти дунёдаги турли-туман мазҳаб ва ҳар ҳил тараққиёт босқичида булган халқу элатлар учун ҳамоҳангдир. Уларнинг интилиш ва орзулари, қарашлари, ягона мақсад йулидаги саъйи ҳаракатлари ана шу нуқтада бирлашади. Алишер Навоийга хайкал урнатилиши муносабати билан Ойбек қалбу шуурида кечган туйғуларнинг муъжаз талқини ана шулардан иборат. Қуриниб турибдики, шеърда, бир-икки сатрни ҳисобга олмасак, Алишер Навоий образини ярагиш борасида тортилган конкрет поэтик чизгиларни учратмаймиз. Бирок шунга қарамай, Ойбек Навоийнинг шахси, поэтик-фалсафий дунёси ҳақида укувчини ҳаяжонлантира оладиган, унинг қалбу шуурини бойитиб, маънавий қудрат бағишлай оладиган ўзига ҳос бадий кечинма, рухий тахайюллар яраган. Бундай фазилат шеърда уз-узидан, осонликча юзага келавермайди. Бу – 1928 йилдан бошлаб “буюк шоир Навоий ҳақида материаллар” йиғиш, “киш фаслида совуқ хонада жинчирокнинг титрок хира шуъласида” ишлашдан кейин юзага келган ута сиқик поэтик-фалсафий умумлашмалардир.

Олтмишинчи йиллар шеъриятида Навоий образини поэтик тадқиқ қилишнинг яна ҳам янги-янги йуналишлари юзага келди. Бадий ифодалашда юзага келган бу хилма-хиллик энг аввало шеъриягимизга кириб келган янги буғин шоирлар ижодида кузга ташланади. Улар Навоий образини

яратишда поэтик муқоясининг янги куринишларидан унумли фойдаландилар., шеърятимиз бадий арсеналини янги-янги поэтик ифода, тасвир воситалари билан бойитдилар. Натижада шоирлар буюк шоир образини яратишдаги зурма-зураки тавсифлашдан йироқлашиб, бевосита шоир шахси, фаолиятига оид тарихий лавҳалар яратиш йулидан бордилар.

Бу уз навбатида Навоий образининг у ёки бу қиррасини жонли тасвир этиб курсатишга, уқувчи тасавурида муҳрланиб қоладиган муъжаз поэтик лавҳаларнинг юзага келишига сабаб булди. Шубҳасиз, бундай воқеабанд шеърлар фақат учқур хаёлнинг махсули эмас эди. Уларда навоийшунослик фанининг эришган ютуқлари уз муҳрини қолдирди. Туғрироғи, бу шеърлар ана шу ютуқларга таянган ҳолда яратилди. Бу жиҳатдан шоир Барот Бойқобиловнинг “Регистондаги уйлар” (1966) шеъри характерли бўлиб, унда Жомий ва Навоийларнинг гард билмас дустлиги тараннум этилади:

*Юлдуз тула кукка боқиб
Сукунат огушида
Регистоннинг миноралари
Турар эди хитобдай,
Жомий билан Алишербек
Мадраса эшигидан
Бир-бир босиб чиқиб келмиш
Субҳидамда офтобдай!
Икки буюк сиймо уйчан
Боқмиш янги дунёга,
Оромбогда бир париваш
Куйлар “қаро кузим”ни,
“Эй, тўртки шўх” дея Жомий
Нидо этмиш сабога –
Ул моҳитоб даргоҳига
Еткур менинг сузимни”.*

Шеърнинг кейинги сатрларида ана шу поэтик шартлилик – яъни Навоий ва Жомийларни бизнинг дазримизда жонлантирилиши янада кучайтирилади. Лекин қаҳрамон бу икки мутафаккир шоирнинг қаршисида тиз чуқиб таъзим қилади. Улар уз навбатида унинг бошини силаб, Оромбоққа - уларни мунтазирлик билан қўзатаётган халқ

ичига угиб кетадилар. Юзаки олиб каралганда, бунга ухшаш поэтик шартлилик аввал ҳам узбек шеърлятида мавжуддек таасурот колдиради. Миртемирнинг шеърляда туш эпизоди орқали Навоий даҳосининг эстетик кредоси узига хос талқин қилинади.

Лекин Б.Бойқобилов “Регистондаги уйлар...” шеърляда туш эпизодини қулламайди. У ҳар икки шоирни бизнинг кунларнинг тула иштирокчиси сифатида жонли гавдалантириш йулидан боради. Бу ҳолатнинг қадим мозий, Самарқанд билан боғланиши эса ҳар икки шоир асарларини эслатиш орқали амалга оширилади. Шеърнинг ниҳояси Навоий ва Жомийларнинг ибратли дустлиги узбек ва тожик халқлари қадимий оға-инилигининг рамзидир, деган поэтик ният билан якунланади:

*Бизнинг кунда узбек, тожик
Булиб кетди қушмағиз,
Келажакда нима деркин
Бунга олим одамлар!*

Шеърнинг поэтик контекстидан куриниб тургандай, Б. Бойқобилов Навоий образига хос чизгилар тортишда уз устози Миртемир томонидан кашф этилган бадиий кашфиёт - поэтик шартли усулни мутлоқ такрорламайди. У янгича йулдан боради, туш эпизодини четлаб утади. Ёу холни шоирнинг “Бехзодни хотирлаб...” (1967) шеърляда ҳам курамыз. У яна шартлилик усулига мурожаат этади, она юртимизнинг навруз байрамыга Навоий, Ҳондамир, Бехзод ва бошка машҳуру мақбул шеърляда Навоий образига бевосита алоқадор, тарихан аниқ чизгиларнинг берилган-берилмаганлигида эмас. Ҳар бир шеърлий сатрга шундай талаб билан ёндашилаверса, унда поэтик асарларда тарихийликни ифодалашнинг узига хослиги ута примитивлашиб кетади. Бу уришда асосий гап Навоий даҳосининг қай даражада ва қандай куламда уз ифодасини топганлигидадир. Шубҳасиз, шеърляда уша 60-йилларга хос ҳаётимизни ута кутаринки руҳда мадҳ этиш руҳи етакчи. Бу уша даврдаги аксарият шеърларга хос ҳусусиятдир. Шунга қарамай, унда Навоий яшаган даврдаги адабий ижодкорлик мухитининг руҳини жонлантириш ва бунинг воситасида буюк шоирни улуғлаш нияти муҳим аҳамият касб этади:

*Бу қутлуг айёмда улуғ меҳмонлар
Бошидан сочингиз гулу лолани.
Кунглин сархуш этсин абри найсонлар,
Атиргул буйидан тутинг бодани.
Навоий сиймосин яратган Бехзод
Сизни қуриб, дустлар, тишлаб қолсин лаб...
Қалбин асир айлаб, бу бахтли ҳаёт
То яна бир сурат чизса не ажаб?!*

Шу уринда таҳлилга ип ташлаб, мазкур поэтик ҳолатга бевосита мантиқан дахлдор бир фактни эслатиб утиш жоизга ўхшайди.

Мексикада чиқадиган “Ла восде Мехико” газетасининг муҳбири Э. Сепада Самарқандда бўлганида ҳайратга тушиб қуйидагиларни ёзган экан:

“Регистон майдоғидаги чойхонада мени хушбуй кук чой билан меҳмон қилган кекса узбекни эсламан. У менга узининг ҳаёти, орзулари Қрим санаториясида утказган меҳнат отпускиси, маошининг ошганлиги ҳақида гапириб берди. Мен булсам: “Эй, улуғ Навоий! Сен буларнинг барчасини қурганингда қандай бахтиёр булардинг – деб уйладим”.

Улкамиз ва унинг кишилари ҳақида хорижий бир меҳмоннинг холисона билдирган ана шу фикри заминида ҳам биригичидан Навоий даҳосининг умумбашарийлиги алоҳида таъкидланяпти. Бу фикр – Навоий ижодининг туб моҳияти билан яқиндан таниш булган киши мулоҳазаларнинг натижаси, Иккинчидан, у шоир Б. Бойқобиловнинг шеърида қулланган поэтик шартлилиكنинг ҳаққонийлигини, унинг тарихийлик асосини ҳам тасдиқлайди. Шу нуқтаи назардан қараганда, шеърда давримизнинг ривожидан Навоий, Хондамир, Бехзодларнинг ҳайратга тушишлари акс этган сатрлар анча жонли ва таъсирчан чиққан. Характерли томони, шоир утмишни қоралаш йулидан бормади, у Навоий Бехзодларнинг идеалларидаги юрт билан Ўзбекистонни қиёслайди:

*Мен излаган баҳор – Ўзбекистон деб,
Диёримиз куркин этсин яккалам.
Бу юрт ёзилмаган улкан достон деб,
Яна бир Навоий изласин рассом.*

60-йилларда шеъриятимизда Навоий образини талқин этишда уни лирик қаҳрамон билан ёнма-ён қуйиб курсатиш (Хусниддин Шарипов, “Навоий”), уни узга бир буюк ижодкор билан параллель тасвирловчи (Сайёр, “Навоий ва Райнис”, Юсуф Шомансур, “Навоий ва Маяковский”) шеърлар ҳам юзага келди. Алишер Навоий лирик қиёфасини бу хил – муқояса қилиш усулида талқин этилиши шеъриятимизда янгилик эмас. Ғафур Ғулом ал-Беруний ва Абу Али ибн Синони ТошДУ профессорлари тарзида, эзгулик, билимдонликни Навоийдан қолган меросий ҳис сифатида талқин қилади:

*Бу ерда коинотнинг сирлари жумбоқ эмас,
Бу ерда ал-Беруний, Абу Али мударрис.
Эй, узил, кафтингдаги олмосдир, тунроқ эмас,
Қизгинам, зехнингдаги Алишердан мерос хис.*

Шеъриятимиздаги ана шу анъанавий муқояса усули ва принципи 60-йилларга келиб ёшлар ижодида бир оз узгаришга, туғрироғи таҳрирга учради. Вақтида Ғафур Ғулом, урни билан, мисраларни “Ойбегим – Авезовим” тарзида қофиялаб, бу икки буюк адибни бир-бирига қиёслаган эди. Бу шунчаки юзаки ҳодиса эмас, Ғафур Ғулом бу икки адиб учун муштарак булган томмонни – Авезовнинг Абаи, Ойбекнинг Навоий ҳақида тенги йук ёзувчи эканликларини теран ҳис этиб юқоридаги қофияни қўллашга қўл урган. Юсуф Шомансур узининг эслатилган шеърида дабдурустдан:

*Бири Бойқаронинг унғ қўл вазири,
Бири пролетариатнинг тугма шоири, -*

дея замон ва макон нуқтаи назаридан бир-бирларидан ута олис, дину сиёсат жиҳатидан бир-бирларини рад этувчи икки буюк ижодкорни бир-бирига муқояса қилади:

*Ок булутни салла қилганча бошга
Тверь хиёбонидан ўтар Алишер,
Пушкин майдонида тушиб курашга!
Маяковский иккиси соврин олишар.*

Шоир Ю. Шомансур томонидан қўлланган муқояса усули биринчи қарашда ута ғайритабиийдек туюлади. У макон ва замон бирлигига мутлақо зид таассурот қолдиради. Лекин шеърдаги поэтик шартлиликнинг табиатига, у орқали ифодаланоётган поэтик ниятнинг юзага чиқишига эътибор берсак, бизнинг ғайритабиийлик ҳақидаги фикрларимиз ўз-ўзидан хира торта бошлайди. Чунки поэтик шартлиликка асос бўлган деталлар – Навоий билан Маяковскининг кураш тушиши, буюк ўзбек шоирмни (XV аср) Тверь хиёбонида (XX аср, Москва) оқ булутни бошига салла қилганча (XV аср) утиши кабиларгина шартлидир. Моҳият, ҳар икки буюк шоир ижодининг халқлар бахт-саодати учун хизмат қилиши эма ута реалистикдир. Чунки уларнинг ижоди диний мазҳаблар ҳамда маконлар чегарасини бузиб ўқувчиларни умуминсоний ғоялар руҳида тарбиялайди. Шеърдаги поэтик маҳорат ана шу шартли усул даражасида эмас. Бу шеърнинг тугалланмаси берилган қуйидаги сатрларда ҳам яққол қузга ташланади. Бироқ ундаги ғайритабиийлик янги бўлгани, анъанавий ифода усули уҳшамаганлиги учун бизга эриш туюлади, холос:

*Улар ҳақгуиликда, мардлик, софликда
Дарёи азимдир, бирлашган, пайваста.*

Рус шеъриятида поэтик шартлиликнинг ута ғайритабиий қуринишлари учрайдики, биз уларни поэзиянинг қонуний ҳодисаси сифатида тан оламиз. Дейлик, В. Маяковскийнинг Қўёш билан сўхбати, уни тушликка чақириб, у билан сўхбатлашиши ифодаланган шеър каби ҳолни эслаш кифоя.

Х. Шарипов ҳам даврнинг долзарб муаммолдарини узига хос йусинда ифодалаш, Навоий давридаги баъзи иллат ва муносабатларнинг яшовчанлиги, уларни ижтимоий гараққиёт йулида ҳали ҳам ғов бўлиб турганлигини руй-рост ёритиш учун “Навоий” шеърда поэтик шартлилик усулига мурожаат этади.

Шеърдаги шартлиликнинг узига хос табиати ва характери Навоийни тирик инсон каби жонлантириб, у билан сўхбат қилиш жараёнида очилади. Натижада, замон бирлиги (XV ва XX асрлар) атайин бузилади. Чунки

урталиғи бир-биридан беш юз йиллик масофада айри яшовчи кишиларни ягона нуқтага йиғишнинг узи шунчаки юзага чиқавермайди. Бунинг учун уртадаги замон исмли чегарани олиб ташлаш керак. Иккинчидан, ҳозирги даврдаги иллатларнинг моҳиятини руй-рост ёритиш мақсадида Навоийни XV асрдан XX асрга олиб келиш керак. Зеро, шеърда Навоий даври эмас, балки бизнинг замонамиздаги иллатлар, нуқсонлар уларнинг юзага келишига сабаб булган моҳият ёритилипти. Даврлар муқояси жараёнида бизни меҳр-шафқат, одоб, инсонийлик борасида ҳатто XX аср даражасидан ҳам тушиб кетганимиз мантиқий асосланади. Икки суҳбатдошнинг гурунги вта содда, табиий мурожаат, савол-жавоб асосига қурилган.

*Ахир, пул топсангу йул қурай десанг,
Тусолмас йулингни биронта одам,
Беш юз аскар тунлаб, бир ёндан ака,
Бир томондан ука бошласа уруш,
Обруйинг етарли,- тушсанг уртага,
Юлдуз курмай тухтар ҳар қандай хуруж.*

Бундай ишни биздан беш юз йил аввал яшаган буюк Навоий уддалай олар эди. Уз-уздан бизнинг “буюкларчи”, улар амалда нимани уддалай олдилар, деган тағдор савол келиб чиқади.

Шоир Навоий узи билан Ҳусайн Бойқаро уртасидаги зиддиятларнинг кескинлигидан хабардор эди. Бироқ Ҳусайн Бойқаро муносабатининг душманлик даражасига ушиб чиқишини ҳаёлига ҳам келтирмасди. Зеро Навоий дустликни муқаддас деб билар, уни имондан пок сақлашга умри буйи интилган инсон эди :

*Сенинг асабингни авайлайди фан,
Олимлар дилиннга қуймасин деб доғ,
Ҳаттоки, Ҳусайннинг душманлигидан
Турт юз йил кечикиб этишда огоҳ!*

Ҳозирда эса дусту душманликни ажратиб бўлмайди, кишилар, ҳатто шоирлар уртасидаги муносабатлар дағаллашиб, уртадан одоб деган муқаддас тушунча кутарилиб

кетди. Мисралардаги сузларнинг таг-замин маънолари уқувчиларни ана шулардан огоҳ этади. Бу борада ҳам биз Навоий давридан орқага кетдик. Бу – шеърга душманлиги масаласига келсаку, проф. А. П. Қайюмов таъкидлаганидек : “Навоий билан Ҳусайн Бойқаро муносабатлари серқирра ва мураккабдир. У алоҳида илмий тадқиқотни талаб қилади. Аммо бир фикрни қатъий айтиш керакки, агар Султон Ҳусайн эмас, Абу Саид Мирзо каби Навоийга душманлик мавқеида гурган ҳукмрон ҳокимят тепасида булганда, эҳтимол Навоий йуқ этилган булур эди. Навоийнинг барҳаёт бўлиб барча душманлари хуружидан омон топишида султон Ҳусайн Бойқаро ижобий роль уйнаганлиги шубҳасиздир. Айни замонда кучли марказлашган давлат тарафдори булган Навоий узининг бутун куч-қувватини Ҳусайн Бойқаро ҳокимиятини мустаҳкамлашга қаратди ва бу соҳада кўп иш қилди. Султон ҳам бунга яхши билар эди.”

Шунингдек, улар уратасидаги муносабатларнинг мураккаблигини ҳам унутмаслигимиз шарт. Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга булган муносабатларида Астрабод даври, шоирни заҳарлашга уринишлар, бу воқеага алоқадор кимсаларнинг шоҳ томонидан кейинчалик хуфёна қатл этилиши ва бошқа ҳодисалар ана шу мураккабликнинг асосини ташкил этади.

Шоир “турт юз йил кейин” очилган душманлик борасида гапирганда, бизнингча, ана шуларни назарда тутган. Шеърнинг кейинги бандларида давримиздаги инсоний муносабатларнинг нисбатан мураккаблиги қаламга олинган. Шубҳасиз, бундай зиддиятли ҳолат ҳам Навоийга мурожаат этиш орқали очилади. Шоирга буюк Навоий инсоний муносабатларни баҳоловчи қаттиқул ҳакам булиб хизмат қилади. Албатта, бу кескин фикрни ургага ташлашда бир поэтик восита холос. Лирик қаҳрамон Алишер билан узини қиёс қилиб шундай дейди:

*Сен курган у замон кенгайиб кетган,
Уртасин, чеккасин топмоқ кўп қийин,
Баҳс чоғи уртага тушаман деган
Уртада қолиб ҳам кетиши мумкин.
Сенга қийин эди, дустим Алишер,
Валекин менга ҳам тутмагил осон.*

Нега энди бундай? Бу қийинчиликларнинг сабаби қаерда? Бунинг учун шеърнинг умумий контекстига кулок тутиш керак. Шоир аслида унчалик аҳамиятли бўлмаган воқеаларни умумлаштиргандек булади.

“Бизда “оқсокол” деб ном олганлар ҳам кирдириб юришар иякларини” сатри бир оз эриш туюлади. Дикқат қилинса, ана шу эриш туюлган сатр ортида бутун бир давр турганини сезиш унчалик қийин эмас. Эскилик қолдиги деб одобдан айрилдик, диний сафсата деб имондан жудо буддик. Баъзан мўйсафидлар учун ҳусн бўлган куринишни диний ақида дегувчилар ҳам топилди. Ижод бир томонда қолиб, мансаб учун баъзи “оқсокол” санъаткорларимиз имондан ҳам кечдилар. Булар энди тарих.

Шеърда Навоий ва у яшаган мураккаб давр, шоир ва шох муносабатларидаги нисбатан қоронғу томонлар талқини давримиздаги мавжуд иллатларни фош этишга қаратилганки, бунга шоир Ҳ. Шарипов поэтик шартли усулдан ута мохирлик-ла фойдаланиш туфайли эришган.

40-йилларда шоир Ғайратийнинг “Навоийга”, Ғ. Махмудовнинг “Устоз” С. Қуконбековнинг “Бир кафт тупрок”, Ш. Алиевнинг “Навоий чамани” каби катор шеърлари юзага келди. Лекин уларнинг купчилигида Навоий образининг у ёки бу характерли кирраларини гавдалантиришдан кура, шоирни таърифлаш устун туради.

Уларнинг айримларида буюк Навоийнинг халқ калбида қолдирган нурли ва фахрли сиймоси таърифун тавсир қилинади, у адабий барҳаётдир, деган поэтик ғоялар олға сурилади. Масалан Ш. Алиев “Навоий чамани” шеърда шоирнинг лирик ижоди ҳақида уйга толиб, уни қуйидагича мадҳ этади.:

*Бу – Навоий чаман, турфа гуллар маҳбуб,
Маъшукалар мактубин безашади тунлари.
Йигитлар жангда солса душманларга талатун,
Тиканлари санчилар ёвга ханжар сингари.
Бешик тебратган она алласи шу гуллардир,
Дехқон ӯрғ сочаркан дилдаги навоси шу.
Хушбоз газалхонлар – сеvimли булбуллардир,
Шу гулларга кўнишга энг баланд ҳавоси шу.*

Демак, бундан чиқадиган мантиқий хулоса шуки, Навоийнинг шеърлари маъшуқалар мактубларининг саҳифаларидан тушмас экан, оналар алласида, деҳқон ёхуд жангчи хиргоясида, ҳатто булбуллар навосида ҳам Навоийнинг поэтик овози омухта экан.

Ўзбек лирик поэзиясида 50-60 йилларда яратилган Алишер Навоий образи хусусида гап борганда, болалар шоира Қуддус Муҳаммадийнинг узига хос, бетакрор санъаткорлик билан яратилган “Азиз бобом” шеърини ҳам эслаш зарурдир.

Шеърда Навоийнинг узига хос олами, руҳий дунёсига оид чизгилар болалар психологиясига мос равишда, уларга ҳамоҳанг қилиб чизилади:

Бир азиз бобом бор дунёда танҳо,
Ҳушгабиат, хушқомат, мулойим, доно.
Кунгилларин кенглиги ер қурра – осмон,
Кузлари нуроний ойнаи жаҳон.
Сузлари сўлмас гул сочар куклам, ёз
Жаҳон зийнатига берар минг пардоз..
Шоир, боғбон, олим, файласуф, сарвар,
Умрини халқига атар: элсевар.
Дунёга, инсонга одамлик меҳри.

Шеърда Навоий дунёқараши: руҳий оламининг беқиёслигига оид, унинг илм-заковати, тафаккур қудрати билан бевосита алоқадор кузатишлар ҳам ғоят таъсирчан болаларнинг ёшу қизиқишларига мос ҳолда ифода этилган.

Шеърдаги ифодалаш усули ҳам узига хос. Унда халқ ижодига мос кутаринки романтиклик, қиссадан хисса чиқариш етакчилик қилади:

Куз қорачиғига жаҳонни жойлаб,
Жаҳолат девини занжирбанд боғлаб,
Зулматни қалаган гулханга – утга
Эркин ҳаёт тинчлик истаган юртга.

Шунинг учун ҳам бу шеър 60- йиллар ўзбек болалар адабиётининг энг яхши асарлари қаторидан жой олганлиги ҳам бежиз эмас.

* * *

Мутафаккир шоир Алишер Навоий туғилган куннинг 500 йиллигини нишонлашга гайёргарлик қурилаётган пайтларда унинг бадий образини яратишга бағишланган иккита баллада ҳам юзага келди. Улардан бири Мақсуд Шайхзоданинг қаламига мансубдир. Асар “Урток Навоий” сарлавҳаси остида ҳам босилиб чиққан Шайхзода уз асарида Навоий сиймосини XV аср Хуросон ҳукмдори саройидаги воқеалар, зиддиятлар: узаро келишмовчиликлар асосида ёритишга қўл урган. Асар шох саройидаги ишрат базми тасвири билан бошланади:

...Яна мастдир Сулгон Хусайн Бойқаро,
Кеча куп қоронғу, ҳагто ой қаро:
У ҳам зуваласи нозик шоирдир,
Ғазаллар туқишда анча моҳирдир.
Афғонли, эронли, қўллар пайдарпай,
Кумуш қадаҳларда ташир эди май:
Дуторнинг, чангларнинг, уднинг садоси,
Осмонга чиқарди машшоқ нидоси.
Олтин тахтгоҳда ултирмиш султон,
Елпиғич елпийди оҳуйи хутон.
Куп дилкаш рақс айлар ҳинду қизлари.
Тизилар Хиванинг инжу қизлари.
Султоннинг анчага етса ҳам ёши,
Ашула истайди туманли боши.

Куришиб турибдики, жуда сикиқ булса-да, ана шу бир кичик лавҳада Хусайн Бойқаронинг ҳаёт тарзи, айнан унга хос булган хислат ута таъсирчан берилган. Шоирнинг мактабдош дустри, унинг бу аҳволга тушганлигининг туб сабаблари ёритилмаса-да, бироқ поэтик-мажозий ҳолатнинг руҳидан ута ижтимоий-тарихий воқеаларнинг руҳи сезлиб туради. Уларни юзага чиқарган тарихий ҳақиқат балкиб туради. Султон хофизлар лабидан учган Навоий ғазалларини эшитар экан, базмда унинг йуқ эканлигига эътибор беради ва уни олиб келишни буюради.

Херининг энг чекка бир гушасида,
Боғларга элтгувчи тор кучасида
Пойтахтнинг хилватгоҳ маҳалласи бор.

Шоирнинг қалби эса бундай жирканч ҳаётни эмас,
дунёни тингламоқда:

Унда шинам уйнинг дарвозаси бор...
Бу ерда қаламни юргизар шоир,
Дунёи – оламни ҳам кезар шоир.

М.Шайхзода анъанавий қарама-қарши қуйиш усулидан усталик билан фойдаланиб, икки улкан тарихий шахслар дунёсининг қабарик томонларини ёритади. Бироқ, балладанинг Навоий сифатларини тавсифлашга оид уринлари анча нурсиз чиқиб қолган, М. Шайхзода устод Навоийнинг ижод билан машҳул онларини ута нозиклик билан чизгач, уша икки оламни, бир-бирига зид руҳиятни туқнаштиради. Гузал китоби “Ҳамса” устидаги ишни тарк этиб, подшоҳ саройига жунашга мажбур бўлади:

Эҳтиром ичида адиб кутилар,
Урфларга муносиб гуллар тутилар,
Ҳасадни яширмас вазир – вузаро,
Таъналар қилиниб кулгилар аро.
Киинимлар музайян, руҳбар ёввойи,
Куп яҳуи билади буни Навоий.

Султон ҳам уни “собиқ муҳрдор” деб кутиб олиб, қандайдир бегона қараш билан ундан шеър айтишни талаб қилади. Навоий эса “шеърга май қуйган соҳибқирон”дан бундай ҳолатларда жирканар эди. Шунинг учун ҳам Навоий асаридан келтирилган қуйидаги сатрларга М. Шайхзода ута теран ва салмоқли маъно сингдиради. Буюк эътиқод соҳибининг бетакрор ва собитлигини яна бир бор таъкидлагандек бўлади:

Май ичингким, даҳр эли ичра куп истаб тобмадик,
Аҳли паймонида бўлган устивор, эй дустлар!

Ва ниҳоят, асар охирида Навоий шахсияти, руҳий оламини яна ҳам муфассалроқ очувчи сатрлар келтириш билан шоир уз кечинмасига хотима ясайди.

“Тут гадолигни Навоий мугтанам,
Шоҳлар олдинда бош индурма куп.

Мамарасул Бобоевнинг “Устод” балладаси ҳам Навоий образини яратишда узига хос бир ҳодисадир. Негаки: шоир узгалар юрмаган ижодий сукмоқлар излайди ва топади ҳам. У Навоий образини тарихий йўналишда яратишдан кура бадий тахайюллар асосида гавдалантиришни афзал кўради.

На дейсан, ой, гапир, улуғ шоирдан,
Олтин альбомингда борми бир ёдгор?

Тахайюллар оқимининг кейинги босқичида – Ойнинг жавобида буюк шоирга хос хислатлар чизилади, унинг сифату хизматлари шартли романтик руҳда мадҳ этилади:

Ундан сузлаганда яйрайди жоним,
Ҳудди қуёшимдай йуқлайман уни.
Бордир мактовидан заррин девоним,
Шуни ҳам уқийман ҳар оқшом – туни..
Бу нурлар чеҳрамдан оламга энган
Унинг мисралада таърифи.
Ҳар ой – ун турт кунда балкиб туламан,
Бу унинг мухаббати, бу унинг завқи...
Бундан ортик ифодага тилим лол.

Балладанинг кейинги сатрларида лирик қаҳрамон Навоий яратган образлар билан тўқнаш келади. Энди буюк шоир уз қаҳрамонлари томонидан мадҳ этилади. Бу ўринда М. Бобоев томонидан қўлланган шартли романтик усул ута қўл келган. Зеро, шоир яратган қаҳрамонлардаги барча ижобий хислатлар унинг узига нисбат берилади.

Бу барча мулоҳазалар 40-йиллар арафасида бошланган навоийшунослик фани тараккиётининг иккинчи ва ундан кейинги учинчи босқичида шеърятда Алишер Навоий образини гавдалантириш йулида эътиборга лойиқ ишлар килинганидан далолат беради.

Навоийнинг бадий образини ҳаққоний яратишда навоийшунослик фанининг ютуқлари катта аҳамиятга эга

булди. Кузда тутилаётган даврда Навоий мавзуси барча кардош ҳақлар адабиётига кириб борганлиги, бу давр навоийшунослигининг катта ютуқларидан ҳисобланади. Бу алоҳида тадқиқотни талаб қилади.

Шуни алоҳида эслатиш ҳам жоизки, мазкур даврда Навоийнинг бадиий образини яратишда тасвирлаб беришдан кура тавсифлаш – мадҳ этишга мойиллик ҳоллари ҳам анча кузга ташланиб туради. Алишер Навоийнинг ҳаққоний поэтик образи яратилган Ғ. Ғулумнинг “Алишер”, М.Шайхзоданинг “Навоий” каби асарлари бизнинг адабиётимизда ҳали бармоқ билан санарлидир.

Бундан ташқари, куриб утқанимиздек, баъзи шоирлар ижодида Навоий образини яратишда бадиий маҳоратнинг этишмаслиги билан боғлиқ: ҳаёт ҳақиқатини теран англамаслик, уни бадиий ҳақиқат даражасига кутара олмаслик каби камчиликлар ҳам кузга ташланиб туради.

Бу борада кейинги йиллар шеъриятида эришилган ютуқлар, катта проза, лиро-эпик поэзия ва драматургиядаги ижодий изланишлар тадқиқотимизнинг кейинги қисмларини уз ичига олади. Зеро, уларни атрофлича тадқиқ ва таҳлил қилиш буюк Навоий таваллудининг 550 йиллигига муносиб совға булади деган умиддамиз.

МАҚОЛАЛАР

Бугунги кун ёруғлиги, олам-олам узгаришлар, тилимизнинг барҳаётлиги, халқнинг эркин ижоди туғрисидаги орзуларининг амалга ошганлигини Навоий ва Ғофур Ғулом руҳлари сезиб турибди.

НАВОИЙГА САРҲИСОБ БЕРГАН ШОИР

Файласуф шоир Ғофур Ғуломнинг *Ўзбек мумтоз шериятига ва айниқса Алишер Навоий ижоди ҳамда шахсига бўлган меҳри айрича бўлган. Унинг буюк шоирга оид фалсафий поэтик мушоҳадалари гоят теран. У Навоийга бўлган юксак эҳтиром туйғусини хилма-хил мавзуларда ёзилган асарлари қат-қатиغا ута санъиткорона сингдириб юборади.*

Шоир “Самарқанд учун” шеърисида (асар СамДУ нинг 20-йиллик туйига бағишланган) тарихий шаҳарнинг узоқ утмишига назар ташлар экан, лирик кечинма охирига Улуғбек, Навоий, Жомийларнинг буюк хизматларига таалуқли фактларни олиб киради. Натижада уқувчи куз унгида Самарқанднинг XV асрга оид шакли шамойили, Навоийнинг бу шаҳарда кечган йиғитлик йиллари гавдаланади.

*Манглайинг бир ажин касб этолгунча,
Минглаб жафоларни кечирди бошинг.
“Зижи Курагоний” секундларида,
Кун карра тугилди кукда қуёшинг...*

*Ишқу вафоларнинг “Хамса” син ёзган,
Жомий Навоийнинг асрий нидоси.
Ҳали гумбазидан гунғирлаб келур,
Олимлар баҳсининг акси садоси.*

Воқеаларнинг тарихан издошлигидан ташқари, бу уринда бевосита Навоийнинг Самарқанд даври ҳаётига оид поэтик чизгилар ҳам мавжуд. Тарихий манбаларда қайд

этилишича, Аҳмад Хожибек уз даврининг етук кишиси, “Вафой” тахаллуси билан шерлар ёзган шоир. Навоий у орқали Алоий Шоший ва Фазлуллоҳ Абуллайсийлар билан суҳбат қуришга мўяссар бўлган.

Алишер Навоий Фазлуллоҳ Абдуллайсий хақида узининг “Мажолис-ун нафоис” асарида қуйидагича ёзади;

“Самарқанд ақобириндиндур. Бовужудиким, Самарқанднинг аъло мудуламаси эрди. Шеър ва муаммоға дағи мойил эрди. Фақир (Навоий) икки йил аларнинг қошида сабоқ уқидим, онча илтифоти бор эдиким, фарзаңд дер эрди”. Гофур Гуломнинг “Хали гумбазидан ғунғирлаб келур, Олимлар баҳсининг акси садоси” сатрлари ана шу қайд этилган воқеаларнинг поэтик ифодасидир. Файласуф шоир шеъриятидаги Навоий образи талқинига оид ҳар-бир суз, ҳар-бир сатр уз тарихий асосига эга. Шоир уларни шунчаки нималарнидир қайд этиш учун умумий асосда қўлламайди. Уларни Навоий ижоди, шахси билан алоқадорликда беради. Бу руҳий алоқадорлик сатрларидаги поэтик ишораларда гавдаланади.

“Самарқандлик пахтакор дустларимга” шеърдан (1952-йил) олинган қуйидаги сатрларга эътибор берайлик.

*Ҳаммамиз интилган улуг иқбол бор,
Умид тонгларидан оларкан нафас.
Ота-боболардан қолган мақол бор,
Тирногинг уз этдан ажратиб бўлмас.*

*Ҳамиша ярқира, нилий осмон,
Гуллайбер, Алишер қуйлаган чаман.*

Гофу Гулом “Самарқанд учун” шеърда Навоий томонидан бу тарихий шаҳарга нисбатан қўллаган гашбихни янада конкретлаштириб ёзади:

*Нилий гумбазлари кук ичида кук,
Ложувард осмонда чиний кабутар.*

Қайд этилган сатрларда Навоийнинг Самарқанд даври ҳаёти ва унинг “Шарқнинг курки бўлган” бу қадимий шаҳарга муносабати тарихий манбаларга таяниб ёритилган.

Жумладан, улуғ Навоийнинг Кухак суви-Чупон-ота, Самарқанд шаҳри мадҳи ҳақидаги сатрлари укувчиларга таниш:

*Ушоқ тош онча лаълу-инжу каби,
Яшил сабзаси чархи Мину киби,
Ки мансуб эрди онча Кухак суви
Нединким эрур жори андин қуши...*

Алишер Навоий Султон Улуғбекнинг самарқанд шаҳрида олиб борган мангуликка даҳлдор ишларини қайд этиб ёзган эди:

*Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Вале ул илм сори топти чун даст,
Кузи олдида осмон бўлди наст,
Билиб бу навъ илми осмони,
Ки андин езди “Зижи Курағони”.*

Ғафур Ғуломнинг “Туллай бер Алишер қуилаган чаман!” сатри буюк шоирнинг ана шу каби Самарқанд ҳақида битилган қатор шеърӣй маисралари таъсирида юзага келган булиб, ҳатто шоирнинг “нилий гумбазлари кук ичида кук” сифатлаши бевосита буюк шоирнинг “Жаҳон ичра яна бир осмондур” ташбиҳининг нисбатан конкретлаштирилган вариантини эслатади.

Таъкидлаганимиздек, шоир аксар ҳолларда узининг Навоий ҳақидаги кузатишлари натижаси уларок гуғилган туйғуларини, уй-фикрларини турли мавзуларда ёзилган шеърлари қатига жойлайди. Шу жараёнда қутилмаган поэтик ташбиҳлар кашф этади, буюк шоир ижодига оид бирон-бир тарихий ҳолатни қайд қилади.

“Наманган учун” (1958) шеърӣда шоир ана шундай оригинал ташбиҳ асосига узининг Навоий ҳақидаги мушоҳадаларининг нисбатан умумлашган, узак моҳиятини сингдирган:

*Наманган ҳавосин қуйладим чоғи,
Сувлари Навоий умидидек пок.*

**Тозлардан шарқираб келган ирмоғи,
Машрабдай ғазалхон Мажнун-яқочоқ.**

Буюк гуманист шоир Алишер Навоийнинг комил инсонга ҳамда адолатли замонга булган ҳаётбахш умидини бунчалар мухтасар ифодаланган сатрлар узбек шериятида камдан кам учрайдиган поэтик ходисадир.

Мабода бу сифатга ирмоқнинг Машрабга ухшатилиши ва унинг шарқираб оқиши олдида ҳатто Мажнуннинг яқочоқлиги ҳақидаги ташбихлари моҳиятини кушиб, бир бутунликда олио таҳлил этсак, Навоийнинг пок умиди ҳақидаги мулоҳазалар камрови ва кулами янада кенгаяди. Чунки, мазкур ташбихларда фақат ухшатиш нарсанигини эмас, ухшаш нарсаларнинг моҳияти ҳам поэтик тадқиқ қилинмоқда. Навоий умиди, Машрабнинг ғазалхонлиги, қуриниш олдида Мажнуннинг яқочоқлиги фақат табиатнинг гузал лаҳзаларини таъкидлаш учун поэтик восита булиб қолмай, улар бугуннинг босқичлари сифатида бир-бирларини тулдиради.

Шунинг учун ҳам ҳар қандай уринли кашф этилган ташбих лирик кечинма оқимида икки вазифани адо этади. У ҳар икки- ҳам ухшаш, ҳам ухшатиш нарсалардаги кирраларини ёритади. Шеърдаги етакчи мотивга қараб ташбихнинг поэтик ифодалаш жараёнидаги асосий нуналиши белгиланади.

Ғафур Ғулом устод шоир руҳий ва бадий оламига узига хос назар ташлайди. Бу олимнинг нечоғлик бетакрор ва геранлигини поэтик тадқиқ этиш учун у замондошлари шериятида мутлоқ учрамайдиган, охори тукилмаган янги-янги образли муқоясалар қуллайди.

Имон эътиқодли кишиларга нисбатан амалга оширилган ҳар қандай хуруж Алишер Навоий учун яна бир зарба эканлиги Ғ.Ғулом сатрлари моҳиятидан теран англашилади.

*Ҳирот тонг отарин тасаввур қилиб,
Йигитлик умрининг камолин курдим.
Қариган чоғларинг қиро шомида,
Хуросон улқасин заволин курдим.*

Шеърнинг кейинги байтлари асосан Навоий ижодининг оламшумул аҳамиятини таъкидлаш, узбек халқи тарихини сохталаштириб талқин этувчи мухолифларимизнинг кирдикорларини фош этиш туйғулари билан суғорилган. Мазкур мотивларни таъкидлаш ҳам Ғафур Ғулом уз индивидуал услуби учун хос бўлган муайян фикр, мулоҳазани фактик далиллаш йулидан бориб, қутилмаган поэтик-мажозий ташбиҳлар қуллайди.

*Бирор шоҳ байтингни ёдда тутмаган,
Каттадир. Кичикдир, бизда киши йуқ.
Олтин балдоқдаги нифрит куз каби,
Асаринг биз учун булди қорачуғ.*

Мазкур сатрлардаги поэтик ташбиҳлар асосида Навоий меросида ардоқлашнгина эмас, шоир ижодининг асл моҳиятини ташкил этган умуминсоний гуманистик ғоялар эътирофи, бундан ифтихор этиш туйғуси ҳам уз ифодасини топган.

Бинобарин, шеър поэтик контекстидаги барча элементлар мазмунни юзага чиқаришда бевосита иштирок этади. Шоир образининг у ёки бу қиррасини очишга хизмат қилиш борасида, лирик кечинманинг изчиллигини таъминлашда ва бандлар моҳиятини бир-бирига уйғунлаштиришда муҳим роль уйнайди.

Ғафур Ғуломнинг “Алишер Навоий қабри устида” шеъри ҳам бевосита шоир образининг талқинига алоқадор. Шоир мазкур шеърдаги поэтик ифода усулини реалистик шартлилик асосига курган. Унинг умумий руҳидан буюк устод қаршисидаги сарҳисоб учун борган лирик қаҳрамон ички оламининг қирралари, бурчдорлик туйғуси англашилади.

Буюк шоир руҳи кудратли маънавий борлиқ тимсоли сифатида жонлантирилади:

*Дилим равшанлигин ҳиссим йулида офтоб айлаб,
Мозоринг бошида таъзим ила турмакдадурмен
сарҳисоб айлаб.*

*Қулогинг суз эшитмасбулса ҳам қалбдан хитоб айлаб,
Ватандошлар саломин неча жилдли бир китоб айлаб,*

Мазкур сатрлардаги асосий моҳият “Ватандошлар саломини” куп жилдли китоб қилиб, буюк Навоий қабри устида сарҳисоб бераётган лирик қаҳрамоннинг тимсолида акс этган. Уларда буюк Навоий орзу қилган эрк ва озодликнинг шукуҳи балқиб турибди. Шунинг учун ҳам шоир уз она юрти Ўзбекистонда эришилган зафарларнинг тотли нашъу намосидан буюк ватандошини огоҳ этади, “доимо мунаввар бахти кундуз” га эришган халқнинг “башар тарихида юз бор уқилса” ҳам топилмайдиган мамлакатнинг яшаш тарзидан сарҳисоб беради. Бугунги кун ёруғлиги олам-олам узгаришлар тилимизнинг барҳаётлиги, халқнинг эркин ижоди туғрисидаги орзуларининг амалга ошганлигини Навоий ва Ғафур Ғулوم руҳлари сезиб турибди. Шунинг учун ҳам бу юртни;

*Жамолини қуришга бир умрлар юммайин қузни,
“Навоий ҳам ётар то рузи маҳшар тарки хоб айлаб...”.*

“Ҳирот” номли шерлар туркумига киритилган мазкур мухаммаснинг Навоий образини поэтик талқин этишдаги вазифа ва мундарижаси узига хосдир. Аввалги таҳлил қилинган шеърлардан фарқли уларок, бунда буюк шоир образига, у яшаган даврга оид конкрет, аниқ поэтик чизгилар қузга яққол ташланмайди. Бирок мухаммасда Навоий даҳоси, унинг эзгу орзулари, улуғ шоирга булган эҳтиром туйғуси юксак бадиий маҳорат билан ифодаланган.

Нурилла Аҳмедов
Филология фанлар доктори.

«Фидокор» газетаси
15.04.2003 йилдаги № 30-сон

МИЛЛАТНИНГ АСОСИЙ БОЙЛИГИ

*Дехқонки дона сочар... муҳаббат хиёбони,
Бахтнинг онаси руҳга эгалиқдир*

Бу йил куклам серёғин келди. Майнинг охири булишига қарамай, Самарқанд-Қарши йулининг икки чети кизғалдоқ. Ҳатто эрта баҳорда гуллаб, узоқ турмайдиган майин ҳидли қузигуллар ҳам кузга ташланиб қолади. Чақиртиканак боғлаган исмолоқларнинг тикани энди қота бошлабди. Каррақлар хали куч олмабди. Демак, чулда баҳор давом этаяпти.

Унг қулда зиғир экилган, чапда энди бизда урф була бошлаган ёғбоп масхардалалари. Ниҳоят, ғаллазор куринди.- Ризқимиз! “Дехқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ иулин очар”, - лутф қиладилар ҳазрати Навоий. Чиндан ҳам инсон ҳаётининг биринчи омили-нон. Ғаллага уроқ тушиш-байрам. Истиқлолнинг дастлабги йиллариданоқ ғалла мустақиллигига алоҳида эътибор берилганлиги бежиз эмас. Эрта тонг шабадасида солланаётган, эндигина учлари сарғая бошлаган бошоқларни куриб, кунглимиз усади. Олис уфққа бош қуйганча ястаниб, эринчак чайқалаётган бугдойзордан қалбингиз яшнаёди. Ардоқли шоиримизга қушилиб “Халким, насибанг бутун бўлсин!” деймиз.

Тўғри. Ноннинг узи билан иш битмайди. Пахта керак. Пилла керак. Мева-чева керак. Кеч баҳордаги тинимсиз ёмғир эса, бир нарсага фойда бўлса, иккинчисига зиён. Телевидения гоҳо жала котириб қатқалоқ қилиб ташлаган далаларни, дул урган ғуза ниҳолларини курсатиб қолади. Юраклар эзилади. Дехқоннинг меҳнатига ачинасан. Лекин на чора? Қулни ковуштириб утириб бўлмайди. Ишлаш керак. Курашиш керак. Кураш борки, ҳаёт бор. Қолаверса ҳаёт деганининг узи ҳам бир келиб, уйнаб кетадиган давра эмас. Узининг кимлигини курсатиб кетадиган давра. Нега ундан у қолди, бундан бу қолди, дейдилар. Ҳар бир гапнинг тагида бир дунё мазмун бор. У ёғини сурасангиз, дунёга келиб кетишнинг узи бир ҳикмат, имтиҳон...

У ёғини сурасангиз, мана ун икки йилдирки, бутун Ўзбекистон имтиҳонда келади. Ким қувониб, ким қизғониб,

ким ҳавас билан, ким ҳасад билан, лекин синчиклаб кўзатиб келади. “Яхши томонларимизни ошириб, ёмон томонларимизни яшириб”, чарчаганимизда “Ҳорма!” дейдиган куюнчак дуслар булганидек, “хато қилишингни кўтадиган”, игнадек нуқсонни топса, аждаҳо қилиб кўрсатадиган “дуслар” ҳам етарлик. Улар пашшадан фил ясашнинг хавосини олганлар. Худо курсатмасин, жиңдай қоқилиб кетсанг, “Айтмовдимми?” дея бутун дунёга бонг урадилар.....

Лекин сирасини айтганда иш ҳам куп. Улардан энг муҳуми, балки энг оғири тафаккурни янгилаш, фикр карашларни янгилашдир. Чинаккам янги авлодни етказишдир. Авлодки, калби тонги шабнамдек покиза, уй хаёллари чарақлаган куёшдек ёруғ, Ватан ва Миллатни дунёдаги бор нарсалардан муқаддас тутгувчи. Нони ҳалол, иши ҳалол. Буюк шоиримиз айтмоқчи “Узи поку кузи поку сузи пок...”

Қарши-Шаҳрисабз йулида Тохир Зухра мажмуаси бор. Бир вақтлар бу ерлар чангалзор булган. Оғир жой, дейишарди, кексалар. Шофёрлар ҳам шу ерга келганда, хушёр тортишаркан. Негаки, бу ерга муродига етолмай кетган бахтсиз ошиқлар қуйилган. Уларнинг нотинч руҳи чиркиллаб кезиб юради, дер эдилар.

Чиндан ҳам дунё муҳаббат асосига қурилган. Бир-бирини севган-сева олган ёшлар бахтли инсонлардир. Уткинчи хирсий туйғулардан баланд келмоқ, муносабатларни узаро ҳурмат, маслак ва интилишлар, карашлар ва ахлокий принциплар асосига қурмоқ инсонийликнинг биринчи белгисидир. Севмоқ маълум даражада олижанобликдир, уз ҳузур-ҳаловати ва манфаатларидан узганинг хоҳиш-иродасини устун билмоқликдир. Севмоқ фидоийликдир, севги йулида машаққат ва қийинчиликларга чидамоқдир. Севги буюк мураббийдир. У инсонни чинаккам инсон килади. У шоирларимиз таърифлаганидек, шундай бир утки, вужуддаги барча уткинчи нарсаларни куйдириб, асл борлигинигина сақлаб қолади...

1987 йилда Қашқадарё вилоятининг уша пайтдаги раҳбари жуда катга жасораг курсатиб, бу ерда “Тохир Зухра” мажмуасини тиклатди. Халқнинг кўнгида келган армонни амалга оширди. Бир томондан тилдан-тилга

утиб, халқимизнинг маънавий тарбиясида буюк рол уйнаб келаётган фожиавий ишқ қиссасини жонли ва таъсирчан лавҳаларда муҳрланиб қолишига, иккинчи томондан эса авлодларни ота-боболаримизнинг олижаноб ҳис-туйғулари билан таништиришга имкон яратди.

Дарҳақиқат, янги авлодни камолга етказмоқ учун янги ҳислатларни “яшаш” керак эмас. Аждодларимиз улар етарлича бор. Лекин бунинг учун уларни билиш керак, таниш керак, ниҳоят урганиш керак. “Тоҳир-Зухра” мажмуасига назар ташлаймиз. Рупарада 6-7 минг йиллик тарихга эга бўлган, ҳазрат Навоийга илҳом берган Сийпантош. Сўлда 2700-йиллик Шаҳрисабз-Соҳибқироннинг киндик қони тукилган ва асрлар давомида не не салтанатларнинг қибласига айланган даргоҳ. Унда уз хизматлари, феъл саҳиялари билан ислом дунёсини ҳали хануз хайратга солиб келаётган насафийлар, каспавийлар...

Аждодларимиз давлат юритишнигина эмас, яшаш, узаро муомила-муносабат тартиб қоидаларига оид унлаб китоблар яратганлар. Юсуф Хос Ҳожиб бундан салкам минг йил муқаддам ёзган “Қутадғу билиг” асарида уйланиш қоидаларигача бирма-бир баён қилган эди. Навоий замонасида дастурхон атрофида утиришнинг уттизга яқин одоби бўлган....

Қадим Ғузорнинг Қовчин қишлоғи аҳли уша тонг узгача руҳ билан уйғонди. Карнай садолари, ногараларнинг юракларга шавқ улашувчи қалдироғи, чилдирманинг энг жиддий кишининг-да баданини жимирлатиб юборувчи “ғижбадабанг’и қовчунликларни “Тоҳир-Зухра” мажмуасига чорлади. Бу вақт сайлгоҳга Қашкадаре воҳасининг барча туманларидан ҳам одамлар олима-яёв кела бошлаганди. “Тоҳир-Зухра” мажмуи Ғузорнинг чекка бир қишлоғида бекорга пайдо бўлган эмас. Қадим-қадимдан бу ерда сирли бир дарахтзор булиб, унда уч қабр жойлашган, қабрларнинг биридан оқ, иккинчисидан қизил гул униб чиққан, учинчисидан тикан усиб чиққан булиб, гулларнинг орасига суқилган эди. Одамлар буларни Тоҳир ва Зухра ҳамда Қоработирнинг қуйиндилари деб ҳисоблашарди... Бугун бу манзилдаги гузал мажмуада Тоҳир ва Зухра сиймолари, йигит оқизилган сандиқ, Тоҳир эргашиб кетган туялар карвони акс этган, хиёбон саҳнига анвойи чечаклар экилганди.

Бугун вилоят ҳокимлиги ана шу ерда адабиёт ва санъат байрамни утказаётганиди. Вилоятнинг барча туманларидан шоир-ёзувчилар, бахшилар, кушикчи ва созчилар таклиф этилган. Ким дoston куйлаган, ким тинглаган, ким ракс томоша қилган, ким уйинга тушган, ким кушик айтган, ким шеър ўқиган. Байрамни вилоят ҳокими Нуриддин Зайниев очар экан: “Ишнинг шундай тигиз кунларда бу байрамни утказаётганимиз кимларгадир ғалати кўриниши мумкин. Лекин ҳокимлик одамларнинг кунглини тулдирмай туриб, ҳаётда бирор бир ижобий натижага эришиб бўлмайди деган хулосага келди. Кунглини тулдириш эса маънили хордикдан бошланади. Одамнинг бахтиёрлик даражаси бўш вақтнинг борлиги ва унинг нечоғлик мазмунли утказилиши билан белгиланади. Одамларимизнинг онги бизнинг асосий бойлигимиз. Ана шу бойликни асраш, кўпайтириш ҳар қандай ғалабанинг гаровидир. Бугунги байрам кишилиримиз руҳи, завқи, тафаккури ривожига ижобий таъсир қилади деган умиддаман”, - деди.

Вилоят ҳокимлиги одамларда узига ҳурмат хиссини шакллантиришда астойидил бел боғлаганлиги кишини қувонтиради. Чунки узини ҳурмат қилган одамгина яхшироқ ҳаётга интилади. Узини ҳурмат қилмайдиган кимсанинг орзуси узининг буйидан ҳам паст булади. Чинаккам орзу чинаккам ҳурматдан туғилади. Бировдан сукиш эшитадиган, туртки ейдиган одамда ҳурмат туйғуси бўлмайди. У нафакат узини, балки узгани ҳам ҳурмат қилмайди. У бировдан қурқиб туриши, унга муте булиши мумкин. Лекин ҳурмат ҳисси унга бегона булади. Одамнинг ўзини-узи ҳурмат қилиш учун унинг оладиган маошидан тортиб, яшайдиган бошпанасигача одамлик шаънига муносиб булишига эришиш кераклига раҳбарлар томонидан англаб этилгани, одамларда одамликни, миллий ғурурни уйғотишига астойидил бел боғлагани қувонарлидир. “Бу юмушда бизга алабиёт энг яқин кумакчи”.-дейди воҳа ёзувчиларининг етакчиси Исмоил Тухтамишев.

Вилоят раҳбари кўп жабҳаларда муаммолар, аввалги ишларнинг асоратлари мавжудлигига қарамай, одамларда қулай, чиройли, айни вақтда, арзонроқ уйлар қуриб олишга ёрдам бериш ҳақида уйлашяпти. Шундоқкина ён-атрофдаги қурилиш материалларидан самарали фойдаланиш, етмаган

жойига пул топиш керак. Эҳтимол, банкдан қурилиш олиш учун қарз олишнинг тузукроқ тизимини ишлабчиқиш керак булар. Ҳозирча, банклар пулни бермай пайсалга солишдан манфаатдор булиб турибди. Шу стеротипни синдириш, банкларни мижозни излайдиган қилиш керак. Ҳозир вилоятда шунинг чораси изланмоқда.

Китоб шахрининг шундоққина биқинида купгина қулайликларга эга, канализацияли уйлар қуриляпти. Бу уйларга шу йил охиригача кучкилар хафи остида яшайдиган баъзи тоғ қишлоқлар аҳолиси кучириб келтирилади. Эҳтимол, янги қурилишлар учун бу уйлар узига хос тажриба майдони булиб қолар.

Вилоят одамларининг дам олишларига катта эътибор қаратилмоқда. Жаҳон тажрибаси курсатганидек, ҳар-бир халқнинг меҳнат самарадорлиги уларнинг дам олишига туғри нисбатдадир. Шунинг учун ҳам ҳокимлик меҳнаткашларининг дам олиш вақтини имкон қадар мазмунли утказишга ҳаракат қилмоқда. Бу нарса, аввола, болаларнинг дам олишини ташкил этишда кўзга ташланмоқда. Биргина Китоб тумани ҳудудида ундан ортқик турли оромгоҳлар болаларга кучоқ очган. Уларда болаларнинг фаол дам олишлари учун керакли шароитлар булишига ҳаракат қилинмоқда.

Жамиятнинг энг усик қатлами булмиш меҳрибонлик уйлари тарбияланувчилари ҳам эътибордан четда қолгани йўқ. Вилоят прокуратураси куплаб меҳрибонлик уйларини оталинига олган. Халқаро болаларни ҳимоя қилиш кунни арафасида вилоят прокурори раҳбарлигида Китоб шаҳридаги меҳрибонлик уйи тарбияланувчиларига байрам совғалари топширилди. Бу йиғинда вилоят ҳокими ва туман ҳокими иштирок этдилар. Бу тадбир ёшлар қалбида чуқур из қолдиргани тайин. Чунки болалар шундай кунда уларни йўқлаган кишиларни бир умр унутмайдилар. Вилоятда одамларда оқибат тикланаётгани, бу ҳол қадриятларга муҳаббатдан, кечаги кунга ҳурматдан туғилаётгани кишини қувонтиради, умидлантиради.

Қашқадарёда айни иш қизғин, бу йил кукам туфаёли дала юмушлари купайгандан-купайган бир даврда адабиёт ва санъат байрами утказилиши кишиларга бойлик бермаслиги мумкин, лекин у одамларда руҳ пайдо қилиши

аниқ. Рух кишиси эса синмайди, бундаи одам енгилмайди. Рухга эғалик инсон бахтининг онасидир. Воҳада соғлом рух кезаётгани чин булсин!

Беғали ҚОСИМОВ, Мурад АБДУЛЛАЕВ,
Нурулла АҲМЕДОВ. Қозоқбой ЙУЛДОШЕВ.

«Ўзбекистон адабиёти васанъати» газетаси
13.06.2003 йилдаги № 24-сони

1993-йил 1-январь

1. - Қизиқ-да. Гоҳо уйлаб қоламан. Умумман бизни юртда яшаб утган авлодларимиз қандай байрамларни нишонлашган экан-а? Бухақида тарих не дейди? Тўғри манбаалар бисёр. Гоҳ ишонасан, гоҳ... Лекин мен бир нарсага иймон келтираман: биз туркийларнинг байрамларимиз қадимда ҳам қуп булгани сир эмас. Санаб утайинми? Уйга келин тушса шу куни байрам булиб кетган. Қиз чиқарилсаям, уил дунёга келсаям... Бунинг устига экин тикин пайтларичи? Хосиллар йиғиб олингандан сунг қувончли кунларни айтмайсизми? Ниҳоят ЙИЛ БОШИ-Навруз? Бизнинг қишлоқларда мен эсимни танигандан бери Йил боши жуда жуда катта тайёргарликлар билан кутиб олинади. Уша куни қир адирларни одамлар босиб кетади. Минг хил таомларнинг хисоби йуқ. Уйин-кулгу, хазил мутойиба, куну-тунтинмайди. Сумалак сайиллари, эҳ-е айтаверсам....

Янги йилга келсак, менимча номини узгартирармиз. Қандай номлаш хақида уйлаш керак. Аммо урганиб қолганмиз. Айниқса, бола-чақалар 31-декабрь келаверса холи-жонимизга қуйишмайди: "Арча байрамига олиб борасизми? Қорбобони кураман!"

2. - Бир оддий фуқаро сифатада кунглим тулди. Нолисам инсофдан булмас. Шукр қиламан. Бировдан кам, бошқадан зиёд еб ичаётганимиз йуқ. Қорнимиз тук. Энг муҳими, Ўзбекистон тинч. Барча сиёсий талотумлар ўткинчи экан. Қийинчиликлар буляпти. Хар қандай бошқа регионлардан

худо сакласин. Бу йилдан кунглим тулгани, уғилли булдик. Бу катта бахт-да! Яна мен учун бир унутилмас воқеа, шунча йил тушларимга кирмаган муборак гупроқ – Бирлашган Араб Амирликларида сафарда булдим. Хотиралар қоғозга сигмайди.

3. - Яхши кунлар арафасида элдошларимга фақат тинчлик, омонлик тилайман. Иймонимиз бутун булсин!

“Туркистон” газетаси саволларига жавоб

Нурилла АҲМЕДОВ
Тош ДД доценти:

Н.Аҳмедовнинг отаси Аҳмад бобо, онаси Фотима она неваралар даврасида

Н. Аҳмедов Ҳайрулло акаси билан Самарқандда Озарбайжонлик меҳмонлар билан. Унгдан: 1. Акаси Ҳайрулло Аҳмедов 2. Озарбайжонлик профессор Абузар муаллим 3. Доцент Раҳматилло Иноғомов.

Ижоддаги илк қадамлар

Н.Аҳмедов илмий
анжуманда маъруза
қилипти

Туркиялик олимлар билан

Таниқли шоирлар Азим Суюн, Турсун Али,
адабиётшунос А.Алимбеков ва ўғли Алишер билан

Халқ ёзувчиси Муҳаммад Али, профессор Жуманазар
Бекзаров, укаси Носиржон – Нурилла аканинг
қадрдонлари

Фарзандлари отасининг дустларини унутмайди

Умр йулдоши Тиллахон билан оила даврасида

ДУСТЛАРИ ХОТИРАСИДА

Муҳаммад АЛИ

Ўзбекистон халқ ёзувчиси

Давлат мукофоти соҳиби

ОЛИМНИНГ ИБРАТИ

“Ўзбекнинг кичиги булма, кучуги бул” деган мақол менга сал тугалланмагандай туюлиб келарди, уни бундай тулдириб қўйдим: “Ўзбекнинг кичиги булма, кучуги бул, тунғичи булма, тунғизи бул!”. Бу ерда, “кучук” – чаққон, эпчиллик маъносида, “тунғиз” – кучли, бақувват маъносида тушунилади, албагта, яъни оилада тунғич булсанг, укаларни одам қилиш учун тунғиздай(яъни кучли булиб, қаттиқ) ишлаш лозим, деган маъно мужассам. Чиндан ҳам, тунғич фарзандларнинг қисмати шундок. Лекин бу ёруғ қисмат. Аллоҳ шунга етказсин. Узим ҳам туққиз фарзандли оилада тунғич фарзандман, тажриба бор...

Филология фанлари доктори, профессор Нурилла Аҳмедов Зоминнинг Баймоқли қишлоғида таваллуд топган. Зоминнинг марказидаги 1-сонли урта мактабда таҳсил олган. Кейин ҳам у бу мактабдан доим хабардор булиб турарди.

Тегли-тахтли, олти фарзандли бу хонадонни бу ерда, ҳатто Тошкентда, мамлакатда ҳам яхши билишади. Гарчи оилада тунғич фарзанд булмаса-да, Нурилла Аҳмедовга тақдир худди ана шу шарафли вазифани юклади. Ва айтиш керакки, у бу вазифани аъло даражада уддалади! Йигирмага яқин, деб юрардим, лекин Нурилланинг амакиси ҳуқуқшунос-адвокат дустим Усмон Аҳмедовнинг айтишича, аниқроғи йигирма олтита қариндош-уруғлар, ака-опаларнинг фарзандлари, уларни уйли-жойли қилиш, илм олишларига кумаклашиш, туйларини утказиш, ишга жойлаштириш, борингки, инсон ҳаёти учун зарур булган жами ташвишлар унинг учун роҳат-фароғатли иш хисобланарди. Нурилла бундай ташвишларга “ботиб”

кетганидан мамнун буларди. Кимнингдир оғирини енгил қилса, бу унга хузур бағишларди. Бу ҳам - Аллоҳнинг суйган бандасига инояти.

Нурилла Ахмедов дўстларига ҳам меҳрибон, ҳамиша уларга кумак қулини чузадиган, туғри кенгашлар берадиган, давраларни гуриллатадиган хушчақчақ инсон эди. Дўстлар давраси булиб қолса, у ҳамиша уз машинасида келар, “Бундок беш-беш...дан олинсин!”, деб таклиф қилинса, “Йук, бугун хизматдаман!” дер, кейин ҳаммани уй-уйига элтиб қуярди. Лекин узининг тоби йўқлигини сира билдирмасди.

Олимнинг бир неча китоблари, укув қулланмалари босилиб чиққан. Мен унинг тарихий шахс талқинига бағишланган тадқиқотини мароқ билан уқиб чиққанман. У Алишер Навоий шахсининг халқ оғзаки ижодида ва бадиий адабиётда(асосан шеърятда) талқин этилишига бағишланган. Олимнинг бу борада олиб борган кизикарли қузатувлари укувчи диққатини узига тортади.

Аввало, тадқиқот адабиётимизда тарихимизга булган муносабатнинг заифлашган бир даврида ёзилган, бу нарса олимнинг қулини маълум маънода боғлаб қуяди. Шунга қарамай, тадқиқотчи куп манбаларни урганган, изланган, узбек ва туркман халқ ижодида пайдо булган ривоятларга тула ҳикоялар билан танишиб чиққан. Улар хақида мақолалар ёзган олим ва адиблар(Заҳириддин Мухаммад Бобур, Ойбек, Б.Керобоев, А.А.Семенов, Е.Э.Бертельс ва ҳоказо)нинг хулосаларини бир-бирига қиёс қилган. Таҳлилга тортилган манбалар ичида Ойбек ва Ал.Дейчларнинг “Алишер Навоий” номли танқидий-биографик очерки, А.А.Семенов томонидан топилган бир афсона(1926 йилда олим уни рус тилига таржима қилиб чоп этдирган), “Гул ила Алишер хикояси” достони(1941 йилда ошиқ-бахши Мудомийдан ёзиб олинган), филология фанлари доктори М.Муродов туплаб нашрга тайёрлаган “Алломалар ибрати”(1982) туплами, “Мирали” туркумидаги туркман халқ хикоялари(Берди Керобоев туплаб уз танланган асарларига киритган, 1959) бор.

Тарихий шахс сиймосининг илмий тарихда, халқ оғзаки ижодида, бадиий адабиётда акс этиши, бу соҳаларнинг бир-бирига муносабатини урганиш олимларнинг доимий машғулотларидан булиб, хақиқий илм вазифасидир.

Афсоналарга уралиб кетган сиймо ҳаёти илмий тарихда бошқача, бадиий адабиётда бошқача бўлиши аксиомадай бир гап. Нурилла Аҳмедов изланишлар олиб борар экан, бу масаланинг моҳиятини очишга уринади, қонуниятларини топади ва шундай хулосага келади: “..Халқ буюк тарихий шахсларнинг ибратомуз хислатларини талқин қилиш орқали узининг энг улкан эзгу ниятларини, адолат, саодат, тенглик ҳақидаги ўй-хаёлларини тараннум этган, шундай восита билан узига ҳимоячи топиб, озодлик, тенгликка узича йул излаган. Мазкур ният нисбатан салмоқли ва долзарб бўлгани учун ҳам Навоий шахсий ҳаётига оид воқеаларни талқин қилишда тарихий ҳақиқат мантиғидан юқоридагидек чекинишлар, уни истаганча узгартириб бадиий тадқиқ қилиш ҳодисалари юзага келади...”³³

Филология фанлари доктори, профессор Нурилла Аҳмедовнинг “Тарихий шахс талқини” тадқиқоти, биринчидан, улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийга бағишланганлиги, иккинчи томондан, тарихий шахс сиймосининг илмий тарихда, халқ оғзаки ижодида, бадиий адабиётда акс этиши каби эскирмас мавзуни ёритишга қаратилганлиги сабабли узининг аҳамиятини ҳечқачон йуқотмайди.

---

³³ Нурилла Аҳмедов. Тарихий шахс талқини. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1989. 42-бет)

Қозоқбой ЙУЛДОШ
педагогика фанлари доктори, профессор.
2019 йил 19 феврал

ЯҚИНЛАРГА БАҒИШЛАНГАН УМР

Нурилла Аҳмедов деган зомишлик адабиётчи олим борлигини эшитиб юрардим, узини курмагандим. 90-йиллар бошида танишиб қолдик. Асли илк курган кишисидан ҳуркиброк турадиган одам бўлсамда, ғоят дилбар ва очик йигит Нурилла билан тезда яқинлашиб кетдик. Чунки у бирпасда ҳамма учун “Узимизнинг Нурилла”га айланиб кетадиган, одамнинг жонидай йигит экан. У тиниб-тинчимас, жонкуяр, ҳар қандай мушкулотни ҳал қилишнинг энг самарали йулини топишга жуда уста одам эди. Яқинлашувимиз шунчалик булдики, Тошкентга ишга келишим учун унинг уйига қариндош сифатида руйхатга турдим.

Нурилла жуда камёб феълли одам эди. Одатда, кишлоқдан чиқиб Тошкентга келиб қолган одамлар шаҳарга жойлашиб, туғилган жойидан аста-секин узилиб боради. Чунки шаҳарнинг ҳаёт тарзи шуни тақозо қилади. Нурилла утгиз йилдан ортиқроқ Тошкентда яшаган ва турли лавозимларда жон койитиб астойдил ишлаган булса-да, киндик қони тукилган макондан бирор кунга ҳам узоқлашмаганди. Зоминдаги унга тегишли бирор туй ёки маъракадан четда қолмасди. Кунглига утиришиб қолган одам қаерда яшашидан қатъи назар уни йуклаб турар, борди-келдини узмасди. Бир вақтлар раҳматли Муҳсин Олимов домла айтгандай: *“Нуриллахоннинг қариндошлари даладаги гузапоядан ҳам кун”* лигининг сабаби ана шу оқибатлиликда эди. Унинг ғоят оқибатли инсон эканини Бегали Қосим домла оғриб ёгганида астойдил меҳрибончилик қилганида ҳам курганман. Домласи Лазизхон акага-ку охирги йулга кузатиб қуйгунча бир фарзанддай оқибат курсатганди.

Узининг саноксиз журалари камлик қилгандай, Нурилла ота ва ака қадрдонларини ҳам йуклаб турар, улар билан қариндошлик ипларини узмасликни эпларди. Фарғонанинг Бағдод шаҳрида раҳматли отаси –Аҳмад

ота ва раҳматли акаси Хайрулла ака билан қачонлардир яқин булган кишиларни бот-бот изарлаб юрганини узим биламан. Қайсидир бир йили унга қўшилиб, бу қадрдонлар зиёратига боргандим ҳам. Шундай тезкор замонда, минглаб адоксиз ташвишларга кумилиб яшайдиган Нурилла улар билан алоқани ўзмади. Узининг борди-келди қилганидан ташқари, куплаб укалари ва ўғли Сайдуллани ҳам уша қадимий ипларни узмасликка ундаганига узим таниғман.

Нурилла доим яқин одамлар орасида, улар билан, улар учун яшаб утди. Яқинларсиз утган кунни кун ҳисобламасди. Мен бирор марта Нурилланинг уйини меҳмонсиз кўрмаганман. Шаҳарда эшикни очик қолдириб булмайди. Шунинг учун ҳам Нурилланикида дарвоза эшиги билан унинг кунгироғи энг куп бўзиладиган нарсалар ҳисобланарди.

Ҳар қандай шунқор ҳам қуш қанот булганда юксак парвоз қилади. Нурилладай серодам, меҳмоннавоз, йуқ жойдан узига ташвишу иш топиб оладиган одам билан яшашга чидайдиган умр йулдоши лозим эди. Бундай тиниб-тинчимас одамнинг адоғи йуқ ташвишларига ҳар қандай аёл ҳам бардош беролмасди. Яратганнинг адолатини қарангки, Нуриллага Тилладай чинакам олтин бир аёлни, сабрли ва меҳрибон жуфти ҳалолши дуч келтирган экан.

Нурилланинг қариндошларига, яқинларига оқибати ҳақида бутун бир китоб ёзиш мумкин эди, балки керак эди. У ҳамиша яқинларининг ташвишини чекиб яшарди. Қандайдир бир узок амакисининг ўқишга кириши ёки ишга жойлашиши Нурилла учун ҳаёт-мамот масаласи ҳисобланарди. Мен унга купинча: “Қуйсангиз-чи шуларингизни, ахир сиз олим одамсиз. Китобингизни ёзинг, тадқиқотингизни уйланг”, – деб “ақл” берардим. У: “Яқинларсиз илмнинг кимга кераги бор?” – дерди. “Бу кетишда сиз яқинда Тошкентни Боймоқликентга айлантirasиз, шекилли, бошкентимизнинг ярмидан купини сизнинг қариндошларингиз эгаллади”, – деб ҳазиллашардим.

Нурилла узини уйламасди, нима қилиб булсада, яқинларига ёрдам қилгиси келарди. Унинг уз уйига ҳеч оғриниб утирмай, укаларини жойлаштирганини биламан. Қариндошларининг ҳар бирига иш топиб бериш учун

кимларгадир йулиқиш, эвазига кимларнингдир икки дунёда битмайдиган юмушларини битириш Нуриллага малол келмасди, шекилли. Мукофоти ҳам, адоғи ҳам булмаган бу югур-югурлар журамизни қандай толиқтирмаганини ҳеч тушунолмаيمان. Менга ухшаб, жигарларига ҳали яхшилик қилмай туриб, чарчаб кетадиган одам назарида Нурилланинг фидойилиги жуда тушунарсиз қуринарди.

Нурилла журамнинг бағри кенлиги, жигарларига меҳрибонлиги мени ҳам тулқинлантирарди, ҳам уялтирарди. Тулқинлантиргани - унинг яқинларига меҳрини, одамгарчилигини, қилган ҳимматини қуриб, ҳавас қилардим. Уялтиргани – худога шуқур бизда ҳам яқинлар йуқ эмас, лекин у жигарларига қилган ишнинг юздан бирини ҳам қилолганимиз йуқ. Раҳматли акасида қолган бир этак боланинг ҳаммасини уқитиш, уйли-жойли қилиш, ишга жойлаш, уларнинг оёққа туриб, рузғор тебратиб кетишини кузатиб бориш, керак бўлганда ёрдам бериш Нуриллага асло малол келмасди.

Нурилла уз болаларига ҳам ҳаддан зиёд меҳрибон эди. Уларнинг ҳар бирининг ҳаётда уз урнини топиши туғрисида жуда қуп бош қотирарди.

Нурилла турли синалмаган ишларни қилишга уч бир қадар таваққалчилиги ҳам бор ташкилотчи одам эди. Шу боисдан унинг Боймоқлида ери, қаердадир фермаси, трактори, экинлари, боғи буларди. У ерларда нималардир қилмоқни режалаштириб, қуйиб-пишиб юрарди. Ишнинг қузини биладиган, бир дунё юмушни утирган жойида бажариб қуядиган қузчил йигит эди журам! Унга иш битириб, пул топиш чут эмасди. Чунки ақлли, ғайратли ва омадёр эди. Қийинчиликдан қурқадиган дангаса ва ношуд кимсаларни ёқтирмасди.

Нурилла болаларининг отаси, яқинларининг суянган тоғи, улфатларининг севимли журасигина эмас, олим ҳам эди. Миназига хос тиришқоқлик, ғайрат унинг илм борасидаги ютуқларига ҳам сабаб булди. Нурилла 1979 йилда *“Узбек ва Болтиқбуйи халқлари адабий алоқалари”* мавзусида филология фанлари номзоди илмий даражаси учун диссертация ёқлади. 1994 йилда *“Бадий адабиётда Алишер Навоий образи талқини муаммолари”* мавзусида докторлик диссертациясини қурғади. Олим дустимиз

Миллий университетнинг узбек филологияси факультетида узоқ йиллар домлалик қилди. Республика миқёсидаги турли масъул лавозимларда ишлади.

Н. Ахмедовнинг олим сифатидаги киёфасидаги узига хослик ҳазрати Алишер Навоий сиймосининг бадиий адабиётдаги эстетик талқини муаммосини ҳал этишида яққол қуринган. Олим 1989 йилда докторлик диссертацияси асосида Ғафур Ғулом номидаги нашриётда “Тарихий шахс талқини” номли монографиясини чоп эттирди. Китобда буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий сиймосининг нафақат узбек, балки туркман, татар, қozoқ, тожик, озарбайжон, рус, литва, латиш, эстон ва бқ. халқлар адабиётида тасвирланишининг илмий тамойилларини, бундаги қонуниятлар, ютуқ ва камчиликларнинг илдизлари хусусида жуда асосли фикр юритган.

Нурилла китобида Алишер Навоийдай интеллектуал-эстетик феноменининг юзага келиши сабабини жуда ишонарли асослайди. Унинг буш жойда тасодифан пайдо булмаганини, дунёдаги энг қудратли салтанатлардан бирини юзага келтирган туркий миллат тилининг бадиий имкониятларини амалий ва назарий жиҳатдан курсатиш учун Навоийдай даҳога ижтимоий-эстетик эҳтиёж пайдо булганини, ана шу зарурият туфайли Алишер Навоий феномени дунёга келганини ишонарли асослаб беради. Китобда олим шундай деб ёзади: *“Узбек адабиётига энди қудратли ва кун асрлик анъаналарга эга булган форс тилидаги буюк асарлар билан ижодий беллаша оладиган, кашфиётлар ярата олишга қодир улкан санъаткор, мутафаккир ҳамда ватанпарвар, фидойи шахс керак эди. Бу шахс маълим даражада шаклланган узбек ёзма адабиёти ва адабий тили заминига таянган ҳолда поэтик тафаккур борасида қатъий сифат узгаришларини вужудга келтириши ҳамда узбек ...адабиёти, адабий тилининг тараққиёт уфқларини белгилаб бериши лозим эди”*.

Айрим олимлардан фарқ қилиб, Нурилла Алишер Навоийни узбек адабий тилининг асосчиси демайди, балки унга миллий адабиётни, бинобарин, адабий тилни сифат жиҳатдан янги босқичга кутариш миссиясини зиммасига олган ва буни юқори даражада эплаган ижодкор деб қарайди.

Ҳолбуки, ҳозирга қадар ҳам илм кишилари орасида буюк Навоийнинг тенгсизлигига асло соя ташламайдиган ана шу ҳақиқатни тушуниб етмайдиганлар йук эмас.

Нурилла Аҳмедов Алишер Навоий тимсолининг турли адабиётлардаги бадий талқини муаммоларини ҳал қилиш асносида турли миллатларнинг бадий гафаккуридаги янгиликлар илдизи ва миқёсини аниқлашга ҳаракат қилади. Маълумки, коммунистик мафкура илм ва санъатдан халқни муқаддас, ҳар қандай камчилигу нуқсонлардан холи бир ижтимоий ҳодиса сифатида курсатишни талаб этилар эди. “Тарихий шахс талқини” китоби муаллифи бу чигал масалага янгича ёндашувни намоён қилади. яъни ҳар қандай халқнинг ҳам нуқсону камчиликлардан холи бўлмаган ижтимоий яратқ эканини курсатади.

Шунингдек, узбек адабиётидаги Навоий туғрисида асарлар битилиши сабабини олим: *“Алишер Навоий ҳақида асарлар юзага келишида узига хос ички қонуният мавжуд. Мазкур қонуниятнинг асосларидан бири халқнинг уз суюкли фарзандига булган меҳр-муҳаббати ҳамда бу буюк фидоий ватанпарвар олдидаги адоғ булмас маънавий қарзини узишга интилишидир”* - деб изоҳлайди. Нуриллага қадар ҳар қандай шахс, жумладан, Навоийга ҳам уз халқидан қарздор индивид деб қаралар эди. Олим масалани тамомила узгача қуяди – халқ Алишер Навоий шахси олдида адоқ булмас даражада маънавий қарздор эди ва оғзаки ижод намуналарида Навоий ҳақидаги асарлар айнан шу қарзларни узишга интилишнинг оқибати улароқ пайдо булган!

Тарихий шахсларнинг халқ оғзаки ижодидаги ифодаси учун қайси жиҳат муҳим экани борасидаги проф. Нурилла Аҳмедов қарашлари оҳорли эканлиги билан диққатни тортади. Олимнинг фольклор асарлари учун: *“.. факт аниқлиги эмас, балки тарихий моҳият аниқлиги, унинг буюк шахс шаклу шамойилига мутаносиблиги муҳимдир. Бу узига хос хусусият, яъни тарихий моҳият аниқлигини бериш ҳатто халқ ривоятлари асосида яратилган ёзма адабиёт намуналарида ҳам сақланиб қолади. Чунки у халқ бадий тафаккурининг узоқ асрлар давомида шаклланиб, тегишли тақомилга етган ифодалаш усулидир”*, - тарзидаги қараш

миллий адабиёттанувимиз учун узига хос топилма эди. Нурилла буюк Алишер Навоий шахсиятининг моҳиятини уша замонда яратилган тарихий-илмий битиклардан кура улуғ шоирнинг уз асарларидан кидириш купроқ самара беради деб билади: *“Хар қандай шоирнинг уз шеърларида яшамоғи – тан олинган ҳақиқат. Бас шундай экан, шоир сатрларидаги ҳолат ҳам, ифода услуби ҳам шоир ҳаёти билан ...ҳамоҳангдир”*.

Олим халқ оғзаки ижодининг Алишер Навоий шахсияти ҳақидаги намуналарида халқона бадиий тафаккур мантиғига амал қилинганини, яъни ижодкор халқ шоир шахсида чиндан ҳам мавжуд бўлган сифатлардан кура, унда булишини узи истаган хусусиятларни куриш ва кўрсатишга мойил эканини таъкидлаб ёзади: *“...халқ поэтик тафаккурида фактларни ута позиклик билан узгартириш, уни ута фантастик аниқлик билан туйинтириш бошланган”*. Чунки оғзаки ижод учун Навоий шахси ҳақидаги ҳаётий ҳақиқатдан кура халқнинг узи ярашуш курадиган бадиий ҳақиқат муҳимроқ эди. Қизиғи шундаки, факт аниқлигидан кура, ушундай бадиий туқима баъзан даҳо шахсиятига хос кирраларни очишга купроқ хизмат қиларди. Нурилланинг ушбу китобига қадар миллий адабиётшунослигимизда “фантастик аниқлик” тушунчаси қулланилмаган эди. Зеро, бундай қарашда парадокс мавжуд, яъни мантиқан “фантастик” тушунчаси уз-уздан “аниқлик” тушунчасини инкор этиши керак. Олимнинг хизмати шундаки, у халқ ижодидаги фактик ноаниқлик бадиий аниқликни яратишга қул келганини нозик ҳис эта ва курсата билди.

Нурилла Аҳмедов Алишер Навоий ҳақида узбек адабиётидагина эмас, балки туркман, озар, рус, болғиқбуғи, козоқ, тожик ва бқ. халқлар адабиётида яратилган турли жанр ва хар хил даражадаги асарларни мисқоллаб излаб топади. Уларни кирилл ёзувига кучиради, русча таржималарини тайёрлайди, сунг уларда Навоий шахсиятининг қайси жихати қандай акс эттирилганлигини тадқиқ этади. Хуллас, профессор Н. Аҳмедовнинг адабиётшунос сифатидаги фаолияти ҳам мутахассислар эътиборини тортадиган, уларни мунозарага чорлайдиган даражада булганди.

Нурилланинг айрим чиқишлари юзасидан мамлакат матбуот нашрларида жуда қаттиқ ва муросасиз баҳслар

булганди. Менинг “Алпомиш” талқинлари” монографиям юзасидан Нурилла 2003 йилда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида бир мақола билан чиқди. Кичик бир мақола мамлакатимизнинг йирик фольклоршунос олимлари томонидан учта мақола ёзилишига сабаб булди. Куринадики, Нурилла катта илмий потенциалга эга олим эди. Журам умри давомида уч китоб, уттиздан ортиқ мақола эълон қилган. Агар у яқинларининг ташвишларини қуйиб, купчилик олимлар сингари бутун эътиборини фақат илмга қаратганида айтилганидан бир неча баравар купроқ ижод қилиши аниқ эди.

Нурилла серқирра шахсият эгаси булгани сабаб ҳаётнинг жуда куп жабҳаларида фаолият курсатди. У ранг-барангликни севадиган шахс эди. Умрини яқинларига бағишлаган жигар эди!

Нурилла доим шошиб юрарди. Жуда шошилиб яшади. Чин дунёга ҳам шошиб, купчилигимиздан олдин кетиб қолди. У ҳеч хотиржам утиролмайдиган одам эди. Хотиржам булмасагина хотиржам буладиган гузал шахсият эгасийди Нурилла! Журамсиз дунё хувиллаб, ғарибдай булиб қолди. Охирати обод булсин журамнинг!

МУНДАРИЖА

Одамохун инсон эди Адхамбек Алимбеков.....	3
Муқаддима.....	6
Алишер Навоий образи халқ талқинида.....	13
Лирик ва эпик шеърятда Навоий образи.....	71
Мақолалар	
Навоийга сарҳисоб берган шоир.....	131
Миллатнинг асосий бойлиги.....	137
Дустлар хотирасида	
Олимнинг ибрати. Муҳаммад Али.....	143
Яқинларга бағишланган умр. Қозоқбой Йулдош.	147

Илмий-оммабон нашр

Нурилла Аҳмедов

ТАРИХИЙ ШАХС
ТАЛҚИНИ

Муҳаррир

Бобомурод Эрали

Рассом

Уйғун Солиҳов

Саҳифаловчи

Муҳаррам Зойитова

Нашриёт лицензияси АІ № 303. 21.06.2017.
«Zilol buloq» нашриёти, Тошкент ш.. Қамарнисо кучаси., 3-уй.

Босишга рухсат этилди 28.12.2019. Бичими 84x108 ¹/₃₂
«Palatino Linotype» гарнитураси. 9,75 н.т. 9,5 шартли б.т.
Адади 300 нусха. Буюртма № 319. Баҳоси келишилган нархда.

«SAYDANA-PRINT» МЧЖ босмохонасида босилди Тошкент ш.,
Қамарнисо кучаси., 3-уй. Email: Saydana-print@mail.ru
тел.: +99891 162-08-43; + 99899 862-08-43.

Қайдлар учун

28.700 c.

ISBN 978-9943-5856-0-7

9 789943 585607